

ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ

จดหมายเหตุ
เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ครั้งรัชกาลที่ ๓

และ

การซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์
ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายเล็ก ณ สงขลา จ.ช., จ.ม.

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๖

ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ

จดหมายเหตุ
เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ครั้งรัชกาลที่ ๓

และ

การซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์
ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายเล็ก ณ สงขลา จ.ช., จ.ม.

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๖

ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ

เลขหมู่หนังสือ ๕๑๓ ๕๕๓

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ครั้งที่สาม ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๖

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา

จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครองรัชกาลที่ ๓

เลขหมู่หนังสือ ๕๕๕.๓๐๖๒

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
โปรดให้พิมพ์แจกแก่ผู้มาถวายน้ำสงกรานต์

พิมพ์ครั้งที่ ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๖

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา

การซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕

เลขหมู่หนังสือ ๕๕๕.๓๐๖๒

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๐๓

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พิมพ์พระราชทานแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว. บัณฑิต มาลากุล)

พิมพ์ครั้งที่สอง ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๖

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา

ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ

จดหมายเหตุ
เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ครั้งรัชกาลที่ ๓

และ

การซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์
ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายเล็ก ณ สงขลา จ.ช., จ.ม.

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๑๖

ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ

เลขหมู่หนังสือ ๕๑๓ ๕๕๓

พิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ครั้งที่สาม ๕๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๑๖

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา

จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครึ่งรัชกาลที่ ๓

เลขหมู่หนังสือ ๕๕๕.๓๐๖๒

พิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๖๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
โปรดให้พิมพ์แจกแก่ผู้ทมาถวายนาสงกรานต์

พิมพ์ครั้งที่

๕๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๑๖

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา

การซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕

เลขหมู่หนังสือ ๕๕๕.๓๐๖๒

พิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๕๐๓

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พิมพ์พระราชทานแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว. บัณฑิต มาลากุล)

พิมพ์ครั้งที่

๕๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๑๖

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา กำหนดวันที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๑๖ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร นายอาภรณ์ ณ สงขลา ผู้เป็นบุตร ได้มาติดต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครึ่งรัชกาลที่ ๓ และ การซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินยอมอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจรัสราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา ได้ทรงแสดงแก่สมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ณ พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓ นับเป็นเรื่องที่ทำให้ความรู้ทางด้านโบราณคดีเกี่ยวกับการตรวจค้นและการสงวนรักษาโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุในประเทศไทย ราชบัณฑิตยสภาได้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครึ่งรัชกาลที่ ๓ นี้ ได้แสดงรายการละเอียดในการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในครึ่งรัชกาลที่ ๓ พระศรีบูรพาจารย์ เป็นผู้แต่ง มีถ้อยคำรับสัมผัสไพเราะทำนองร่าเริงยาว นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายความเป็นมาเบื้องต้น และภายหลังการปฏิสังขรณ์ครึ่งนั้นรวมอยู่ด้วย นับว่าเป็นหนังสือที่มีคุณค่าทั้งในทางที่จะให้ความรู้ในด้านประวัติศาสตร์ และให้ความเพลิดเพลินได้ จดหมายเหตุเรื่องนี้ได้เคยจัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

เรื่องการซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามในการสมโภชพระนครครบร้อยปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ นี้ ถัดมาจากหนังสือสมโภชพระนครครบร้อยปี ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

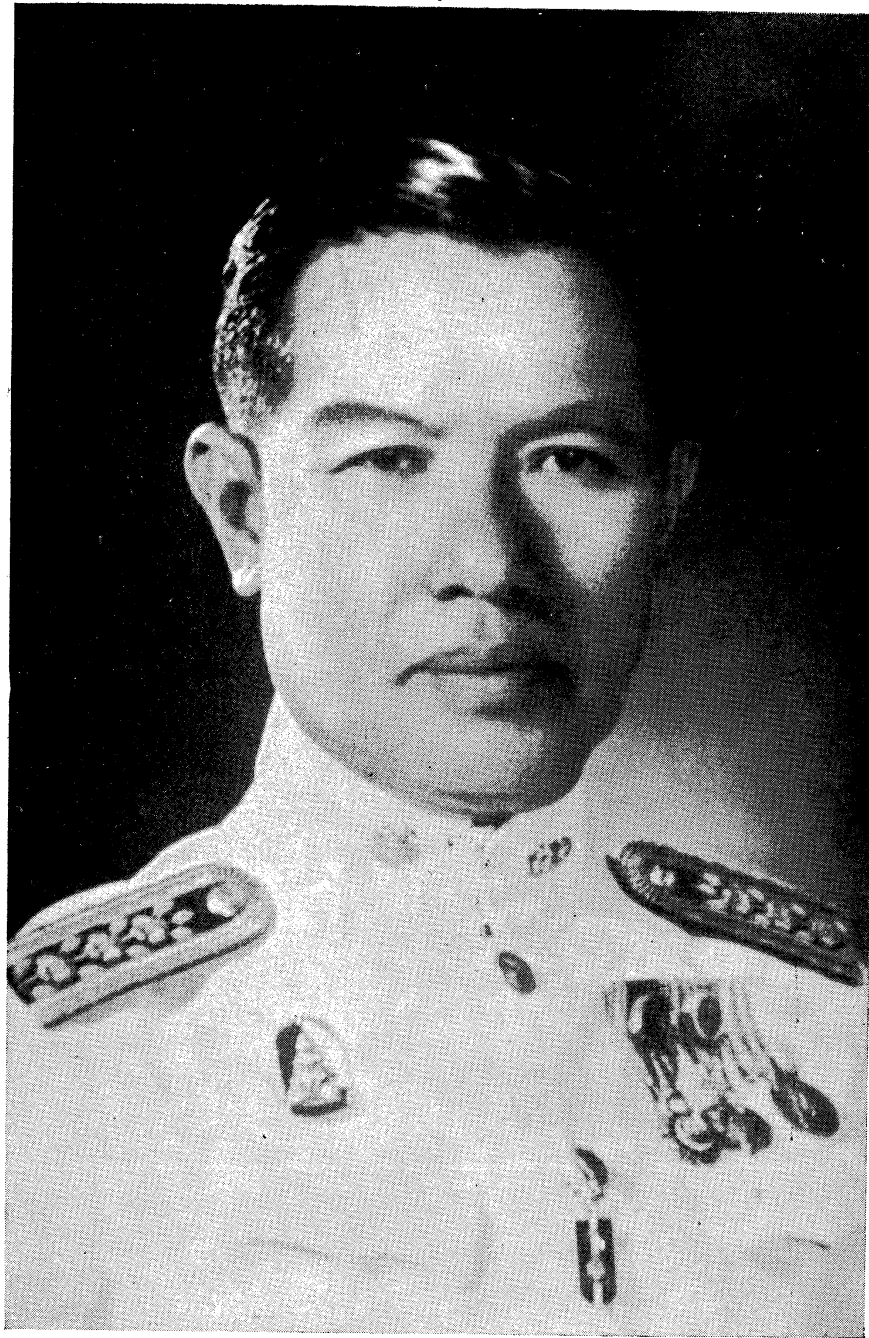
พิมพ์พระราชทานแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว. เบิ้ม มาลากุล)
ซึ่งเป็นการพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓

อนึ่ง การจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นการรวมพิมพ์ครั้งแรก เจ้าภาพได้ขออนุญาตนำเรื่อง
การบูรณะจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงคดวัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลปัจจุบัน และ
แสดงผลการบูรณะจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงคดวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ของ หม่อม
ราชวงศ์ แสงสุรย์ ลดาวัลย์ หลักการบูรณะโบราณสถานกับทัศนะของต่างประเทศว่าด้วย
การสงวนรักษาของโบราณในประเทศไทยและประเทศภาคพื้นเอเชียได้ มาพิมพ์รวมไว้ใน
เล่มนี้ด้วย และเจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ นายเล็ก ณ สงขลา ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อ
จากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุประทาน ที่เจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศ
แด่นายเล็ก ณ สงขลา เป็นปีติปฏิฐานธรรม และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นกุศล
สาธารณประโยชน์ ขออำนาจกุศลทั้งปวงจงเป็นพลวบ้จยส่งเสริมให้ นายเล็ก ณ สงขลา
ผู้วายชนม์ ประสพแต่อิฏฐกุศลมณูผลตามสมควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ สมดังมโนปณิธาน
ของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๗ เมษายน ๒๕๑๖

นายเลก ฅ สงขลา

ชาตะ ๒๒ พฤษภาคม ๒๔๔๔
มตะ ๓ มีนาคม ๒๕๑๕

๕
ขณะตงศพบำเพ็ญกุศล

ประวัติ

คุณพ่อเล็ก ณ สงขลา เป็นบุตรคนที่ ๒ ของคุณปรีม ณ สงขลา ในเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น) และคุณครั้น ณ สงขลา เกิดวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ณ ตำบลบ่อพลับ อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา มีพี่ชายชื่อคุณเฉลิม ณ สงขลา มีน้องชายชื่อคุณเสนอ ณ สงขลา (ถึงแก่กรรมแล้ว) และมีน้องสาวชื่อคุณจรัสศรี ณ ลำปาง ได้สมรสกับคุณละม่อม ภูมราพันธ์ วิศวกรอำมาตย์เอก ขุนพิพัฒน์ธนผล และ คุณเจิม ภูมราพันธ์ มีบุตรและธิดา ๖ คน

เป็นชายชื่อ	อาภรณ์	ณ สงขลา
เป็นชายชื่อ	สุรสิทธิ์	ณ สงขลา
เป็นหญิงชื่อ	อารีวงศ์	ณ สงขลา
เป็นชายชื่อ	อารอบ	ณ สงขลา
เป็นหญิงชื่อ	อมรา	ณ สงขลา
เป็นหญิงชื่อ	อนงค์นาฏ	ณ สงขลา

การศึกษา

เมื่ออยู่ในปฐมวัยได้เข้ารับการศึกษาที่โรงเรียนมหาวชิราวุธ จังหวัดสงขลา ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๒ จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๒ รวมเวลา ๑๐ ปี ผลแห่งการศึกษา สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ ๖

หลังจากนั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้เดินทางเข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพมหานครที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แผนกรัฐศาสตร์ รวมเวลา ๓ ปี ผลแห่งการศึกษา สอบไล่ได้จบประโยคบริบูรณ์

รับราชการ

เริ่มรับราชการตำแหน่งปลัดอำเภอ กรมมหาดไทย กระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ โดยคำสั่งมณฑลนครไชยศรี
วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นปลัดอำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม
วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นเสมียนตราจังหวัดสมุทรสาคร

(๒)

- วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นอักษรเลขจังหวัดสมุทรสาคร
- วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นปลัดอำเภอเมืองสมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร
- วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นนายอำเภอฝักหัก อำเภอเมืองสมุทรสาคร
จังหวัดสมุทรสาคร
- วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๙ เป็นนายอำเภอฝักหัก อำเภอกระทุ่มแบน
จังหวัดสมุทรสาคร
- วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ เป็นนายอำเภอผู้ช่วย อำเภอกระทุ่มแบน
จังหวัดสมุทรสาคร
- วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นนายอำเภอปากบ่อง จังหวัดลำพูน
- วันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นนายอำเภอเมืองลำพูน จังหวัดลำพูน
- วันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นนายอำเภอเมืองสตูล จังหวัดสตูล
- วันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นนายอำเภอเมืองปัตตานี จังหวัดปัตตานี
- วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นปลัดจังหวัดกระบี่
- วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ ประจํากรมมหาดไทย กระทรวงมหาดไทย
- วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๕ ออกจากราชการ เนื่องจากครบเกษียณอายุ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

จตุรตถาภรณ์มงกุฎไทย

จตุรตถาภรณ์ช้างเผือก

เหรียญจักรพรรดิมาลา

เหรียญราชรุจิ

เหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๙

สาเหตุที่ถึงแก่กรรม

คุณพ่อเล็ก ณ สงขลา ได้ป่วยด้วยโรคมะเร็งในช่องท้องระยะลุกลาม ถึงแก่กรรมที่
โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๕ เวลาประมาณ ๑๖.๐๐ น. เศษ รวม
อายุได้ ๖๙ ปี ๙ เดือน.

คำไว้อาลัย

ข้าพเจ้าเริ่มรู้จักกับคุณเล็ก ณ สงขลา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑ เป็นต้นมา ครึ่งหนึ่ง
คุณเล็กรับราชการตำแหน่งปลัดจังหวัดกระบี่ ข้าพเจ้าในตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด เรา
ร่วมปฏิบัติงานกลมกลืนกันมาด้วยดี กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๙๗ ข้าพเจ้าต้องย้ายจากจังหวัดกระบี่
ไปกระทรวง ไปจังหวัดระนอง และจังหวัดสตูล แต่คุณเล็กยังคงอยู่ที่จังหวัดเดิม เราจาก
กันราว ๑๕ ปี เพิ่งมาพบกันครั้งเดียวที่กรุงเทพมหานคร ตอนนั้นต่างก็เกษียณอายุราชการกัน
มาแล้ว

ระหว่างที่รับราชการร่วมกัน ข้าพเจ้าซาบซึ้งในนิสัยใจคอของคุณเล็กดี คุณเล็กเป็นผู้มี
อริยาคัยและน้ำใจเยือกเย็นดียิ่ง เป็นสุภาพบุรุษและเป็นผู้ใหญ่ออย่างเต็มตัว ให้ความเป็นมิตร
ที่ดีแก่ทุก ๆ คน เจรจาอ่อนโยนและมีสัจจะ ไม่เอาเปรียบแก่ผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นผู้มีตำแหน่ง
เท่า ๆ กันหรือต่ำกว่า ข้าพเจ้าไม่เคยพบว่า คุณเล็กทะเลาะเบาะแว้งหรือมีโมโหกับผู้ใดแม้
ตลอดถึงผู้ใต้บังคับบัญชา คงเห็นแต่ยิ้มให้อยู่เสมอ ๆ แม้ว่าบางครั้งน่าจะเป็นเรื่องที่ไม่น่า
พอใจ แต่ก็ไม่เคยแสดงออกให้เห็นว่าโกรธ ดังนั้นคุณเล็กจึงเป็นที่นิยมรักใคร่ของบรรดา
เพื่อนข้าราชการตลอดถึงผู้ที่รู้จักมักคุ้นโดยทั่วไป โดยเฉพาะตัวข้าพเจ้านอกจากมีความสนิท
สนมไว้วางใจในทางราชการแล้ว ทางส่วนตัวและครอบครัวของข้าพเจ้าก็มีความสนิทชิดชอบ
กับคุณเล็กและครอบครัวอย่างฉันญาติ

เนื่องจากคุณเล็ก ณ สงขลา เป็นผู้มีนิสัยดี อ่อนโยน รักใคร่เพื่อนฝูงอย่างใจจริง
เอาใจใส่ต่อผู้อื่นด้วยความหวังดีและเจตนาดีต่อคนทั่ว ๆ ไปเช่นนี้ เมื่อคุณเล็กต้องจากไปโดย
ไม่มีวันกลับ คงทิ้งแต่ความหลังแห่งมิตรภาพและคุณงามความดีไว้ในความทรงจำ จึงทำให้
บุตรภรรยา และญาติมิตรสวดส่นที่จะอาลัย

ด้วยเดชะบุญกุศลที่คุณเล็ก ณ สงขลา ได้สร้างสมไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ประกอบด้วย
บุญกุศลที่บุตรภรรยาและญาติมิตรได้บำเพ็ญอุทิศให้ตลอดมาแล้วนัน จงเป็นบัจจยัตถ์บันดาล
ให้ดวงวิญญาณของคุณเล็ก ณ สงขลา ได้บรรลุสุคติในสัมปรายภพ เทอญ.

วิเวก จันทโรวงค์

“อาลัย.....คุณเล็ก”

การจากไปอย่างไม่มีวันกลับมาหาอีกของคุณเล็ก ดิฉันรู้สึกเศร้าสลด และร้อนทใจยิ่งสุดที่จะกล่าวออกมาเป็นถ้อยคำได้ถูกต้อง ดิฉันคิดไม่ถึงว่าคุณเล็กจะมาด่วนจากดิฉันไปก่อนเช่นนี้

ประมาณวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ คุณเล็กเริ่มรู้สึกปวดในท้อง เบื่ออาหาร ทานข้าวไม่ได้ และทวีความเจ็บปวดมากขึ้นทุก ๆ วัน ความทรมานจากการเจ็บปวด ทำให้คุณเล็กนอนไม่หลับ ร่างกายอ่อนเพลีย จนกระทั่งวันที่ ๖ มกราคม ๒๕๑๕ คุณเล็กต้องเข้าไปรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช แพทย์ได้ทำการผ่าตัดเมื่อประมาณวันที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๑๕ ขณะนั้นดิฉันไม่ทราบว่าคุณเล็กป่วยด้วยโรคอะไร ลูก ๆ ไม่มีใครกล้าบอก เพราะเกรงว่าดิฉันจะไม่สบายมากยิ่งขึ้น เพิ่งจะมาทราบเมื่อคุณเล็กได้จากไปแล้ว ดิฉันนึกไม่ถึงเลยว่า คุณเล็กจะมาป่วยด้วยโรคร้ายและทรมานเช่นนี้

เมื่อครั้งคุณเล็กยังมีชีวิตอยู่ ระหว่างที่ดิฉันไม่สบาย เดินไปไหนเองไม่ได้ เป็นเวลานานถึง ๓ ปีเต็ม คุณเล็กได้ให้ความเอาใจใส่ และปลอบใจ ให้การพยาบาลดิฉันอย่างดียิ่ง ซึ่งหาที่ไหนไม่ได้อีกแล้วในโลกนี้

วันหนึ่ง ขณะที่ดิฉันไปเยี่ยมคุณเล็กที่โรงพยาบาลพร้อมกับลูก ๆ หลังจากแพทย์ได้ผ่าตัดแล้ว ตอนหนึ่งคุณเล็กได้ถามดิฉันว่า “แม่ พ่อจะหายไหม” ดิฉันปลอบใจว่าหายให้ทำใจดี ๆ ไว้ รู้สึกว่าคุณเล็กดีใจมาก ฝืนยิ้มออกมาได้ทั้ง ๆ ที่กำลังปวดแผล และคุณเล็กพูดต่อไปว่า “หมอก็บอกว่า พ่อหาย แต่พ่อรู้สึกว่าร่างกายจะสู้ไม่ไหว” ดิฉันรู้สึกสงสาร ไม่ทราบว่าจะช่วยบรรเทาความเจ็บปวดของคุณเล็กได้อย่างไร คุณเล็กมีความอดทนเป็นเลิศ ขณะคุณเล็กเจ็บปวด คุณเล็กไม่เคยปริปาก ได้แต่กำมือแน่น บิดตัวไปมา ดิฉันทราบดีว่าคุณเล็กเจ็บปวดและทรมานมากเพียงใด ตามปกติเมื่อคุณเล็กเจ็บไข้ไม่สบาย คุณเล็กเป็นผู้ที่มีความอดทนอยู่แล้ว

การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในรัชกาลที่ ๗

ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์ รวบรวม

ที่ ๑/๑

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๗๑

ขอพระราชทานพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ตามที่ได้พระราชทานพระราชดำริสแกข้าพระพุทธเจ้าถึงเรื่องการทำปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นการใหญ่เสียสักครั้งหนึ่ง เพราะชำรุดทรุดโทรมมากอยู่แล้ว และมีพระราชประสงค์จะให้การนี้ได้แล้วเสร็จทันที่จะทำการฉลองพร้อมกันกับที่จะมีงานสมโภชพระนคร ๑๕๐ ปีนี้ ข้าพระพุทธเจ้าในหน้าที่นายกรรมการจัดการบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดารามกับผู้อื่นที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นเป็นกรรมการ ได้ประชุมปรึกษาหารือกันแล้ว ๒ ครั้ง

ในการประชุมครั้งแรกได้ตกลงเฉพาะปัญหาสำคัญของการดำริปฏิสังขรณ์พระอาราม ๒ ข้อ คือ

๑. การตรวจและทำรายการประมาณเงินที่จะต้องใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม

๒. การที่จะหาเงินมาสำหรับใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์

ปัญหา ๒ ข้อนี้ กรรมการได้ปรึกษาดังต่อไปนี้ ในข้อ ๑ อนุมัติให้เจ้าพระยา
วรพงศ์พิพัฒน์ อุปนายก จัดการตามความเห็นที่รับรองว่าจะให้นายช่างของกรมวังนอกเป็นผู้
ทำและในเรื่องหมวดทรงของสถานต่าง ๆ ที่จะกะซ่อมนั้น มีความเห็นตกลงว่าควรให้เป็นไป
ตามรูปเดิม ถ้าเพียงแต่แก้ไขเปลี่ยนแปลงเครื่องที่ชำรุดเสียเพื่อให้การก่อสร้างทนทานถาวร
ยิ่งขึ้นตามลักษณะวิชาช่างสมัยใหม่ก็สมควร

(๖)

ครั้นเช้าวันศุกร์ที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๕ เหตุการณ์อันเศร้าที่สุดในชีวิตของดิฉันก็มาถึง คุณเล็กได้จากดิฉันและลูก ๆ ไปอย่างสงบ เหตุการณ์ต่าง ๆ ยังอยู่ในความทรงจำของดิฉันตลอดเวลา ตั้งแต่ดิฉันและคุณเล็กอยู่ด้วยกันมาประมาณ ๔๐ ปี คุณเล็กทำหน้าที่เป็นพ่อที่ดีของลูก ๆ และเป็นสามีที่ดีของภรรยา ได้อบรมลูก ๆ ให้รอบรู้จนสามารถประกอบอาชีพและหลักฐานด้วยกันทุกคน

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณเล็กจงไปสู่สุคติ อย่าได้เป็นห่วงอะไรเลย กุศลผลบุญใด ๆ ที่คุณเล็กและดิฉันได้สร้างมา ขอเป็นผลส่งให้ดวงวิญญาณของคุณเล็กประสบแต่ความสุขในสัมปรายภพนั้นเถิด.

จาก **ละม่อม ณ สงขลา**
(นางละม่อม ณ สงขลา)

อาลัยพี่

พี่เล็กเป็นพี่ชายคนที่สองของดิฉันในจำนวนพี่น้องร่วมอุทรซึ่งมีด้วยกันสี่คน และก็เป็นการสูญเสียพี่เป็นครั้งที่สองในครั้งนี้ ตลอดเวลาที่พี่เล็กเข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช ดิฉันได้ไปเฝ้าเยี่ยมอาการของพี่เล็กตั้งแต่ต้น ทิ้ง ๆ ที่ทราบว่าเป็นโรคร้ายที่ไม่มีทางจะรักษาให้หายได้ สังเกตจากอาการครั้งสุดท้ายซึ่งทรุดลงรวดเร็วมาก ทำให้บังเกิดความเวทนาสงสารพี่เป็นอย่างยิ่ง ถึงจะข่มใจหรือหักใจอย่างไรก็ยังไม่วายรันทดใจ ถึงจะเตรียมใจไว้แล้วว่า อย่างไรพี่เล็กก็ต้องจากญาติพี่น้องไปอย่างไม่มีโอกาสได้ประสพพบเห็นกันอีก ก็ยังไม่อาจห้ามความรู้สึกสลดใจอันสุดที่จะประมาณได้ พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ว่า การพลัดพรากจากกันเป็นทุกข์ พระพุทธวจนะนี้เป็นของแท้แน่นอน ซึ่งคนเรานี้ถ้าจากกันโดยที่ต่างฝ่ายต่างยังมีชีวิตอยู่ ถึงจะจากกันไปไกลแสนไกลเพียงใด ก็ยังมีโอกาสที่จะได้กลับมาพบเห็นกันอีกได้ แต่การจากตายนี่เป็นการจากกันอย่างไม่มีวันที่จะได้พบกันอีกในภพนี้ จึงไม่มีใครอยากที่จะจากกันในสภาพนี้ แต่ใครก็หนีความตายไม่พ้น จะเร็วหรือช้า เวลาเป็นเครื่องกำหนดเป็นไปตามกฎแห่งกรรม

พี่เล็กเป็นผู้ที่เกิดมาดี เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ก็ประกอบแต่กรรมดีมาโดยตลอด เป็นผู้นำครอบครัวที่ดี เป็นสามีที่ดีของภรรยา เป็นบิดาที่ดีของบุตร มีศีลมีวัตรต่อญาติสนิทมิตรสหาย เป็นผู้ดำรงวงศ์ตระกูลมาดีตลอดชีวิต คนที่เกิดมาดีและกระทำแต่กรรมดีโดยตลอด เมื่อล่วงลับดับสังขารก็คงจะไปสู่สุคติในสัมปรายภพ ขอกุศลกรรมที่พี่เล็กได้ทำมาแล้ว และกุศลบุญราศีที่ญาติพี่น้องได้ร่วมกันบำเพ็ญอุทิศให้ จงเป็นวิบากสมบัติ ให้ดวงวิญญาณของพี่เล็กจงไปสู่สวรรค์อันควรแก่ฐานะด้วยเทอญ.

จำรัสศรี ณ ลำปาง

๖๐๔ ปงสนุกสถาน นครลำปาง

คำไว้อาลัย

พระพุทธเจ้าทรงยกย่องมารดาบิดาว่า เป็นพรหมในสังกมมนุษย์ เมื่อพิจารณาโดยตระหนักแล้ว จะเห็นได้ว่าการยกย่องนั้นเหมาะสมอย่างยิ่งและควรถือเป็นเกียรติขั้นพิเศษทีเดียว เกียรติอันนี้ไม่มีใครถอดถอนได้เลย เพราะเป็นสิ่งที่ผู้เป็นมารดาบิดาได้มาด้วยคุณธรรมเฉพาะจริง ๆ

คุณพ่อเด็กเป็นผู้มีอารมณ์ร่าเริง ยิ้มแย้มแจ่มใส และในขณะเดียวกันยังเป็นผู้มีน้ำใจอดทนอีกด้วย แม้ในเวลาป่วยหนักเป็นมะเร็ง ซึ่งมีอาการปวดร้าวแสนสาหัส ก็ยังมีได้บันปรีปากหรือร้องโอดครวญแต่ประการใด ยากที่จะหาใครเสมอเหมือน

คุณพ่อเด็ก ซึ่งบัดนี้เหลือแต่นามอันผู้รักคุ้นเคยจะพึงเอ่ยถึง ท่านเป็นผู้หนึ่งที่ควรแก่ศาสนิกสมัญญาว่า “อุบาสก” เพราะท่านมีศรัทธาปสาทะ ยึดเอาพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งสำหรับชีวิต ทั้งสนใจในการฟังและปฏิบัติธรรมเป็นอย่างมาก ท่าน, ศील, อุบาสก, กรรมฐาน, ภาวนา วัตรปฏิบัติเหล่านี้ คุณพ่อเด็กก็ไม่ประมาท หมั่นบำเพ็ญอยู่เสมอ ๆ กล่าวในทางพระพุทธศาสนา เห็นได้ว่าท่านมีชีวิตไม่เปล่าเปลี่ยว แม้ท่านอาจจะไม่พรั่งพร้อมในส่วนอื่นบ้าง แต่ก็พูดได้ว่าท่านเป็นผู้หนึ่งที่เพียบพร้อมด้วยหลัก ๔ ประการ คือ

๑. สัทธา สมปทา เพียบพร้อมด้วยศรัทธา
๒. ศील สมปทา เพียบพร้อมด้วยศีล
๓. จาค สมปทา เพียบพร้อมด้วยการบริจาค
๔. ปัญญา สมปทา เพียบพร้อมด้วยปัญญา

คุณพ่อได้ถึงแก่กรรม ณ โรงพยาบาลศิริราช กรุงเทพมหานคร ด้วยอาการอันสงบ เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๕ เวลา ๙.๑๐ นาฬิกา รวมอายุได้ ๗๑ ปี คุณพ่อเป็นผู้ยึดมั่นในหลักการแห่งพระพุทธศาสนา ท่านเกลียดความชั่ว และกลัวการกระทำบาปทุกอย่าง ท่านทำบุญและบำเพ็ญทานอยู่เป็นนิจ จึงเป็นที่พึ่งอันแท้จริงของญาติและมิตรทุกคน รวมไปถึง

ประชาชนผู้ตกทุกข์ได้ยาก ไม่ว่าจะเป็นใครก็ตามที่มาขอความช่วยเหลือ ตลอดระยะเวลาที่ท่านยังดำรงตำแหน่งหน้าที่ในราชการ จึงเป็นที่เคารพรักใคร่อย่างจริงใจในหมู่ประชาชนทั่วไปในจังหวัดที่ท่านเคยรับราชการ จะเห็นได้จากวันที่ท่านเดินทางย้ายออกจังหวัด เพื่อมารับตำแหน่งหน้าที่ประจำกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย มีประชาชนยื่นเรียงรายอยู่สองข้างทางในตัวจังหวัด เพื่อรอส่งไว้อาลัย มีหลายคนที่ต้องร้องไห้เพราะความอาลัยอาวรณ์ และมีประชาชนอีกจำนวนไม่น้อยที่ขอสมัครใจตามไปส่งถึงสถานีรถไฟ ซึ่งอยู่ห่างจากตัวจังหวัดร่วมร้อยกิโลเมตร ประกอบกับการคมนาคมก็ไม่สะดวก ทั้ง ๆ ที่เขาเหล่านั้นก็ตระหนักแก่ใจดีแล้วว่า ท่านจากพวกเขาไปแล้วจะไม่มีโอกาสกลับไปร่วมทุกข์ร่วมสุขกับพวกเขาอีก การแสดงออกด้วยความบริสุทธิ์ใจของพวกเขาเหล่านั้น เป็นความซาบซึ้งและปลาบปลื้มใจแก่ผู้ที่พบเห็นไปอีกนานสุดที่จะลืมได้

ในส่วนเกี่ยวกับการปกครองดูแลลูก ๆ นั้น คุณพ่อใช้พระคุณเป็นส่วนใหญ่ พระเดชเกื้อบจะไม่ได้พบเห็น การเกรี้ยวกราดเข่นตีนั้นมันน้อยครั้งเต็มที่ คุณพ่อมีวิธีการใช้พระคุณของท่านผูกมัดจิตใจลูก ๆ ให้อยู่ในโอวาทและคำสั่งสอนของท่านได้เป็นอย่างดี ทำให้ลูก ๆ ของท่านเป็นคนว่านอนสอนง่ายไปตาม ๆ กัน คุณพ่ออบรมสั่งสอนลูก ๆ ของท่านโดยใช้ความรักและความเมตตาเป็นที่ตั้ง ด้วยเหตุนี้ ลูก ๆ ทุกคนของท่านจึงรักและบูชาท่านอย่างสุดซึ้ง ความรักและความเมตตาปรานีที่ได้ให้ไว้แก่ลูก ๆ ทุกคนนั้น ย่อมไม่มีทางที่จะทดแทนให้ทดเทียมได้ การสูญเสียท่านไปนั้น เป็นการสูญเสียอันมหันต์ เป็นความโศกเศร้าอาลัยอย่างล้นพ้นที่จำต้องประสบโดยสุดที่จะหลีกเลี่ยงได้ แต่ความดีที่ท่านได้ทำไว้จะจารึกอยู่ในจิตใจไม่รู้ลืม

บัดนี้ท่านได้จากพวกเราไปแล้วอย่างไม่มีวันกลับ หมดโอกาสที่จะทดแทนท่านได้ต่อไปในภพนี้ จึงได้แต่ร่วมกันขอตั้งจิตอธิษฐาน ด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมอันดีที่ท่านได้ประกอบไว้ในภพนี้ อีกทั้งกุศลผลบุญทั้งปวงที่ลูก ๆ และญาติมิตรของท่านได้ตั้งจิตอุทิศแก่ท่านนั้น จะเป็นเครื่องส่งเสริมให้วิญญาณอันใสสะอาดของคุณพ่อเล็ก จงได้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพ เทอญ.

อาลัยคุณพ่อ

คุณพ่อกำนัน มีความหมายที่สุดสำหรับลูก ตลอดเวลาที่คุณพ่อมีชีวิตอยู่ คุณพ่อเป็นพ่อที่ดีของลูก ให้ความรัก ความอบอุ่น และให้ความยุติธรรมแก่ลูก ๆ ทุกคน ลูกทุกคนจึงไม่รู้จักคำว่า บ้านแตก (Broken Homes)

คุณพ่อของลูก เป็นนักจิตวิทยา จึงอ่านนิยายของลูก ๆ ทุกคนออก และเลี้ยงคุณพ่อจนปรนไปตามนิยายของลูก ๆ ลูกคนไหนต้องพุดติ ๆ ลูกคนไหนชอบเหตุผล เมื่อลูกคนไหนทำผิด คุณพ่อมักจะชี้แจงเหตุผลก่อน คุณพ่อมีทั้งรางวัลและการทำโทษ

คุณพ่อเป็นผู้ที่มีลักษณะดี สง่า ภาควุฒิ และมีความซื่อสัตย์สุจริต คุณพ่อสอนลูกให้ซื่อสัตย์ ไม่ทุจริตคดโกงใคร คุณพ่ออบรมให้ลูก ๆ คบคนดี เพราะ “คนดีเป็นศรีแก่ตน”

ระหว่างที่คุณพ่อรับราชการ คุณพ่ออุทิศตนให้แก่ราชการ ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต คุณพ่อจึงเป็นที่รักใคร่ของบุคคลทั่วไป

คุณพ่อสนใจในการศึกษา เป็นผู้เห็นการณ์ไกล คุณพ่อได้อบรมลูก ๆ ให้ได้รับการศึกษาเล่าเรียน ทำงานเป็นหลักฐานหมดแล้วทุกคน คุณพ่อมีความมานะอดทน มีกำลังใจเข้มแข็ง คุณพ่อสร้างฐานะได้ด้วยตนเอง

ประมาณวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ คุณพ่อเริ่มป่วย มีอาการปวดท้อง ท้องอืด และเบื่ออาหาร คุณพ่อเล่าให้ลูกฟังว่า อาการป่วยที่สำคัญที่สุดคือ อาการปวดในท้องมาก คุณพ่อเป็นผู้ที่รักษาพลานามัยอย่างดีเยี่ยม และพยายามรักษาตัวตามที่แพทย์สั่งเสมอ

เมื่อประมาณ ๓ เดือนเศษ ก่อนที่คุณพ่อจะเข้ารับรักษาตัวในโรงพยาบาล คุณพ่อได้ไปตรวจร่างกายที่โรงพยาบาลเสมอ

วันหนึ่งคุณพ่อได้ไปตรวจร่างกาย และกลับมาบอกคุณแม่ว่า “พ่อไปเอกซเรย์แล้ว ไม่มีอะไรปกติ และได้รับยามาทานที่บ้านตามแพทย์สั่งประมาณ ๒ เดือน อาการก็ยังไม่ดีขึ้นเลย กลับทวีความปวดในท้องยิ่งขึ้น และปวดอยู่ตลอดเวลา ลูกเห็นอาการป่วยคุณพ่อผิดปกติ จึงได้ปรึกษากับคุณแม่และพี่ ๆ แนะนำคุณพ่อเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาล ซึ่งก็ตรง

(๑๑)

กับความประสงค์ของคุณพ่ออยู่แล้ว เนื่องจากคุณพ่อรู้สึกตัวเองว่าไม่สบายมาก แต่ไม่มีโอกาสที่จะเข้ารับการรักษาได้ ซึ่งต่างก็คิดว่าคุณพ่อคงป่วยด้วยโรคกระเพาะธรรมดา ต่อมาเมื่อติดต่อกับเข้ารับการรักษานในโรงพยาบาลได้ประมาณ ๑ เดือน หลังจากนั้นคุณพ่อจึงได้รับการผ่าตัดจากแพทย์ และในวันนั้นเองลูก ๆ ทุกคนจึงได้ทราบจากแพทย์ว่า คุณพ่อบุป่วยด้วยโรคมะเร็งในช่องท้องระยะลุกลาม เมื่อลูกทราบรู้สึกใจหายวาบ แทบจะสะกิดความรู้สึกต่างๆ ของลูกให้หยุดนิ่ง สงสารคุณพ่อมาก สุดท้ายจะบรรยายได้ ลูกไม่ทราบจะช่วยชีวิตคุณพ่อได้อย่างไร

ครั้นเช้าวันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๕ เวลาประมาณ ๐๙.๓๐ น. เศษ คุณพ่อก็ได้จากทุกคนไปอย่างสงบ การสูญเสียคุณพ่อไปนี้ มันเหมือนกับลูกได้เสียส่วนหนึ่งของชีวิตไปเสียแล้ว

ลูกขอตั้งจิตอธิษฐาน ด้วยอำนาจของกุศลผลบุญที่คุณพ่อได้ประกอบไว้ และที่ลูกได้สร้างไว้ จงส่งผลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณพ่อ จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพนั้นเทอญ.

ลูก

อารีวงศ์

แต่ คุณพ่อที่รัก-เคารพยิ่ง

คุณพ่อเป็นพ่อที่แสนประเสริฐสุด รักและเข้าใจลูก คุณพ่อเป็นทั้งพ่อและเพื่อนของลูก สนใจ เอาใจใส่ลูก คุณพ่อชอบความสะอาด รักความเป็นระเบียบเรียบร้อย สุภาพ อ่อนโยน ชยัน ซื่อสัตย์ และมีความอดทนเป็นเลิศ โดยเฉพาะกับคุณแม่และลูก ๆ คุณพ่อคอยให้ความช่วยเหลือ เอาใจใส่ ให้ความอบอุ่น และความเห็นใจตลอดมา

วันศุกร์ที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๕ เวลาประมาณ ๐๙.๓๐ น. เป็นวันสำคัญยิ่งในชีวิตของลูก เพราะเป็นวันที่คุณพ่อจากลูกไป ไปอย่างไม่มีวันกลับมาหาลูกอีกเลยชั่วชีวิต ตลอดระยะเวลา ๑ ปีที่คุณพ่อจากลูกไป บางครั้งลูกก็ยังคิดว่าคุณพ่อยังมีชีวิตอยู่ แต่คุณพ่อไปอยู่ที่อื่น

ความรัก ความห่วงใย และการเอาใจใส่ต่อลูก ๆ ของคุณพ่อ สุดท้ายจะพรรณนาได้เท่ากับความรู้สึกที่แท้จริงของลูก คุณพ่อรักและห่วงใย เอาใจใส่ลูกทุก ๆ คนอยู่ตลอดเวลา จนในบางครั้งลูกบางคนก็เห็นเป็นเรื่องจุกจิกน่ารำคาญ ที่คุณพ่อทำราวกับลูกเป็นเด็กเล็ก ๆ อยู่ตลอดเวลา แต่สำหรับลูกมีความภูมิใจยิ่ง เพราะลูกคิดว่า ที่คุณพ่อกระทำไปนั้น เป็นเพราะคุณพ่อรัก ห่วงใยลูกเหลือเกิน

ทุกสิ่งทุกอย่างที่ลูกอยากได้ คุณพ่อจะหามาให้ทุกครั้ง สิ่งที่ลูกขอ คุณพ่อไม่เคยปฏิเสธที่จะให้ ลูกภูมิใจในความรัก ความห่วงใย และการตามใจของคุณพ่อ สันคุณพ่อไปลูกไม่ได้รับสิ่งเหล่านี้อีกแล้ว คุณพ่อใจดีมีเมตตาต่อลูกหลานทุกคน คุณพ่อไม่เคยใช้วาจาที่ทำให้ลูกต้องสะเทือนใจ ไม่เคยเกรี้ยวกราดแม้ลูกจะทำผิด คุณพ่อได้แต่ตักเตือนสั่งสอนลูกวันใดที่ลูกเลิกจากงานค้ามิด คุณพ่อก็จะขึ้นไปนั่งคอยที่ระเบียงชั้นบน จนกว่าลูก ๆ จะกลับถึงบ้านและคอยทานข้าวพร้อมับลูก คุณพ่อจะสบายใจมากเมื่อเห็นลูก ๆ อยู่กันพร้อมหน้าทุกคน ทุกครั้งที่ลูกคุยกับคุณพ่อถึงเรื่องต่าง ๆ คุณพ่อจะคอยซักถาม ให้ความสนใจ ไม่เคยมีท่าทีเบื่อหน่าย สันคุณพ่อแล้วลูกว่าเหว่ เจ็บเหงา ไม่มีอีกแล้วการกระทำต่าง ๆ ที่คุณพ่อมีต่อลูก ซึ่งทำให้ลูกเกิดทุน บุญ และภูมิใจยิ่งในความรักของคุณพ่อ

(๑๓)

การจากไปของคุณพ่อ ลูกยังไม่ได้ทดแทนบุญคุณของคุณพ่อ คุณพ่อเป็นผู้ให้ ให้ความรัก ห่วงใย เอาใจใส่ และให้ความอบอุ่นกับลูก บางครั้งลูกพยายามไม่คิด แต่ลูกก็ลืมไม่ได้ ทุกครั้งที่ลูกมีปัญหาและมีเรื่องไม่สบายใจ ลูกคิดถึงคุณพ่อมากที่สุด คุณพ่อเคยให้คำแนะนำปรึกษา และความเห็นใจ สั้นคุณพ่อไป ลูกไม่ได้สิ่งเหล่านั้นอีกแล้ว บางครั้งลูกต้องร้องไห้คนเดียว เมื่อมีผู้พูดถึงคุณความดีของคุณพ่อ บางครั้งลูกต้องลุกไปต่อหน้า เพราะลูกไม่ยากคิด และลูกต้องร้องไห้

ตลอดระยะเวลาที่คุณพ่อยังมีชีวิตอยู่ คุณพ่อได้ประกอบแต่คุณงามความดี และกุศลกรรมตลอดมา คุณพ่อจากภพนี้ไปด้วยอาการอันสงบ ลูกขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณพ่อไปสู่สุคติ ถ้าชาติหน้ามีจริง ลูกขอให้ได้เกิดเป็นลูกของคุณพ่อทุกชาติ และผลบุญทั้งหมดที่ลูกทำมาในชีวิตของลูก ขออุทิศส่วนกุศลให้กับคุณพ่อที่รักยิ่งของลูก.

จากลูก

“๕๗”
ออก

โรคมะเร็งในวัยชรา

โรคนี้เกิดขึ้นในวัยชรามากกว่าในวัยอื่น ๆ ปัจจุบันนี้ เมื่อมนุษย์อายุยืนนานขึ้น มีผู้ชรามากขึ้น อุบัติการณ์ของมะเร็งก็เพิ่มขึ้นด้วย โรคมะเร็งเป็นสาเหตุของการตายที่สำคัญอย่างหนึ่งของผู้ชรา หญิงอายุระหว่าง ๓๑-๔๙ ปี เป็นมะเร็งมากกว่าผู้ชาย เนื่องจากเป็นมะเร็งที่อวัยวะสืบพันธุ์ และที่เต้านม ส่วนชายอายุ ๕๕ ปีเป็นต้นไปจะเป็นมากกว่าหญิง โดยเฉพาะคือเป็นมะเร็งที่ระบบหายใจ ที่ทางเดินอาหาร และที่ต่อมลูกหมาก โดยทั่วไป การดำเนินโรคและการกระจายทางกระแสเลือดและน้ำเหลือง สำหรับผู้ชรามักจะไม่น่ารุนแรงเหมือนวัยอื่น ๆ เช่น มะเร็งของกระเพาะอาหารที่เกิดขึ้นเมื่ออายุยังน้อยก็จะเป็นอันตรายมาก ถ้าเป็นเมื่ออายุ ๔๐ ปี ในร้อยคนจะมีเพียง ๕ คนเท่านั้น ซึ่งมีชีวิตอยู่ต่อไปได้นาน ๕ ปี หรือนานกว่านั้น แต่ถ้าเป็นเมื่ออายุระหว่าง ๔๐ ปี-๖๐ ปี หรือเมื่ออายุเลย ๖๐ ปีแล้ว จะมีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น ๑๘ ในร้อยตามลำดับ การกระจายทางกระแสเลือดและน้ำเหลือง มะเร็งกระเพาะอาหาร หลอดลม ลำไส้ใหญ่ และลำไส้ใหญ่ตอนทวารหนัก ปรากฏว่ายิ่งชรา ยิ่งลดน้อย แต่มะเร็งหลอดลมของผู้ชรา ถึงแม้การกระจายจะลดน้อยลงดังกล่าวกว่า การรุดหน้าจะรวดเร็วมากเหมือนในวัยอื่น ๆ มะเร็งของอวัยวะต่าง ๆ มักเกิดขึ้นในอายุที่แตกต่างกัน

มะเร็งเต้านมและลูกอัณฑะมักเกิดตอนอายุ ๓๐-๔๐ ปี

มะเร็งลำไส้ใหญ่ตอนทวารหนัก ๔๐-๖๐ ปี

มะเร็งมดลูกและระบบประสาท ๕๕-๗๕ ปี

มะเร็งกระเพาะปัสสาวะและมะเร็งต่อมลูกหมาก ๖๐-๗๐ ปี

มะเร็งปอดและหลอดลม ๖๐-๘๕ ปี

มะเร็งกระเพาะอาหาร กระดูกและผิวหนัง ๗๐-๙๐ ปี

มะเร็งต่อมลูกหมาก และมะเร็งเต้านมมักกระจาย

เข้ากระดูกและทำอาการปวดกระดูกอย่างรุนแรง

ส่วนมะเร็งหลอดลมมักกระจายเข้าสมอง

อาการแรกของมะเร็งซึ่งผู้ชราควรสังเกตและเอาใจใส่คือ น้ำหนักตัวลด และซีด นอกจากน้ำหนักตัวลด อาการที่สำคัญคือ เบื่ออาหาร ไม่ชอบอาหารบางอย่าง กลืนลำบาก อาเจียน ปวดท้อง แน่นท้อง อาการเหล่านี้ถึงแม้จะเป็นอาการที่สามัญ แต่สำหรับผู้ชราอย่าได้นิ่งนอนใจ ควรปรึกษาแพทย์ทันที

สำหรับมะเร็งหลอดอาหาร ซึ่งคนไทยเป็นกันมากเมื่ออายุ ๕๐-๖๐ ปี พึงสังเกตอาการกลืนอาหารติดคอ โดยไม่มีอาการเจ็บปวดเป็นสำคัญ

มะเร็งลำไส้ใหญ่ ผู้ชรามักเป็นกันมากเหมือนกัน ส่วนมากอยู่ตอนล่างใกล้ทวารหนัก แพทย์ใช้นิ้วมือแยงตรวจพบได้ มักเกิดขึ้นเมื่ออายุ ๖๐ ปี อาการที่ควรสังเกต นอกจากน้ำหนักตัวลด เบื่ออาหาร ซีด คือ อาการท้องผูก รู้สึกถ่ายไม่หมดท้อง อุจจาระก้อนเล็ก ผิดปกติไป กลืนอุจจาระไม่อยู่ มีเลือดปนอุจจาระ และปวดท้องตอนล่าง การผ่าตัดได้ผลดีมาก ถ้าอายุ ๗๐ ปีแล้ว และผ่านการผ่าตัดมาด้วยดี ก็มีการคาดอายุขัยเหมือนผู้ชราที่สบายธรรมดา

มะเร็งหลอดลม ปัจจุบันอุบัติการณ์เพิ่มขึ้นในวัยชรา เพศชายเป็นมากกว่าเพศหญิง ในส่วนสถิติ ๙ ต่อ ๑ นอกจากสาเหตุอื่น ๆ ก็เป็นที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่า การสูบบุหรี่ ชีการเรื้อรังเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดมะเร็งหลอดลม อาการที่ควรสังเกต คืออาการไอเรื้อรัง โดยมาก มีเสมหะ น้ำหนักตัวลด หายใจเหนื่อยหอบ เจ็บปวดบริเวณทรวงอก ไอเป็นเลือด เมื่อสงสัยต้องเอกซเรย์ปอด และเพื่อจะวินิจฉัยให้ได้ตั้งแต่ระยะแรกเริ่ม ทางอเมริกาถึงกับแนะนำให้ผู้ชายอายุ ๔๐ ปีขึ้นไป ไปตรวจปอดโดยเอกซเรย์ทุก ๆ ๖ เดือน

มะเร็งต่อมลูกหมาก ผู้ชรามักเป็นกันมาก และยิ่งชราก็ยังพบเป็นบ่อยขึ้น กล่าวคือ เมื่ออายุ ๕๖ ปี จะพบได้ราว ๑๕ ถึง ๒๐ ในร้อยคน อาการที่สำคัญคือ ชักเบา ปัสสาวะไม่สะดวก ปัสสาวะบ่อย บางทีเจ็บปวดด้วย มะเร็งนี้มักกระจายเข้ากระดูก ถ้ายังไม่กระจาย การรักษาโดยผ่าตัดจะช่วยให้มีชีวิตอยู่ไปได้อีกราว ๑๐ ปี

เรื่องมะเร็งที่สำคัญอยู่ที่ต้องวินิจฉัยให้ได้ตั้งแต่ระยะต้นของโรค ขอกล่าวซ้ำว่าอาการน้ำหนักตัวลดมาก และซีด เป็นอาการที่สำคัญที่สุด ซึ่งผู้ชราจะนิ่งนอนใจมิได้ เพื่อเป็นแนวทางให้ผู้ชราหนีถึงโรคมะเร็งเสียตั้งแต่ระยะต้นของโรค เพื่อจะได้ปรึกษาแพทย์ต่อไป จึงได้รวบรวมอาการกับตำแหน่งที่อาจจะเป็นมะเร็งได้ดังต่อไปนี้ :-

อาการ

บัสสาวะเป็นเลือด

ความผิดปกติเกี่ยวกับการถ่ายบัสสาวะ

เลือดออกทางช่องคลอด

มูกกิตติ์เหลืองนวล หรือเลือดออก

ภายหลังการร่วมประเวณี

ลูกอั้นทะบวม ไม่ปวด

อุจจาระร่วงปนเลือดบ้างไม่ปนบ้าง

สลัดกับท้องผูก

กลิ่นลำบากอยู่เรื่อย ๆ ปวดแน่น

ท้องตอนบน อาเจียน น้ำหนักตัวลด

ปวดแน่นเสียดบริเวณท้องข้างขวาตอนบน

เลือดออกจากหัวนม หัวนมแฟบ

มีก้อนในเต้านม ไม่ปวดเจ็บ

แผลที่เรอรั้งไม่รู้จักหาย

ฝีที่ไม่หายแล้วยังขยายตัวอีก

ก้อนที่ริมฝีปาก ในปากและลิ้น ซึ่งไม่รู้จักหาย

ต่อมน้ำเหลืองทั่วตัว

ปวดศีรษะ ตาฟาง เวียนศีรษะ

อารมณ์เปลี่ยนแปลง ซึม

ความผิดปกติของสายตา มองไม่เห็น

เสียงแหบเรอรั้ง ไม่รู้จักหาย ไออยู่เสมอ

ต่อมธัยรอยด์บวม กลิ่นลำบาก เสียงแหบ

อาการทั้งหลายดังกล่าวนี้ไม่จำเป็นต้องเป็นมะเร็งเสมอไป อาจเป็นอาการของโรคอื่น

ก็ได้ เช่น อาการไอเรอรั้ง อาจเป็นมะเร็งหลอดลมก็ได้ เป็นวัณโรคก็ได้ ปอดพอง หรือ

หัวใจอ่อนก็ได้ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อมีอาการเหล่านี้ขึ้น ผู้ชราสมควรให้แพทย์ตรวจและ

ถึงแม้จะเป็นโรคอื่น ซึ่งไม่ใช่โรคมะเร็งก็ควรได้รับการรักษา.

อวัยวะที่อาจเป็นมะเร็ง

กระเพาะบัสสาวะ ไต

สำหรับชาย ต่อมนลูกหมาก

รังไข่ หรือ ท่อรังไข่

มดลูกช่องคลอด

ลูกอั้นทะ

ตับอ่อน ลำไส้

หลอดอาหาร

กระเพาะอาหาร

ถุงน้ำดี ตับ

เต้านม

ผิวหนัง

ริมฝีปาก ปาก ลิ้น

เลือด

สมอง

ตา

หลอดคอ ปอด

ต่อมธัยรอยด์

“พัฒนาคน”

โดย

ศาสตราจารย์ นายแพทย์ ประสพ รัตนากร

นายกสมาคมจิตวิทยาแห่งประเทศไทย

บรรยายทางวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันเสาร์ที่ ๙ ธันวาคม ๒๕๑๕ เวลา ๗.๓๐-๗.๔๕ น.

สวัสดี ท่านผู้ฟังทั้งหลาย

ในรายการของสมาคมจิตวิทยาแห่งประเทศไทยในวันนี้ ขอเสนอเรื่องต่อจากเมื่อเดือนที่แล้ว ที่ได้บรรยายเรื่อง “พัฒนาคน” ปรากฏว่ามีผู้สนใจเป็นอันมาก ทั้งนี้คงเป็นเพราะในปัจจุบันเรามองข้ามความจริงไปข้อหนึ่งในการพัฒนาบ้านเมือง ว่าจำเป็นจะต้องพัฒนาตัวบุคคลควบคู่กันไปด้วย โครงการพัฒนาทั้งหลายจึงจะลุล่วงไปด้วยดี และสังคมจึงจะเป็นปกติสุข แต่ท่านนึกถึงความจริงหรือไม่ว่า ทุกวันนี้สังคมปกติดีอยู่หรือไม่ หรือมีความวิปริตวุ่นวายประการใด เราก็จะได้คำตอบที่น่าสนใจจากตัวเลขซึ่งไม่สามารถจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรได้ว่า ในพลเมือง ๓๖ ล้านคน มีนักโทษถึง ๖ หมื่นคน และขนาดที่ลงโทษถึงขั้นถูกประหารชีวิตติดต่อกันมาอีกหลายสิบคน รอประหารอยู่อีก ๒๐๐ คน แต่ก็ยังไม่เข็ดหลาบ นี่คือนิยามอาชญากรรมซึ่งเป็นปัญหารบกวนทางสังคม อีกด้านหนึ่งเกี่ยวกับการติดยาเสพติด ตามตัวเลขจากการสำรวจทั่วไปของโรงพยาบาลเฉพาะโรคนี้ได้ตัวเลขมีสูงถึงสองแสนคน นี่ก็เป็นปัญหาสังคม เพราะมิใช่แต่เพียงสูญเสียทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังชักนำไปสู่การกระทำผิดและปัญหาศีลธรรมต่าง ๆ มากต่อมาก ซึ่งเราได้ยินอยู่ชัดเจนจากการติดยาเสพติด แล้วนำไปสู่คดีอาชญากรรมทางเพศ ถึงกับฆ่าฟันกันตาย หรือเรื่องการข่มขืนซึ่งยังมีอยู่อย่างแพร่หลาย ขนาดที่โรงพยาบาลตำรวจเพียงแห่งเดียวก็มีคนไข้เฉลี่ยวันละคน ถ้ารวบรวมทุกโรงพยาบาลทั่วประเทศจะยังมีอีกมาก และมองกลับมาดูในปัญหาอันธพาลที่เรารู้จักกันไม่ตก ยังควบคุมกันอยู่อีกหลายพันคน หรืออันธพาลวัยรุ่นนั้นเรียกว่ามีนับไม่

ถ้าน ที่ปรากฏเป็นข่าวอยู่ตลอดมาเหล่านี้ เราต้องสนใจศึกษาและสำรวจเพื่อวิจัยสังคมกัน อย่างจริงจังจึงจะเกิดผล โดยเฉพาะในเรื่องปัญหาอาชญากรรมและปัญหาสังคมวิปริต จริงอยู่ เราอาจจะหาคำตอบได้ง่าย ๆ ว่า เป็นเพราะเศรษฐกิจบ้าง เป็นเพราะชีวิตในแหล่งเสื่อมโทรมหรือสลัมบ้าง เป็นเพราะสิ่งแวดล้อมที่มีภัยบ้าง เป็นเพราะสิ่งชักจูงยั่วเย้า เช่น ภาพยนตร์ หรือสื่อสารอื่น ๆ บ้าง แต่เราก็ไม่ได้คำตอบที่แท้จริง และเราก็ไม่มีทางออก เพราะยังไม่มี การเร่งรัดพัฒนาทางสังคม และการพัฒนาคนโดยสมบูรณ์

เพื่อให้เห็นตัวอย่างง่ายเข้า ลองมานึกถึงสิ่งที่เราคุ้นเคยกันทุกวันนี้คือ สิ่งแวดล้อมเป็นพิษ เช่น คิวค้ำจากท่อไอเสียรถยนต์ เขม่าจากโรงงาน สิ่งปฏิกูลจากอุตสาหกรรม หรือที่พูดกันง่าย ๆ ว่า “อากาศเป็นพิษ” และ “น้ำเน่า” นั่นก็เป็นความจริง น้ำเน่าเรายังกรองได้ ยังเปลี่ยนทิศทางให้ไหลไปที่อื่นได้ อากาศเสียก็ยังสวมหน้ากากหรือเอาผ้าปิดจมูกได้ เป็นสิ่งที่เราเห็นได้ สัมผัสได้ ป้องกันได้ เหล่านี้เป็นปัญหาทางกาย แต่ถ้าเป็นปัญหาทางใจเราแก้กันหรือยัง เช่น ความริษยาอาฆาต การทำลายล้างซึ่งกันและกัน การใส่ความกลั่นแกล้ง การขาดความไว้วางใจ ขาดความเคารพ เชื่อถือซึ่งกันและกัน เหล่านี้ย่อมนำไปสู่ความวุ่นวายทางสังคม แต่ปัญหาทางใจเหล่านี้เราก็มองไม่เห็น จับไม่ได้ ไม่ทราบว่าจะอยู่ที่ไหน เว้นแต่เมื่อเกิดเหตุขึ้นแล้ว สังคมจะทลาย ก็สุกวิสัยที่จะแก้ไข ไม่ว่าเรื่องเล็กหรือเรื่องใหญ่ จึงจำเป็นที่สุดที่จะต้องศึกษาทบทวนดูให้ดีว่าอะไรเป็นเหตุนำซึ่งความวิปริตดังกล่าว ถ้าจะมองเพียงง่าย ๆ อย่างชาวบ้านธรรมดา หรือตามประเพณีนิยมของไทย ก็จะเห็นได้ชัด ๆ ว่า การขาดความรัก ความมีเมตตาจิตต่อกัน ขาดความเกรงใจกัน ขาดความเคารพผู้อาวุโส นี่ก็เพียงส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากสิ่งแวดล้อมและการขาดการอบรมของผู้นั้นเองมาตั้งแต่เด็ก ไม่ให้เสียคนมาตั้งแต่เด็ก ผู้ใหญ่ พ่อแม่ ผู้ปกครอง และผู้บังคับบัญชาต้องปฏิบัติให้เป็นตัวอย่างที่ดีด้วย

ตามหลักจิตวิทยานั้น ในทางการใช้ชีวิตทางสังคมของคนเราจะต้องรู้จักแนวทางเหล่านี้ คือ

๑. รู้จักการ ให้ มีความเอื้อเฟื้อ มีความปรารถนาดีต่อกัน แม้แต่การให้กำลังใจกัน จะเป็นผลดีอย่างกว้างขวาง เช่นเดียวกับถ้ารู้จัก พอ ก็จะทำให้สังคมสงบเหมือนกัน

๒. รู้จัก ยอม คือ รู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาวมากกว่าที่จะชิงดีชิงเด่น ประหัตประหารกัน เอาชนะกันด้วยเล่ห์ด้วยกล เหล่านี้ย่อมจะนำไปสู่ความวิบัติแก่กลุ่มนั้น สังคมนั้นเอง หรือคนนั้นเอง

๓. รู้จักเชื่อฟังในเหตุผลของผู้อื่น ไม่ใช่จะค้นหุ้งไปในประโยชน์ตนแต่ฝ่ายเดียว ต้องนึกถึงส่วนรวมเป็นสำคัญ

๔. รู้จักมีความเกรงใจ ไม่ว่ากับเพื่อนฝูง กับผู้หลักผู้ใหญ่หรือญาติมิตร เท่ากับเราต้องนึกถึงใจเขาใจเรา และไม่ก่อให้เกิดความสะเทือนใจซึ่งกันและกัน เท่ากับมีมโนธรรมและศีลธรรมประจำใจ

๕. มีความอดกลั้น คือ อดทนทั่ว ๆ ไป ในการที่จะปฏิบัติหน้าที่ตามความรับผิดชอบและอดทนต่อปัญหาชีวิต นอกจากนั้นยังต้องอดรอ คือ รอเวลา เช่นเดียวกับผลไม้จะไม่สุกไปก่อนฤดูกาลไปได้ เราจึงต้องอดทนรอเวลากันบ้าง แม้ว่าอยากเจริญก้าวหน้าสักแค่ไหน และนอกจากนี้คือการอดออม ได้แก่การประหยัด ไม่ได้หมายความว่าความเพียแต่การประหยัดใช้จ่ายเท่านั้น แต่ให้ประหยัดปาก ประหยัดคำเสียบ้างจะเป็นการดี ดีกว่าปลาหมอตายเพราะปาก หรือดีแต่พูด

เพื่อสนับสนุนเรื่องพัฒนาสังคม ใคร่ขอนำธรรมานุสติ เรื่อง “โลกคติ” ของ พระธรรมจินดาภรณ์ วัดราชบพิธ มาเสนอดังต่อไปนี้

๑. ให้โอกาสคนอื่นพุดมาก ดีกว่าตนพุดมาก
๒. ฟังเขาพุด ดีกว่าพูดให้เขาฟัง
๓. ขัดแย้งตนเอง ดีกว่าขัดแย้งคนอื่น
๔. ตีเตียนตนเอง ดีกว่าตีเตียนคนอื่น
๕. สอนตนเอง ดีกว่าสอนคนอื่น
๖. ค่าตนเอง ดีกว่าค่าคนอื่น
๗. ทำตนให้เป็นมิตร ดีกว่าทำตนให้เป็นศัตรู
๘. เห็นอกเห็นใจผู้อื่น ดีกว่าเห็นแก่ตัว
๙. สุภาพอ่อนโยน ดีกว่าแข็งกระด้าง
๑๐. ถ่อมตนไว้ก่อน ดีกว่าโอ้อวด
๑๑. วานอนสอนง่าย ดีกว่าดื้อด้น

๑๒. สุขุม ดีกว่าผลุนผลัน
๑๓. โกรธยาก ดีกว่าโกรธง่าย
๑๔. ให้เขาเลี้ยงง่าย ดีกว่าให้เขาเลี้ยงยาก
๑๕. เลี้ยงผู้อื่น ดีกว่าให้ผู้อื่นเลี้ยง
๑๖. ยิ้มแย้ม ดีกว่าบึ้ง
๑๗. เห็นผู้อื่นดีกว่าตน ดีกว่าเห็นตนดีกว่าผู้อื่น
๑๘. กล้าหาญ ดีกว่าขลาด
๑๙. อดทน ดีกว่าอ่อนแอ
๒๐. ทำตนให้เขารัก ดีกว่าทำตนให้เขาชัง
๒๑. ให้อภัย ดีกว่าผูกโกรธ
๒๒. ชนacen ดีกว่าชนacenอื่น
๒๓. ชนacenเลส ดีกว่าชนacenอะไรทั้งหมด
๒๔. ให้ความไม่มีภัยไม่มีเวร ดีกว่าให้อะไรทั้งหมด
๒๕. รับประทานอาหาร ดีกว่าแก้ตัว

ท่านทั้งหลาย ตามที่กล่าวมานี้จะเป็นเรื่องง่าย ๆ หน่อยปากคอก แต่อย่ามองข้ามไป
คั้งนั้นถ้าจะพูดให้แคบเข้า ในการพัฒนาสังคม ก็ต้องใช้วิธีพัฒนาคนมาตั้งแต่เด็ก โดย
ส่งเสริมสุขภาพจิตมาตั้งแต่เด็กนั่นเอง จะได้แก้และกันปัญหาอาชญากรรม การติดยาเสพติด
อันธพาล ปัญหาทางเพศ จิตวิปริต เหล่านี้ย่อมเป็นการบั่นทอนความมั่นคงของสังคมและ
ของชาติ ก็ต้องส่งเสริมการพัฒนาจิตใจ เป็นโครงการระดับชาติ โดยเริ่มมาตั้งแต่เด็ก จะ
ได้ไม่เป็นคนเกเรในอนาคต เหมือนดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้ประพันธ์ไว้ว่า

“ยังตั้งต้นแต่เล็กยิ่งแรงแล่น
กว่าจะโตก็แก่นมิใช่ชั่ว
แม้บุญแถมมือไต่ยังไม่กลัว
เดินตากหน้าได้ทั่วทั้งพารา”

นี่แหละจะนำมาซึ่งความวิปริตทางสังคม ขอให้ท่านทั้งหลายช่วยกันสนใจการพัฒนา
คน พัฒนาจิตใจ และพัฒนาสังคม เราจึงจะพัฒนาบ้านเมืองอันเป็นที่รักได้สมใจ จะได้มี
ความสุข สมกับที่กล่าวกันว่า “ผาสุกนคร” ตามความหวังของเราทุกคน สวัสดิ์ดี.

สารบัญ

หน้า

๑. เรื่องการบูรณะพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม
พระราชกระแสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑
๒. ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๓
๓. จดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 ครั้งรัชกาลที่ ๓ ของ พระศรีภูริปริชา ๑๙
 วินิจฉัยว่าด้วยสมุดร่างภาพรามเกียรติ์ ฯ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ๔๕
 ครั้งรัชกาลที่ ๕ ๕๑
 (จากหนังสือสมโภชพระนครครบรอบร้อยปี)
 ครั้งรัชกาลที่ ๗ – รัชกาลปัจจุบัน ๗๒
 ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์
๔. หลักการบูรณะโบราณสถาน
 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ไชศรี ศรีอรุณ ๑๑๕
๕. ทศนะของต่างประเทศว่าด้วยการสงวนรักษา ฯ ในประเทศไทย
 ประเทศภาคพื้นเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์
 กรรมการและอาภรณ์ ณ สงขลา แปลและเสนอข้อคิดเห็นจาก
 Mission to South and South East Asia ของ Dr. Paul Philippot
 and O.P. Agrawal เมื่อวันที่ ๒๑ ก.พ. – ๑๘ มี.ค. ๒๕๑๕ ๑๑๘

พระราชกระแสในการปฏิสังขรณ์พระปรางค์วัดอรุณ

การซ่อมพระปรางค์วัดอรุณแลบริเวณ ต้องตั้งใจว่าจะรักษาของเก่าที่ยังคงใช้ได้ไว้ให้หมด ถึงจะสีมัวหมองเป็นของเก่ากับใหม่ต่อกัน เช่น รูปภาพเขียน ลายเพดาน เป็นต้น อย่าได้พยายามที่จะไปแต่งของเก่าให้สุกสดเท่าของใหม่ ถ้าหากว่ากลัวอย่างคำที่เรียกว่า ค่างให้พยายามที่จะประสมสีใหม่อ่อนลง อย่าให้สีแหลมเหมือนที่ใช้อยู่เดี๋ยวนี้ พอให้กลืนกันไปกับสีเก่า ลวดลายฉลุรูปพรรณอันใดก็ตาม ให้รักษาคงไว้ตามรูปเก่า ถ้าจะเปลี่ยนแปลงแห่งใดสิ่งใดให้ดีขึ้น ต้องให้ทราบทุกก่อน ๆ เรื่องที่อนำรอบลานพระปรางค์เป็นสำคัญ ข้างไทยเราไม่สู้สันทัดเรื่องท่อน้ำ ถ้าควรจะหาฤกษ์ที่เขาเข้าใจให้หาฤกษ์^(๑)

(๑) พระราชกระแสเป็นต้นร่าง ไม่ปรากฏวัน เดือน ปี และพระบรมนามาภิไธย ดู—เอกสาร อ. ๘/๘ แผ่น วัดอรุณฯ ๑๘ แผนกเอกสารสำคัญ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

ปาฐกถา เรื่องสงวนของโบราณ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นายกราชบัณฑิตยสภา ทรงแสดงแก่เทศบาล

ณ พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร

เมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓

—๑—

ราชบัณฑิตยสภาขอขอบพระเดชพระคุณทูลกระหม่อมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นอาทิ และขอบพระเดชพระคุณพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่น กับทั้งขอบคุณท่านเทศาภิบาลและข้าราชการที่รับเชิญมาประชุม ณ พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครวันนี้ ด้วยรู้สึกว่าเป็นเกียรติแก่ราชบัณฑิตยสภา และหวังว่าการประชุมกันวันนี้ อาจจะมีผลเพิ่มประโยชน์แก่มหาชนได้บ้างมีมากก็น้อย

ที่ราชบัณฑิตยสภาปรารภเชิญประชุมวันนี้ ด้วยเกิดเลื่อมใสในการที่ทูลกระหม่อมทรงพระดำริให้สมุหเทศาภิบาลทั้งปวง มีโอกาสเที่ยวดูกิจการต่าง ๆ ในเวลาเมื่อเสร็จคราวประชุมเทศาภิบาลประจำปีแล้ว ดังปรากฏมาในปีก่อน ๆ เห็นว่าหน้าที่ของราชบัณฑิตยสภาก็มีกิจเกี่ยวข้องต้องอาศัยเทศาภิบาลอยู่เนืองนิตย์ ถ้าท่านสมุหเทศาภิบาลทั้งหลาย ได้มาดูพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร มาเห็นสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งได้ส่งมาแต่มณฑลของตน และมณฑลอื่น ๆ จัดเรียบเรียงรักษาไว้อย่างไร ดังเช่นจัดเครื่องสัมฤทธิ์เรียบเรียงไว้ในห้องนี้เป็นต้น ก็เห็นจะมีความยินดี แม้อย่างต่ำก็จะรู้สึกว่า สิ่งของที่ส่งมานั้นไม่สูญเสียเปล่า อีกประการหนึ่ง แต่ก่อนมา เทศาภิบาลต่างมณฑลได้เคยถามราชบัณฑิตยสภาถึงวิธีการตรวจค้นและรักษาของโบราณ ข้าพเจ้าจึงนึกว่า ถ้าแสดงปาฐกถาในเรื่องนั้นให้ฟังก็เห็นจะชอบและจะสะดวกใจยิ่งขึ้น ด้วยรู้เท่าใจแล้วว่า ควรจะอย่างไร ๆ นอกจากนั้น ธรรมเนียมการประชุมสโมสรย่อมเกื้อกูลสามัคคีไมตรีจิต ในระหว่างส่วนตัวบุคคลที่มาประชุม และเป็น

ประโยชน์ตลอดถึงราชการบ้านเมือง ด้วยผู้มาประชุมเป็นข้าราชการมีหน้าที่ต่าง ๆ กัน เมื่อ
 ได้รู้เห็นเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน ก็อาจประสานงานช่วยเหลือเกื้อกูลกันตามหน้าที่ให้
 ราชการบ้านเมืองเจริญศุภผลสะดวกดียิ่งขึ้นด้วย

—๒—

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^(๑) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งราชบัณฑิตยสภา
 ขึ้นตั้งแต่แรกเสด็จเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ (พ.ศ. ๒๔๖๙) และโปรดฯ ให้มีหน้าที่จัดการเป็น
 ๓ แผนก คือ แผนกศิลปากร สำหรับบำรุงวิชาช่างแผนกหนึ่ง แผนกวรรณคดี สำหรับ
 บำรุงวิชาหนังสือแผนกหนึ่ง แผนกโบราณคดี สำหรับบำรุงความรู้เรื่องโบราณแผนกหนึ่ง
 แต่การประชุมวันนี้ไม่มีเวลาพอจะแสดงอธิบายหน้าที่ของราชบัณฑิตยสภาได้ทุกแผนก จึงจะ
 กล่าวแต่เฉพาะกิจการในแผนกโบราณคดี เพราะเกี่ยวข้องกับเทศาภิบาลยิ่งกว่าแผนกอื่น

ความรู้เรื่องโบราณในประเทศไทยแต่ก่อนมา แม้จนเรื่องพงศาวดารของบ้านเมือง
 เป็นแต่เล่าให้กันฟังต่อ ๆ มา บางทีมีผู้จดลงไว้เป็นหนังสือ ก็จดตามที่ได้เคยฟังเขาเล่าคล้าย
 กับเรื่องนิทาน หากได้มีการค้นหาหลักฐานอย่างไรไม่ จะชี้เรื่องพอให้เห็นเป็นตัวอย่าง เช่น
 เรื่องที่พระเจ้าอยู่หัวองค์กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของประเทศไทย มีหนังสือเก่ากล่าวความ
 ต่าง ๆ กันถึง ๓ อย่าง อย่างที่ ๑ ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าอยู่หัวองค์เดิมอยู่เมือง
 ชะเลียง (ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี) ลงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี อย่างที่ ๒
 อยู่ในพงศาวดารเหนือเหมือนกัน กล่าวว่า กษัตริย์เชื้อวงศ์พระยาแกรก ซึ่งได้ครองเมือง
 อันหนึ่ง สันชื่อละ มีแต่ราชธิดา ๆ หนึ่งได้เจ้าอยู่หัวบุตรเศรษฐีเป็นสามี เจ้าอยู่หัวจึงได้
 ครองเมืองนั้น อยู่มาท่าลงกินเมือง พระเจ้าอยู่หัวจึงอพยพผู้คนออกจากเมืองนั้นมาสร้างกรุง
 ศรีอยุธยาเป็นราชธานี อย่างที่ ๓ พิมพ์ไว้ข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเดิมกษัตริย์
 เจ้าเมืองเชียงรายนับว่าสืบสกุลลงมาตั้งเมืองไตรตรึงศ์ (อยู่ในแขวงจังหวัดกำแพงเพชร) ครอง
 เมืองนั้นสืบเชื้อวงศ์มาหลายชั่ว เจ้าเมืองไตรตรึงศ์องค์หนึ่ง ราชธิดาเกิดบุตรขึ้นแต่ยังไม่มี
 สามี จึงให้ทำพิธีเสี่ยงทายหาบิดาของกุมาร ไปได้ความว่าเป็นคนเขี้ยวใจชื่อนายแสนปม

(๑) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ้าเมืองไตรตรึงศอภัยศอกศุ จึงให้ขับไล่ราชธิดากับกุมารไปเสียจากเมืองไตรตรึงศ ด้วยกัน
 กับนายแสนปม คนทั้งสามพากันไปอยู่ที่ไร่ (ตรงบ้านโคก) ข้างใต้เมืองไตรตรึงศ ด้วย
 เคชะบุญของกุมารนั้น พระอินทร์ลงมาประทานพรแก่นายแสนปม ให้สามารถนฤมิตสมบัติ
 พัสถานได้ตามความประสงค์ นายแสนปมจึงสร้างเมืองขึ้นครอบครองอยู่ ณ ที่นั้น ชานานาม
 ว่า “เมืองเทพนคร” แล้วให้เอาทองคำมาทำเป็นเปลให้กุมารผู้บุตรนอน กุมารนั้นจึงได้
 นามว่า “เจ้าอุทอง” ครั้นต่อมาได้รับรัชทายาทครองเมืองเทพนคร พระเจ้าอุทองไม่พอ
 พระหฤทัยที่จะอยู่เมืองเทพนคร จึงอพยพผู้คนย้ายลงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี
 ณ ตำบลหนองโสน (เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓) ดังนี้ เรื่องพระเจ้าอุทองมีแตกต่างกันเป็นหลาย
 อย่างดังกล่าวมา สันนิษฐานว่า ท่านผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดาร (คือสมเด็จพระวันรัต
 วัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลที่ ๑ และสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นศิษย์ของ
 สมเด็จพระวันรัตองค์นั้น) คงเห็นว่าเรื่องอย่างที่สอง ที่ว่าพระเจ้าอุทองลงมาจากเมืองเทพ
 นคร มีหลักฐานกว่า ๒ เรื่องในพงศาวดารเหนือ เพราะตัวเมืองโบราณที่บ้านโคกยังมีอยู่
 ยังมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นในสมัยนั้นหลังกษัตริย์หลายเรียกว่า “พระเจ้าปราสาททอง”
 เหตุด้วยทรงสร้างปราสาทปิตุทองเป็นข้อประกอบอยู่ จึงเอาลงไว้ข้างต้นหนังสือพระราช
 พงศาวดาร คนทั้งหลายก็ยอมรับเป็นยุติตามนั้น ตลอดจนถึงข้อที่บรรทมเปลทอง เป็นเหตุ
 ให้เรียกพระนามว่าพระเจ้าอุทอง อันการสอบสวนพงศาวดารโดยทางวิชา ด้วยอาศัยตรวจ
 ค้นของโบราณเริ่มมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
 ทรงสอบสวนโบราณคดี และทรงชี้แจงชักชวนผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณอยู่ใกล้ชิดให้เห็น
 ประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดี ตัวข้าพเจ้าอยู่ในพวกที่เลื่อมใสคนหนึ่ง จึงได้เอาใจใส่
 สอบสวนโบราณคดีแต่นั้นมา ว่าเฉพาะเรื่องพระเจ้าอุทองสร้างกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าไป
 พบหลักฐานแสดงความเป็นอย่างอื่น มีอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ซึ่ง
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เอาลงมาจากเมืองสุโขทัย แต่เมื่อยังทรงผนวช
 อยู่ ในศิลาจารึกนั้น พรรณนาชื่อเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยทั้ง ๔ ทิศ ชื่อเมืองขึ้นทางทิศใต้
 มีเมืองคณฑี เมืองพระบาง เมืองแพรก เมืองสุพรรณภูมิ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี
 เมือง (นคร) ศรีธรรมราช ชื่อเมืองตอนข้างหลังตรงกับที่เรียกกันอยู่ทุกวันนี้ ชื่อเมือง

สุพรรณเรียกเพี้ยนไป แต่ข้างท้ายว่าสุพรรณภูมิ มิใช่สุพรรณบุรี ส่วนเมืองแพรกนั้น รู้ได้
ว่าเมืองสรรค์ ด้วยมีหนังสือเก่าเรียกเมืองสรรค์ว่าเมืองแพรกอยู่หลายเรื่อง มีเมืองที่ยังไม่
รู้ว่าอยู่ที่ไหนแต่เมืองพระบางกับเมืองคนที เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ขึ้นไปตรวจราชการเมืองเหนือ ลองค้นหาเมืองโบราณ พบอยู่ที่หลังตลาดปากน้ำโพ แขวง
จังหวัดนครสวรรค์เมืองหนึ่ง ตรงแผนที่กับเมืองพระบาง และไปได้เค้าในหนังสือพระราช
พงศาวดารว่า เมื่อเมืองเหนือเป็นจลาจล สมเด็จพระอินทราชาธิราชเสด็จ (ยกกองทัพ) ขึ้น
ไปตั้งอยู่ที่เมืองพระบาง เห็นตรงกันกับเมืองที่ปากน้ำโพ ค้นต่อนั้นขึ้นไป พบเมืองโบราณ
ที่บ้านโคกอีกเมืองหนึ่ง ซึ่งเข้าใจกันว่าเมืองเทพนครที่นายแสนปมสร้างขึ้นนั้น อยู่ตรงแผนที่
กับเมืองคนทีในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง ก็เห็นว่าเมืองที่บ้านโคก จะเป็นเมือง
เทพนครไม่ได้ ด้วยเป็นเมืองมีอยู่แล้วแต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหง ก่อนสมัยพระเจ้าอู่ทอง
เกือบถึง ๑๐๐ ปี อีกข้อหนึ่งพบในศิลาจารึกแผ่นอื่นปรากฏศักราชว่า เมื่อปีพระเจ้าอู่ทอง
สร้างพระนครศรีอยุธยาขึ้น พระเจ้าลิไท ราชันต์ดาของพระเจ้ารามคำแหงยังปกครองเมือง
เหนืออยู่^{๕๕} พระเจ้าอู่ทองจะครองเมืองที่บ้านโคกอย่างไรได้ ถ้าเช่นนั้นพระเจ้าอู่ทอง
มาแต่ไหน ข้อนี้ยังติดอยู่จน พ.ศ. ๒๔๔๖ ข้าพเจ้าไปตรวจราชการทางแขวงจังหวัด
สุพรรณบุรี เมื่อไปพักอยู่ที่บ้านสองพี่น้อง ได้รับความจากพวกชาวบ้านว่า มีซากเมืองโบราณ
อยู่ในป่าใกล้กับบ้านจะเข้สามพันเมืองหนึ่ง เรียกกันว่า เมืองท้าวอู่ทอง ข้าพเจ้าจึงเลย
ไปดู เห็นเป็นเมืองเก่าแก่ ด้วยโบราณวัตถุที่ยังมีเหลืออยู่แบบอย่างทันสมัยพระปฐมเจดีย์
ไล่เรียงชาวสุพรรณถึงเรื่องตำนานเมืองท้าวอู่ทอง เขาบอกความตามที่เล่ากันมาแต่ก่อนว่า
เมื่อท้าวอู่ทองครองเมืองนั้น ห่าลงกินเมือง ท้าวอู่ทองจึงพาผู้คนอพยพหนีห่าไปตั้งกรุงศรี
อยุธยา ข้าพเจ้าระลึกขึ้นถึงชื่อเมืองในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง ที่เรียกกันว่า เมือง
สุพรรณภูมิ ก็คิดเห็นในขณะนั้นว่า คำสุพรรณภูมิเป็นภาษาบาลี ถ้าแปลเป็นภาษาไทย ก็
ตรงกับว่าอู่ทองนั่นเอง เพราะคำว่า อู่ ในภาษาไทย หมายความว่าสองอย่าง เป็นแปลที่เด็ก
นอนก็ได้ เป็นที่เกิดที่มี เช่นพูดกันว่า อู่ข้าวอู่น้ำก็ได้ ถ้าคำว่าอู่ทองเป็นชื่อเมือง คำที่
เรียกว่าพระเจ้าอู่ทอง ก็หมายความว่าแต่เป็นเจ้าเมืองอู่ทอง เหมือนเช่นเราเรียกพระเจ้า
เชียงใหม่ พระเจ้าน่าน มิใช่เพราะได้เคยบรรทมแปลทองดังเช่นกล่าวในหนังสือพระราช

พงศาวดาร เรื่องที่ว่าพระเจ้าอู่ทองพาผู้คนหนีหายไปนั้น พิจารณาที่พื้นที่ ก็คิดเห็นเหตุด้วย เมืองอู่ทองตั้งอยู่ริมแม่น้ำเก่าที่ตนเขิน ยังมีสระขุดแต่โบราณสำหรับขังน้ำไว้ใช้ปรากฏอยู่ คงเป็นค่ายที่เมืองนั้นกันการน้ำ แล้วเลยเกิดโรคระบาด จึงต้องทิ้งเมืองอู่ทองมา เรื่องในหนังสือพระราชพงศาวดารซึ่งกล่าวว่า เมื่อพระเจ้าอู่ทองราชาภิเษกที่กรุงศรีอยุธยา แล้วทรงตั้งขุนหลวงพ่วง ผู้เป็นพี่พระมเหสีให้เป็นพระบรมราชาไปครองเมืองสุพรรณบุรี (คือเมืองสุพรรณบุรีใหม่) ก็บ่งว่า ขุนหลวงพ่วงนั้นเป็นราชบุตรของพระเจ้าอู่ทององค์ก่อน แต่เกิดด้วยพระสนม ส่วนพระมเหสีของพระเจ้าอู่ทององค์หลังเป็นน้องขุนหลวงพ่วง แต่เป็นลูกพระมเหสี ราชสมบัติจึงได้แก่พระเจ้าอู่ทององค์หลัง เพราะเป็นราชบุตรเขย สมดังในหนังสือพงศาวดารเหนือต้นเรื่อง การตั้งพระนครศรีอยุธยาได้หลักฐานเพราะตรวจของโบราณดังแสดงมา ยังมีเรื่องอื่น ๆ ซึ่งหาหลักฐานได้ด้วยตรวจของโบราณ จะเห็นได้ในหนังสือราชบัณฑิตยสถานพิมพ์อีกหลายเรื่อง การตรวจของโบราณจึงเป็นการสำคัญ.

-๓-

ของโบราณในประเทศสยามนี้มีมาก และผิดกับประเทศอื่นที่ใกล้เคียง เหมือนเช่นประเทศชวา กัมพูชา กัมพูชา กัมพูชา ของโบราณที่พบมีแต่ของทำในประเทศนั้นตามแบบศิลปศาสตร์ของประเทศนั้นเองเป็นพื้น แต่ของที่พบในประเทศสยามมีมาก ทั้งของมาจากประเทศอื่นและที่ทำในประเทศสยาม ข้อนี้จะพึงพิสูจน์ได้ด้วยสิ่งของซึ่งมีอยู่ในพิพิธภัณฑ์สำหรับพระนครนี้ ในจำพวกของโบราณที่ขุดพบตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นของมาแต่อินเดียก็มี มาแต่ลังกาก็มี มาแต่สุมาตราและชวาก็มี มาแต่ประเทศจีนและญี่ปุ่นก็มี แม้ที่สุคนมาแต่ยุโรปก็มี แต่ของโบราณที่สร้างตามแบบศิลปศาสตร์ขอมมีมากกว่าอย่างอื่น จะมาแต่เมืองขอมสักเพียงใด หรือจะทำในประเทศนี้เองสักเพียงใด จะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้า ในจำพวกของโบราณที่ทำในประเทศนี้เองนั้น เมื่อพิจารณาแบบศิลปศาสตร์ ก็ต่างกันตามท้องถิ่นและตามกาลสมัย ว่าโดยย่อทางหัวเมืองบักซ์ไต้ในแหลมมลายูขึ้นมาจากแดนเพชรบุรีของโบราณชั้นเดิมแบบศิลปศาสตร์เจือไปทางอย่างสุมาตรา และชวา ซึ่งสมมติเรียกว่า แบบศรีวิชัย ตามนามราชธานี ที่ตั้งอยู่ ณ เกาะสุมาตรา และมีอาณาเขตปกครองมาถึงแหลม

มลายูในสมัยเมื่อราว พ.ศ. ๑๒๐๐ ต่อขึ้นมาถึงตอนกลาง ตั้งแต่เพชรบุรีขึ้นไปจนถึงเมือง
 สวรรคโลก ของโบราณชิ้นเก่าซึ่งสมมติเรียกว่า สมัยทวารวดี ตามนามอาณาจักรเมือง
 นครปฐมเป็นราชธานี เมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ แบบศิลปศาสตร์เป็นอย่างอินเดีย ครั้นต่อมา
 เมื่อเกี่ยวข้องกับประเทศกัมพูชายิ่งขึ้น ก็รับแบบศิลปศาสตร์ของขอมมาใช้มากขึ้นมาโดย
 อันคืบ จนถึงสมัยเมื่อเมืองลพบุรีเป็นราชธานีของประเทศสยาม แบบศิลปศาสตร์กลายเป็น
 อย่างเดียวกับของขอม เนื่องในข้อที่กล่าวนี้ เมื่อครั้งข้าพเจ้าไปกรุงกัมพูชาใน พ.ศ. ๒๔๖๗
 ได้ไปดูพิพิธภัณฑสถานเมืองพนมเปญ สังเกตเห็นเครื่องศิลาแบบขอมของโบราณทั้งาม ๆ
 มีมาก แต่เครื่องสัมฤทธิ์มีไครมี ถามเขาว่า เหตุใดเครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณจึงมีน้อยนัก
 เขาตอบว่าเมื่อไทยได้เมืองเขมรเก็บเอาเครื่องสัมฤทธิ์มาเสีย จึงมีไครมีเหลืออยู่ในกรุงกัมพูชา
 ความที่เขาว่า จะจริงหรือเท็จฉันใด ข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานที่จะอ้าง ก็มีได้ตอบเขาว่ากระไรใน
 ครั้นนั้น ครั้นเมื่อจัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ได้เอาเครื่องสัมฤทธิ์มารวมเรียบเรียง
 ไว้ในห้องที่ประชุมกันนี้ ข้าพเจ้าได้มีโอกาสได้พิจารณาดูโดยถ่องแท้ จึงเห็นว่า ความจริง
 มิได้เป็นเช่นพวกชาวพนมเปญกล่าว ถ้าสังเกตดูเทวรูปใหญ่ ๆ ที่ตั้งเรียงรายอยู่ตามเสาทั้งสอง
 ด้าน เกือบ ๒๐ รูป ก็จะเห็นด้วยลักษณะว่า ล้วนเป็นฝีมือช่างไทย ทำในสมัยสุโขทัยบ้าง
 สมัยอยุธยาบ้าง ไม่มีที่มาจากเมืองเขมรเลย ถึงสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นของขนาดเล็กลงมา ดังเช่น
 พระพุทธรูปและเทวรูปก็ดี เครื่องประดับราชรถ และเครื่องคานหามก็ดี เครื่องบูชาและ
 เครื่องใช้ต่าง ๆ ก็ดี แม้ที่รูปและลวดลายเป็นแบบขอม ก็ปรากฏว่าเป็นของชุดได้ใน
 ประเทศนั้นแทบทั้งนั้น มักพบในท้องที่จังหวัดลพบุรี หรือทางมณฑลนครราชสีมาเป็นพื้น มี
 ของสัมฤทธิ์ที่รู้แน่ว่าไทยเอามาเมื่อได้ประเทศกัมพูชาแต่รูปสิ่งใดหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เอามาจากเมืองไผทมาศ แล้วดำรัสสั่งให้จำลองหล่อเพิ่ม
 ขึ้นอีก ๑๐ ตัว ยังเป็นเครื่องประดับวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่จนบัดนี้ ข้าพเจ้าจึง
 สันนิษฐานว่า ที่จริงนั้น การสร้างสิ่งของต่าง ๆ แต่โบราณ ข้อที่จะสร้างด้วยทัพพสัมภาระ
 อย่างใดนั้น เห็นจะเอาความสะดวกในประเทศที่สร้างเป็นประมาณ เช่นประเทศกัมพูชา
 หาโลหะยาก แต่มีศิลาเนื้อดีหาได้ง่ายก็ชอบสร้างด้วยศิลา ในประเทศสยามนี้ มีแร่โลหะ
 หาได้ง่ายก็ชอบสร้างด้วยทองสัมฤทธิ์ เครื่องสัมฤทธิ์ที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองพนมเปญ

อาจจะกลับเป็นของที่ได้ไปจากประเทศสยามด้วยเสียอีก ส่วนของโบราณในประเทศสยาม ตอนข้างเหนือ ที่เป็นอาณาเขตมณฑลพายัพบัดนี้ เดิมเมื่อยังเป็นเมืองของพวกลาว ได้แบบ ศิลปศาสตร์อินเดียมาทางเมืองมอญ ต่อมาถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ ไทยก็พาแบบศิลป ศาสตร์ของไทยลงมาจากข้างเหนืออีกด้วย เป็นเช่นนั้นมาจนถึงในสมัยศตวรรษที่ ๑๙ แห่ง พุทธศก พระเจ้าแผ่นดินไทยราชวงศ์พระร่วง ตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี เริ่มรวมอาณาเขต ต่าง ๆ เข้าเป็นราชอาณาจักรอันเดียวกันอย่างประเทศสยามทุกวันนี้ ประจวบกับเวลาลัทธิ พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ เริ่มเข้ามาประดิษฐานในประเทศสยามด้วย กระบวนแบบศิลป ศาสตร์ก็เริ่มรวมแบบไทย ลาวและขอม กับทั้งอินเดียและลังกาเข้าระคนกัน ก็เกิดกระบวน แบบศิลปศาสตร์ของประเทศสยามสืบมา เรื่องของโบราณต่าง ๆ ในประเทศสยาม พิจารณา ดูโดยทางตำนาน เห็นว่าจะเป็นที่สังเกตมาด้วยประการฉะนี้.

-๔-

ของโบราณนั้นราชบัณฑิตยสภากำหนดเป็น ๒ ประเภท คือของซึ่งไม่พึงเคลื่อนที่ได้ เป็นต้นว่า เมืองและปราสาทราชวัง วัด ท้องเทวาลัย ตลอดจนบ่อน้ำและสะพานหิน ของ โบราณอย่างนี้ กำหนดเป็นประเภทหนึ่ง เรียกว่า โบราณสถาน ส่วนของโบราณซึ่งอาจเอา เคลื่อนที่ได้ไปได้ เป็นต้นว่า ศิลปจารึก พระพุทธรูป เทวรูป ตลอดจนเครื่องใช้ เครื่อง ประดับต่าง ๆ เหล่านี้ กำหนดเป็นประเภทหนึ่ง เรียกว่า โบราณวัตถุ อนึ่งข้อซึ่งว่าเป็น ของโบราณและมีใช้ของโบราณนั้น ราชบัณฑิตยสภากำหนดว่า ของมีอายุกว่าร้อยปีขึ้นไป เป็นของโบราณ ถ้ายังไม่ถึงร้อยปี ไม่นับว่าเป็นของโบราณ ที่เอาร้อยปีเป็นเกณฑ์ ก็เป็น แต่สมมติ เพื่อสะดวกแก่การตรวจ เพราะของที่อายุยังไม่ถึงร้อยปีมีมาก และมักมีผู้รู้พอจะ สืบเรื่องได้ไม่ยากเหมือนของที่เก่าก่อนนั้น แต่ราชบัณฑิตยสภามีได้ประสงค์จะสงวนบรรดา ของโบราณทุกสิ่งไป เพราะพันวิสัยที่จะทำได้ อันของโบราณที่ถือว่าควรสงวนนั้นอยู่ใน เกณฑ์ ๒ อย่าง คือที่เป็นของสำคัญในพงศาวดารอย่างหนึ่ง กับที่เป็นของสำคัญในทางศิลป ศาสตร์ คือแบบอย่างและฝีมือช่างอีกอย่างหนึ่ง จะยกอุทาหรณ์พอให้เห็น ในส่วนโบราณ สถาน เช่นเมืองอู่ทองก็ดี หรือพระเจดีย์ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างไว้ที่

ตำบลหนองสาหร่าย แขวงจังหวัดสุพรรณบุรี หมายถึงทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชเมือง
หงสาวดีก็ดี โบราณสถานอย่างนั้นนับว่าเป็นของสำคัญในพงศาวดาร แม้ถึงซากเมืองโบราณที่
ยังรู้เรื่องไม่ได้ ก็ต้องนับว่าเป็นของสำคัญในพงศาวดาร เพราะอาจจะเป็นหลักฐานให้ผู้
ศึกษาโบราณคดีในภายหน้าค้นเรื่องพงศาวดารได้ต่อไป เนื้อในข้อที่กล่าวนี้ มีเรื่องที่
ข้าพเจ้ายังไม่หายเสียดายอยู่เรื่องหนึ่ง คือเมื่อเริ่มสร้างรถไฟสายใต้ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ เวลานั้น
ท้องที่รอบพระปฐมเจดีย์ยังเป็นป่าเปลี่ยวอยู่โดยมาก ในป่าเหล่านั้นมีซากพระเจดีย์โบราณ
ขนาดใหญ่ ๆ ซึ่งสร้างทันสมัยพระปฐมเจดีย์อยู่หลายองค์ พวกรับเหมาก่อสร้างรถไฟไปรื้อ
เอาอิฐพระเจดีย์เก่ามาถมเป็นอับเฉากลางรางรถไฟ ได้อิฐพอถมตั้งแต่สถานีบางกอกน้อย
ไปตลอดระยะทางกว่า ๕๐ กิโลเมตร ขอให้คิดดูก็จะเห็นได้ว่า รื้อพระเจดีย์ที่เป็นของควร
สงวนเสียสักกี่องค์ เมื่อย้ายที่ว่าการมณฑลจากริมแม่น้ำขึ้นไปตั้ง ณ ตำบลพระปฐมเจดีย์ ซึ่ง
รื้อกันเสียหมดแล้ว ก็ได้แต่เก็บศิลาเครื่องประดับพระเจดีย์เก่าเหล่านั้นมารวบรวมรักษาไว้
ยังปรากฏอยู่รอบพระระเบียงพระปฐมเจดีย์บัดนี้ ถ้ามีราชบัณฑิตยสภาอยู่ในเวลานั้น ก็จะหา
เป็นเช่นนั้นไม่ ส่วนโบราณวัตถุที่เป็นของสำคัญในพงศาวดาร มีสิ่งซึ่งจะชี้ได้อยู่ในห้อง
ประชุมนี้เอง ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๑ (นับเวลามาจนบัดนี้
ได้สี่ร้อยกับสองปี)^(๑) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างรูปพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ ชาติ รูป
พระโพธิสัตว์ที่สร้างครั้งนั้น จะเป็นอย่างไรไม่มีใครรู้ จนเมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์
อุปนายกราชบัณฑิตยสภา ได้ขุดชนดินและอิฐหักกากปูนแต่งวัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวัง
กรุงศรีอยุธยา จึงพบรูปพระโพธิสัตว์เหลือไฟไหม้หมกอยู่ในนั้น ได้เอามาเรียบเรียงรักษาไว้
ในพิพิธภัณฑสถานนี้ ยังมีของในห้องนี้ที่ประหลาดยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีกสิ่งหนึ่ง ฟังชุดพบที่
พงตึก ในแขวงจังหวัดราชบุรี^(๒) เมื่อสองปีมาแล้ว เป็นตะเกียงฝีมือฝรั่งครึ่งสมัยโรมัน ทำด้วย
ทองสัมฤทธิ์ เหตุใดตะเกียงโรมันจึงมาอยู่พงตึก ยังคิดไม่เห็น ถึงกระนั้นก็เป็นหลักฐานใน
ทางพงศาวดารแสดงว่า ประเทศนี้ได้มีการคมนาคมเกี่ยวข้องกับยุโรปมาแล้วกว่าพันปี ส่วน
โบราณสถานที่สำคัญในกระบวนแบบอย่างและฝีมือช่างนั้น จะยกตัวอย่างดังเช่นวิหารพระ
พุทธชินราช ที่เมืองพิษณุโลก เป็นวิหารโบราณคงบริบูรณ์ตามรูปแบบเดิม ซึ่งสร้างแต่

(๑) นับเวลาในขณะที่ทรงแสดงปาฐกถา คือในปี พ.ศ. ๒๔๗๓

(๒) ปัจจุบัน คือ ตำบลพงตึก อำเภอนครชัยศรี จังหวัดกาญจนบุรี

ครึ่งกรุงสุโขทัยอยู่แห่งเดียว ถ้าไม่มีวิหารหลังที่เหลืออยู่ ก็จะไม่มีการอ้างได้ว่า ทรวาทรง
 วิหารครึ่งพระร่วงเป็นอย่างไร ของประหลาดกว่านั้นยังมีอีกสิ่งหนึ่ง คือโบราณสถานที่ก่อ
 ด้วยอิฐแต่สมัยเมื่อขอมเป็นใหญ่ ดังเช่นพระเจดีย์ธาตุนม ที่แขวงจังหวัดนครพนม ปราสาท
 ระแงะ ในแขวงจังหวัดสุรินทร์ และปราสาทที่วัดกำแพงใหญ่ ในแขวงจังหวัดชุนธ์ เป็น
 ต้น ฝีมือก่ออิฐสนิทไม่มีรอยปูนสอเลย มักกล่าวกันว่า ก่อด้วยอิฐดิบเสร็จแล้ว กองฟืน
 หุ้มเผาไฟให้อิฐสุก ซึ่งจะเป็นความจริงอย่างนั้นไม่ได้ ปรากฏก่ออิฐเช่นว่านี้ที่ในแดนเขมร
 ก็มี ฝรั่งเศสก็พยายามตรวจ แต่ไม่ได้ความรู้ว่าขอมใช้อะไรเชื่อม อิฐจึงติดกันแน่นได้ปาน
 นั้น เขาบอกข้าพเจ้าว่า เป็นแต่ได้ยินคำบอกเล่าว่าพวกขอมใช้ยางไม้อย่างหนึ่งทาอิฐ แล้ว
 เอาดินไฟ พยายามเชื่อมก็ก่ออิฐติดกันแน่นด้วยยางนั้น แต่จะเป็นยางอะไร เดียวนี้ก็ไม่มีใครรู้
 ข้าพเจ้าให้เอาเศษผนังก่ออิฐเช่นนี้ที่ปราสาทวัดกำแพงใหญ่ ในแขวงจังหวัดชุนธ์มารักษา
 ไว้ในพิพิธภัณฑสถานนี้ก่อนหนึ่ง ถ้าท่านทั้งหลายไปพิจารณาดู ก็จะเห็นประหลาดเช่นว่า ต่าง
 ว่าต่อไปภายหน้ามีใครได้มาเห็นอิฐก่ออย่างขอมแล้วไปเพียรคิดค้นพบบางไม้หรือสิ่งใด ซึ่ง
 พวกขอมใช้ก่ออิฐกลับเอามาใช้ได้ อีก ก็อาจจะเกิดการเปลี่ยนแปลงวิธีก่อตึกไปได้ทั่วโลก
 ของโบราณที่ฝีมือทำรูปและลวดลายงามน่าชมยังมีอีกมาก ไม่ต้องอ้างถึงของอยู่ห่างไกล เชื้อ
 คุของที่รวบรวมไว้ในห้องของสมฤทธิ์นี้ ก็เห็นตัวอย่าง ทั้งเห็นประโยชน์ในการที่สงวน
 ของโบราณว่า เป็นคุณแก่มหาชนทั้งในปัจจุบันนี้ และที่จะได้มาเห็นต่อไปในภายหน้า
 เพียงไร.

—๕—

ลักษณะการสงวนของโบราณที่ราชบัณฑิตยสภาทำมานั้น วิธีจัดสงวนโบราณสถาน
 กับโบราณวัตถุติดกัน ในตอนนี้จะว่าด้วยสงวนโบราณสถานก่อน วิธีสงวนโบราณสถาน
 กำหนดการทำเป็น ๓ อย่าง อย่างที่ ๑ คือการค้นให้รู้ว่ามีโบราณสถานอยู่ที่ไหนบ้าง ดัง
 เช่น ราชบัณฑิตยสภาได้มีตราขอให้เทศบาลต่างมณฑล ช่วยสืบแล้วบอกมาให้ทราบ เพื่อ
 จะทำบัญชี และหมายลงแผนที่ประเทศสยามไว้เป็นตำรา อย่างที่ ๒ การตรวจ คือเมื่อรู้
 รู้ว่าโบราณสถานมีอยู่ ณ ที่ใดแล้ว แต่งให้ผู้เชี่ยวชาญออกไปยังที่นั้น พิจารณาดูให้รู้ว่าเป็น

ของอย่างไร สร้างในสมัยใด และเป็นของสำคัญเพียงใด การตรวจนี้ บางแห่งต้องขุดหา
แนวรากผนังและคันทอดลาย ต้องทำมากบ้าง น้อยบ้าง ตามลักษณะสถานนั้น อย่างที่ ๓
การรักษา ซึ่งนับว่าเป็นการยากยิ่งกว่าอย่างอื่น เพราะโบราณสถานในประเทศนั้นมีมาก ใน
เวลานี้ยังเหลือกำลังราชบัณฑิตยสภาที่จะจัดการรักษาได้ทุกแห่ง จึงคิดจะจัดการรักษาแต่ที่
เป็นสถานสำคัญ และที่พอจะสามารถรักษาได้เสียก่อน ถึงกระนั้นก็ยังต้องผ่อนผันทำไปทีละ
น้อย เพราะต้องการเงินสำหรับจ่ายในการรักษานั้น จำเป็นต้องกำหนดลักษณะการรักษา
เป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำเป็นแต่ห้ามปรามมิให้ผู้ใคร่ทำลายโบราณสถานที่ควรสงวน ชั้นกลาง
จัดการถากถางที่บริเวณและคำจูนบ้องกันตัวโบราณสถานมิให้หักพังอีกต่อไป ยกตัวอย่างดัง
เช่นได้ทำที่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา และที่ในเมืองลพบุรี เป็นต้น การรักษาโบราณสถาน
ซึ่งนับว่าเป็นชั้นสูงนั้น คือ ปฏิสังขรณ์ให้คืนดีอย่างเดิม เรื่องนี้ฝรั่งเสสกำลังพากเพียรทำ
ที่นครธม ราชบัณฑิตยสภาก็กำลังลองทำที่ปราสาทสามยอด เมืองลพบุรีอยู่แห่งหนึ่ง เพื่อจะ
ให้รู้ว่าจะยากและสิ้นเปลืองสักเท่าใด แต่ถ้าว่าถึงเรื่องปฏิสังขรณ์แล้ว ประเทศเรามีภาษีอยู่
อย่างหนึ่ง ด้วยมักมีบุคคลภายนอกศรัทธาบำเพ็ญกุศลในการปฏิสังขรณ์วัดวาอารามของ
โบราณ ซึ่งควรนับว่าช่วยรัฐบาลได้มาก แต่ในเรื่องนี้ทางเสียที่ต้องบ้องกันก็มีอยู่ ด้วย
ในการปฏิสังขรณ์บางรายผู้ทำมักชอบบื้อหรือแก้ไขแบบอย่างของเดิมเปลี่ยนแปลงไปตามชอบ
ใจตน จนเสียของโบราณ มีตัวอย่างปรากฏในมณฑลพายัพหลายแห่ง จนเมื่อพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลนั้นทรงรำคาญ ได้พระราชทานพระราชทรัพย์โปรดให้
ให้ราชบัณฑิตยสภาอำนวยการปฏิสังขรณ์ หอธรรมวัดพระสิงห์ให้คืนดี และคงตามแบบเดิม
ไว้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ผู้อื่นแห่งหนึ่ง

ในเรื่องการปฏิสังขรณ์โบราณสถาน ราชบัณฑิตยสภาใครจะให้เทศาภิบาลคอยสอด
ส่องในความ ๓ ข้อที่จะกล่าวต่อไปนี้ คือ

ข้อ ๑ ถ้ามีผู้ศรัทธาจะปฏิสังขรณ์โบราณสถานที่สำคัญอื่นขอให้ชี้แจงแก่เขาให้ทำตาม
แบบเดิม อย่าให้เปลี่ยนแปลงรูปร่างและลวดลายไปเป็นอย่าง เอาตามชอบใจ

ข้อ ๒ อย่าให้รื้อทำลายโบราณสถานที่สำคัญ เพื่อจะสร้างของใหม่ขึ้นแทน ข้อ ๓
มีเรื่องตัวอย่างจะยกมาแสดง เช่น ที่วัดพลับพลาย เมืองเพชรบุรี เดิมมีโบสถ์โบราณที่

หน้าบันปั้นเป็นภาพเรื่องพระพุทธประวัติเมื่อเสด็จออกมหาภิเนษกรรม งามน่าดูยิ่งนัก
ใคร ๆ ไปเมืองเพชรบุรี แม้ที่สุดจนสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เสด็จไปยังวัดพลับพลายเพื่อ
ไปชมรูปภาพที่หน้าบันนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ เกิดไฟไหม้เมืองเพชรบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
วัดพลับพลายถูกไฟไหม้ด้วย แต่ผนังโบสถ์กับรูปปั้นที่หน้าบันยังอยู่ ถึงสมัยนั้นข้าพเจ้า
ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสียแล้ว แต่เผอิญมีกิจไปเมืองเพชรบุรีก็ไปที่
วัดพลับพลายตามเคย ไปได้ความว่าพวกชาวเมืองกำลังเรียรายกันจะปฏิสังขรณ์ หวังหน้า
ทายคนหนึ่งบอกข้าพเจ้าว่า โบสถ์เดิมเล็กนัก เขาคิดจะรื้อลงทำใหม่ให้ใหญ่โตกว่าเก่า
ข้าพเจ้าได้ตกใจคิดว่า โบสถ์เดิมนั้นมีลายปั้นที่หน้าบันเป็นสิริของวัด ไม่ควรจะรื้อลงทำ
ใหม่ ถ้าประสงค์จะมีโบสถ์ให้ใหญ่โต ก็ควรสร้างโบสถ์ใหม่ เอาโบสถ์เดิมไว้เป็นวิหาร
ข้าพเจ้าสำคัญว่า เขาจะเชื่อกว้างใจ ต่อนานมาจึงทราบว่ามีผู้ถือตัวว่าเป็นช่างคนหนึ่งเข้าไป
รับว่า จะปั้นรูปที่หน้าบัน มิให้ผิดเพี้ยนของเดิมได้ พวกทายกับพระสงฆ์หลงเชื่อ ก็ให้
รื้อโบสถ์เดิมลงสร้างใหม่ ด้วยเห็นว่าจะเปลืองน้อย รูปภาพที่ของเดิมก็เลยพลอยสูญ และ
เลยไม่มีใครชอบไปดูวัดพลับพลายเหมือนแต่ก่อน เพราะภาพที่ปั้นขึ้นแทน เลวทราม
รำคาญตาไม่น่าดู ลากพระสงฆ์วัดนั้นก็เห็นจะพลอยตกไปด้วย

ข้อ ๓ วัดโบราณที่ทำการปฏิสังขรณ์นั้น มักมีผู้ศรัทธาสร้างสิ่งต่าง ๆ เพิ่มเติมของ
โบราณ ดังเช่น สร้างพระเจดีย์ขนาดเล็ก ๆ ขึ้นบรรจุอัฐิธาตุของญาติวงศ์เป็นต้น ของที่
สร้างเพิ่มเติมเช่นว่านี้ ไม่ควรสร้างขึ้นในอุปการใกล้ชิดกับของโบราณที่ดั่งาม ด้วยอาจ
พาให้ของโบราณเสียสง่า และไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้สร้าง เพราะต่อไปภายหน้ามีใครมา
ปฏิสังขรณ์วัดนั้นอีก เขาก็อาจจะรื้อเสียด้วยเห็นกีดขวาง เพราะฉะนั้นควรจะให้กะที่ไว้เสีย
ส่วนหนึ่งในบริเวณวัดนั้นสำหรับให้สร้างของใหม่ ของนั้นจะได้อยู่ถาวรสมปรารถนาของ
ผู้สร้าง การปฏิสังขรณ์วัด ย่อมมีผู้เป็นหัวหน้าอำนวยการ และมักเป็นพระภิกษุ ขอให้เทศา
ภิบาลชี้แจงข้อที่ควรระวังให้ทราบเสียแต่ก่อนลงมือปฏิสังขรณ์ ถ้าสงสัยหรือขัดข้องอย่างไร
ก็ควรรีบบอกมาให้ราชบัณฑิตยสภาทราบ จะได้ป้องกันหรือเกอหนุให้ทันการ ความเช่น
ว่านี้มีตัวอย่างจะยกมาแสดง เมื่อสักสองปีมาแล้ว มีผู้ศรัทธาจะปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ
หรืออุษยที่เมืองลำพูน เห็นว่าแผ่นทองแดงที่หุ้มพระมหาธาตุ มีชำรุดอยู่มาก จะขอลอก

แผ่นทองแดงเสีย และใช้ใบกปูนซีเมนต์แทน เจ้าพระยามุขมนตรี เมื่อยังเป็นพระยาราชนกุล สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพบอกมาหารือ ราชบัณฑิตยสภาห้ามไว้ทัน แผ่นทองแดงของ โบราณอันมีชื่อผู้ถวายจาริกอยู่โดยมากจึงมิได้สูญเสีย.

-๖-

วิธีการที่ราชบัณฑิตยสภาจัดในเรื่องสงวนโบราณวัตถุนั้น ระเบียบกลับกระบวนกับการสงวนโบราณสถาน คือเอา “การรักษา” เป็นข้อต้น เพราะโบราณวัตถุเป็นของเคลื่อนที่ได้ ต้องรวบรวมรักษาและระวังมิให้หายก่อนอื่น การรักษาโบราณวัตถุจึงจำเป็นต้องมี พิพิธภัณฑ์สถานเป็นที่รวบรวมและรักษาสิ่งของ เมื่อมีที่เก็บแล้วจึง “ตรวจ” เลือกลงและจัด โบราณวัตถุตั้งเรียงไว้ตามประเภท และ “ค้น” หามาเพิ่มเติมต่อไป พิพิธภัณฑ์สถาน ที่ราชบัณฑิตยสภาปกครองดูแลอยู่ในบัดนี้ มีพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครในกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑ์สถานที่พระนครศรีอยุธยาแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑ์สถานในเมืองลพบุรีแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑ์สถานในเมืองพิษณุโลกแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑ์สถานในเมืองลำพูนแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑ์สถานในเมืองนครปฐมแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑ์สถานในเมืองนครศรีธรรมราชแห่งหนึ่ง รวมเป็น ๗ แห่งด้วยกัน และกำลังเตรียมจะตั้งต่อไปที่อื่นอันมีโบราณวัตถุ และมีกำลังพอ จะสามารถตั้งได้อีกหลายแห่ง พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครในกรุงเทพฯ นี้จะเป็นที่รวบรวม โบราณวัตถุ อันเลือกแล้วแต่เป็นอย่างดียกเอามาไว้ สำหรับให้มหาชนชาวประเทศ นี้ และที่มาแต่่นานาประเทศได้เห็นโบราณอารยธรรมของประเทศสยาม ของนอกจากนั้นพบ ในเขตมณฑลไหน ก็หมายว่าจะรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานของมณฑลหรือของจังหวัดนั้น ๆ อนึ่งการตั้งพิพิธภัณฑ์สถานตามหัวเมืองนั้น เห็นว่าควรคิดตั้งในวัด เพราะเมืองอื่นนอกจาก พระนครศรีอยุธยาและเมืองลพบุรีไม่มีวังของเก่าซึ่งจะใช้ได้ ครั้นจะหาที่และลงทุนสร้างสถาน ขึ้นใหม่ กำลังก็ไม่พอที่จะทำ ถ้าอาศัยตั้งในวัดจะมีประโยชน์ถึง ๓ สถาน สถานที่ ๑ วัด ย่อมเป็นที่ประชุมสาธุชน คือ บุคคลชั้นที่ชอบุพิพิธภัณฑ์สถาน และที่มีกำลังจะช่วยอุปการะ สถานที่ ๒ ในวัดมักมีสถานที่ เช่น วิหารหรือศาลา และพระระเบียง เป็นต้น ซึ่งพอจะ อาศัยตั้งพิพิธภัณฑ์สถานได้ แม้ในเบื้องต้นไปจนกว่ามีทุนพอสร้างสถานได้ต่างหาก สถาน

ที่ ๓ พระสงฆ์ย่อมมีธรรมาศัยพอใจในการทำคุณแก่มหาชน เมื่อเห็นประโยชน์ในการตั้ง
พิพิธภัณฑสถาน ก็คงพอใจรับช่วยเป็นธุระทำนุบำรุงตั้งแต่ช่วยหาของมาเข้าพิพิธภัณฑ
ตลอดจนในการช่วยสร้างและช่วยดูแลรักษา ข้อนี้มีตัวอย่างปรากฏมาแล้วหลายแห่ง

การตรวจโบราณวัตถุ นั้น มีเป็น ๒ สถาน สถานที่ ๑ เพื่อจะรู้ว่าเป็นของโบราณ
อันสมควรสงวนไว้สำหรับบ้านเมืองหรือไม่ สถานที่ ๒ เป็นของเกิดขึ้นในสมัยไหน และ
ประเทศไหน การตรวจดังกล่าวมา ในเวลานี้ ผู้เชี่ยวชาญยังมีน้อย เมื่อเทศบาลพบ
โบราณวัตถุอันปรากฏขึ้น เช่น พระเจดีย์พังลง พบของในนั้นก็ดี หรือมีผู้ขุดพบโบราณ
วัตถุในพื้นที่ดินก็ดี หรือได้โบราณวัตถุมาด้วยมีผู้ให้ก็ดี ควรรักษาของนั้นไว้และบอกมา
ยังราชบัณฑิตยสภา ถ้าพอจะถ่ายรูปฉายาลักษณะได้ก็ให้ถ่ายรูปส่งมาด้วย เมื่อราชบัณฑิตย-
สภาพิจารณาเห็นอย่างไร ก็จะบอกไปให้ทราบ กับทั้งแนะนำว่า ควรจะทำอย่างไรด้วย อนึ่ง
ราชบัณฑิตยสภาได้ตั้งข้อบังคับวางกำหนดไว้ ให้มีเจ้าพนักงานในแผนกโบราณคดี ออกไป
ตรวจพิพิธภัณฑสถานต่าง ๆ ที่ได้ตั้งขึ้นตามหัวเมืองในมณฑลที่ใกล้ ๒ เดือนตรวจครั้งหนึ่ง
มณฑลที่ห่างออกไป ๔ เดือนตรวจครั้งหนึ่ง ที่ให้มีพนักงานออกไปตรวจเช่นนี้ ด้วยหวังว่า
จะเป็นประโยชน์ ๓ สถาน คือ สถานที่ ๑ ราชบัณฑิตยสภาจะได้รู้ว่า การที่จัดเจดีย์หรือ
มีความขัดข้องจะต้องช่วยเหลืออย่างไรบ้าง สถานที่ ๒ ตรวจการจัดภายในพิพิธภัณฑสถาน
และการรักษาโบราณสถานให้เรียบร้อย และสถานที่ ๓ กระทำการติดต่อประสานงานใน
ระหว่างเทศบาลกับราชบัณฑิตยสภาให้เป็นไปโดยเรียบร้อย แต่ขอให้ท่านเทศบาลจง
เข้าใจว่าราชบัณฑิตยสภาถือว่าสมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้แทนราชบัณฑิตย-
สภาอยู่ในท้องถิ่น ซึ่งได้บังคับบัญชาขึ้น และการสงวนโบราณวัตถุสถานเป็นส่วนหนึ่งใน
ราชการแผ่นดินเหมือนกับราชการอย่างอื่น ๆ

การสวนโบราณวัตถุ ส่วนการค้น คือหาของมาเข้าพิพิธภัณฑสถานนั้น อาศัยด้วย
ลักษณะ ๔ อย่าง อย่างที่ ๑ คือหาได้ด้วยพบเอง ยกตัวอย่างดังเช่น ศิลาจารึกหรือของ
โบราณทั้งอยู่ไม่มีใครหวงแหน เป็นต้น อย่างที่ ๒ หาได้ด้วยอำนาจในกฎหมาย เรื่องนี้
มีพระบรมราชวินิจฉัยบัญญัติไว้ในคำพิพากษาศาลฎีกาที่ ๑๑๐ ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ว่า
ทรัพย์สินแผ่นดินอันเป็นของโบราณของประหลาด ผู้ใดจะต้องโฆษณา (คือจะปกปิดไม่ได้)

และนำมาถวาย (คือส่งต่อเจ้าพนักงาน) ถ้ามีเงินนั้นต้องมีโทษ ดังนี้ วิธีทำในข้อนี้ ถ้าเขาเอาของมาส่งโดยดี ควรตีราคาของนั้นแล้วให้เงินเป็นบำเหน็จแก่เขา เท่าอัตราส่วน ๑ ใน ๓ ของราคาตามกฎหมายเดิม อย่างที่ ๓ ได้ด้วยข้อ คือของที่มีเจ้าของโดยชอบด้วยกฎหมายและเขายอมขาย แต่การซื้อควรซื้อแต่เป็นของที่เป็นอย่างยอดเยี่ยมไม่มีสิ่งอื่น เพราะเงินในราชบัณฑิตยสถานมีน้อย อย่างที่ ๔ ได้ด้วยเจ้าของมีแก่ใจถวายไว้สำหรับบ้านเมือง ในข้อนี้ราชบัณฑิตยสถานมีความยินดีที่สังเกตเห็น ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครขึ้น มหาชนชอบมาชม และมีผู้ถวายสิ่งของเข้าพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ถึงกระนั้นของโบราณที่ผู้คนรวบรวมหรือซ่อนเร้นไว้ก็ยังมิได้น้อย แต่ราชบัณฑิตยสถานหวังใจว่า ผู้มีของโบราณคงจะเห็นประโยชน์ในการที่ส่งของมาไว้ในพิพิธภัณฑสถานยิ่งขึ้นทุกที เพราะความจริงในบรรดาผู้ที่รวบรวมของโบราณกว่าจะรวบรวมได้ ต้องอุทิศสัจพยายามมาก ไม่มีใครปรารถนา จะให้ของของตนรวบรวมไว้ กลับกระจัดกระจายไปเสียอีก การที่รักษาไว้เสียเองก็ลำบากอยู่บ้าง เพราะถ้าเผอิญเมื่อใด ของก็อาจจะหาย ถึงแม้จะสามารถรักษาไว้ได้มั่นคงจนตลอดอายุ ใครจะรู้ว่าบุคคลภายหลังจะรักษาไว้หรือจะทำอย่างไรด้วยของนั้นในวันหน้า อีกประการหนึ่งเมื่อว่าถึงประโยชน์ที่เอาของนั้นไว้กับตัวก็ได้แต่ชมเองหรือให้มิตรสหายได้ชมบ้าง การที่ส่งของมาไว้ในพิพิธภัณฑสถานมีประโยชน์ยิ่งกว่านั้นหลายสถาน คือของ ๆ ใครก็ปรากฏอยู่เป็นนิมิต เป็นของ ๆ ผู้หนึ่ง มิได้ตกไปเป็นของผู้อื่นสถานหนึ่ง รัฐบาลรักษามันคงดีกว่าเอาไว้ที่บ้านสถานหนึ่ง ให้คุณแก่มหาชนที่ได้ชมให้มีความรู้เจริญขึ้นสถานหนึ่ง เป็นการช่วยเผยแผ่เกียรติยศบ้านเมืองแก่นานาประเทศสถานหนึ่ง ข้อนี้เมื่อก่อนจัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ชาวต่างประเทศมักกล่าวว่า ในประเทศสยามนี้ ที่จริงของดี ๆ มีมาก แต่ชาวสยามมักชอบเอาไว้เป็นของตนเสียเอง ไม่รวบรวมเป็นของบ้านเมือง เหมือนอย่างประเทศอื่น ๆ ในยุโรป เคียวนี่คำพูดเช่นนั้นค่อยเงียบไปแล้ว และดูเหมือนจะอาจกล่าวได้ว่า บรรดาฝรั่งต่างประเทศที่เข้ามายังกรุงเทพฯ น้อยคนที่จะไม่มาชม และไม่ชอบพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร จนเคียวนั้นนับว่าเป็นสถานที่สำคัญที่แขกเมืองควรดูแห่งหนึ่ง ถึงประชาชนชาวพระนครก็ชอบมาดูพิพิธภัณฑสถานมากขึ้นทุกที ยังจะพึงเห็นได้ทุกวันอาทิตย์ที่เปิดให้มหาชนชม

หนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาเปิดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คำสั่งสั่งไว้ว่า ถ้ามีผู้จะให้ยืมของมาตั้งในพิพิธภัณฑสถานให้มหาชนชม ก็ควรรับได้ ราชบัณฑิตยสภาได้ปฏิบัติตามกระแสรับสั่งแต่นั้นมา ในเวลานี้ที่พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร มีของซึ่งผู้สนใจถวายเป็นสิทธิ์สำหรับพระนคร และของที่ให้ยืมมาตั้ง ทั้ง ๒ อย่าง ดังจะพึงเห็นได้ในบัตร ซึ่งเขียนบอกในบัตรผู้ถวายหรือผู้ให้ยืมประจำไว้ที่สิ่งของนั้น ๆ บรรดาของที่ให้ยืมนั้น ถ้าเจ้าของปรารถนาจะเอากลับคืนไปเมื่อใดก็ได้ แต่การรักษาของให้ยืมเช่นกล่าวมา ราชบัณฑิตยสภายังไม่ได้อนุญาตให้รับไว้ในพิพิธภัณฑสถานตามหัวเมือง เพราะเห็นว่าการรักษายังไม่นั่นคงเหมือนพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครในกรุงเทพฯ จึงได้รอไว้

ในที่สุดแห่งปารุภกา ราชบัณฑิตยสภาใคร่จะขอบพระคุณกระทรวงมหาดไทย และเทศบาลต่างมณฑลที่ได้อุดหนุน และเอาเป็นธุระในการสงวนของโบราณมาเสมอ ด้วยรู้สึกอยู่ว่า ถ้าไม่ได้รับความอุปการะเช่นนั้นแล้ว ราชบัณฑิตยสภาก็คงไม่สามารถจัดการสนองพระเดชพระคุณให้สำเร็จประโยชน์ได้ดังเป็นมา แม้ในภายหน้าก็จะต้องอาศัยต่อไปเช่นนั้น ข้าพเจ้าได้แสดงปารุภกามาพอสมควรแก่เวลา ขอขอบพระคุณท่านทั้งหลายที่รับเชิญมาประชุมในวันนี้อีกครั้งหนึ่ง และหวังใจว่า ข้อความที่ได้แสดงในปารุภกาพอจะเป็นเครื่องประดับสติปัญญาของท่านผู้ฟังได้บ้าง.

จดหมายเหตุ
เรื่อง ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ครั้งรัชกาลที่ ๓

อธิบายความเบื้องต้น

จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งพิมพ์ในสมุทเล่มนี้ มีต้นฉบับอยู่ในหอหลวง ปรากฏว่าพระศรีภริยาเจ้ากรมพระอาลักษณ์เป็นผู้แต่ง พิจารณาเหตุตามสำนวน เหมือนจะมีรับสั่งให้แต่งสำหรับทำศิลาจารึกประดิษฐานไว้ เหมือนอย่างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างวัดพระเชตุพน แต่ต่อมาจะทรงระงับพระราชดำรินั้นเสีย หรือด้วยเหตุอื่นอย่างไรอย่างหนึ่งเป็นอันงดมิได้ทำศิลาจารึก จดหมายเหตุที่พระศรีภริยาแต่ง ก็ค้างอยู่เพียงพรรณนาการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถแล้วอย่างเดียว หาได้แต่งต่อไปถึงการที่ทรงสร้างแลปฏิสังขรณ์สิ่งอื่นไม่ คิดดูในเวลานั้นน่าจะเสียค่ายิ่งนัก ถ้าได้แต่งให้ตลอดหมดแล้ว คนชั้นเราจะได้ความรู้เรื่องตำนานวัดพระศรีรัตนศาสดารามดีขึ้นอีกมาก เพราะทางสำนวนจดหมายเหตุที่พระศรีภริยาแต่งนี้พรรณนาการโดยถ้วนถี่ ว่าของเดิมเป็นอย่างไร แลเมื่อปฏิสังขรณ์นั้นได้ทรงซ่อมแปลงแก้ไขอย่างไร ๆ เพราะฉะนั้นผู้ที่อ่านจดหมายเหตุนี้อาจจะรู้ได้ว่า วัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างเป็นอย่างไร มาแก้ไขเพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๓ อย่างไร ๆ จึงน่าจะเสียค่ายิ่งมีแต่ว่าด้วยพระอุโบสถ หาได้แต่งพรรณนาให้ตลอดไปทั้งบริเวณวัดไม่ ถึงกระนั้นก็เป็นหนังสือที่น่าอ่าน บรรดาผู้ที่เอาใจใส่ในเรื่องวัดพระศรีรัตนศาสดารามคงจะชอบอ่านจดหมายเหตุนี้ด้วยกันทุกคน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชโปรดจดหมายเหตุเรื่องนี้ มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์ประทานตอบแทนผู้ถวายนำส่งกราบทูลใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ดำรัสสั่งให้ค้นหาเรื่องราวการสร้างแลปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

อันมีอยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เรียบเรียงเพิ่มเติมเพื่อความที่ปรากฏในจดหมายเหตุของพระศรีภูมิปริชา เพื่อจะให้เป็นประโยชน์ในทางความรู้แก่ผู้อ่านยิ่งขึ้น ก็แลเรื่องการสร้างแลปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น มีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารบ้าง มีอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์บ้าง มีอยู่ในหมายรับสั่งบ้าง แลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงรวบรวมไว้บ้าง จึงตรวจค้นคัดข้อความมาแต่งประกอบกับอัตโนมติ เรียบเรียงไว้ต่อไปนี้

เรื่อง สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

การสร้างวัดในพระราชฐานเคยมีมาแต่โบราณ ครั้นเมื่อกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีก็มีวัดมหาธาตุอยู่ในบริเวณพระราชวัง ครั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีก็มีวัดพระศรีสรรเพชญ์อยู่ในบริเวณพระราชวัง มาถึงครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์ ยังมีเหตุอีกอย่าง ๑ คือ ที่ทรงได้พระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกตมาเป็นศรีพระนครในครั้งเมื่อเสด็จไปตีได้กรุงศรีสัตนาคนหุต จึงทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง พร้อมกับสร้างพระนครเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๕ วัดพระศรีรัตนศาสดารามสร้างอยู่ ๒ ปี จึงได้เชิญพระมหามณีนรัตนปฏิมากรแห่จากวัดอรุณ ฯ มาประดิษฐานที่ในพระอุโบสถ เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๒๗

ตามเรื่องราวที่ปรากฏมา การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในเมื่อรัชกาลที่ ๑ สร้างเป็น ๒ ระยะ สร้างระยะแรกเขตวัดด้านเหนือแลด้านตะวันออกยังแคบกว่าเดี๋ยวนี้ (ด้านเหนือเห็นจะสุดเขตอยู่เพียงประตูเหนือทางด้านตะวันตกบัดนี้ แลด้านตะวันออกนั้นก็เห็นจะอยู่เพียงแนวพระระเบียง) มีพระระเบียงรอบบริเวณวัด ภายในวงพระระเบียงทางข้างใต้สร้างพระอุโบสถ (ตรงที่ปรากฏอยู่บัดนี้) มีศาลารายรอบ ๑๒ หลัง ทรงพระอุโบสถไปทางข้างเหนือ (ที่ตรงพระมณฑปทุกวันนี้) สร้างหอพระมณฑิยธรรมไว้กลางสระ เป็นที่เก็บรักษาคัมภีร์พระไตรปิฎกแลเป็นที่แปลพระราชสาส์นด้วย พันขอบสระด้านตะวันออก (ตรงปราสาทพระเทพบิดรบัดนี้) สร้างพระเจดีย์ทอง ๒ องค์ (ซึ่งชะลอออกไปไว้ข้างหน้าปราสาทพระเทพบิดรบัดนี้) มีหอรบหลัง ๑ แขนวระฆังซึ่งโปรดให้ย้ายมาแต่วัดสระเกศ (เห็นจะอยู่ทางหอรบหลัง)

ทุกวันนี้) สิ่งที่เราสร้างขึ้นแรกปรากฏเท่าที่กล่าวมา ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ โปรดฯให้ทำสังคายนา แล้วสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกตามที่ได้สังคายนา (คือฉบับทองใหญ่) ขึ้นไว้สำหรับแผ่นดิน เมื่อสร้างเสร็จแล้ว แห่งจากวัดมหาธาตุมาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม มีการมหรสพฉลองพระไตรปิฎก^(๑) เวลาจำจุตคอกไม้เพลิง คอกไม้บินไปตกลงบนหลังคาหอพระมณเฑียรธรรมเกิดไฟลุกลไหม้หอพระมณเฑียรธรรมหมดทั้งหลัง แต่ชนพระไตรปิฎกทัน หาเป็นอันตรายนั้ไม่ เมื่อจะสร้างสถานที่สำหรับไว้พระไตรปิฎกแทนที่ไฟไหม้เสียครั้งนั้น จึงโปรดฯให้ขยายเขตวัดทางด้านตะวันออกแลต่อพระระเบียงออกไปทางด้านเหนือเท่าเขตทุกวันนี้^(๒) แลสร้างสิ่งอื่นเพิ่มเติมขึ้นในพระอารามอีกหลายอย่าง

สิ่งซึ่งสร้างในระยะที่ ๒ นั้น คือ ทรงหอพระมณเฑียรธรรมเก่าที่ไฟไหม้ โปรดฯให้ถมสระเสีย ก่อฐานถมดินทำชั้นทักษิณ สร้างพระมณฑป (ที่ปรากฏอยู่บัดนี้) เป็นที่ไว้พระไตรปิฎก แลในเขตวัดซึ่งขยายต่อไปทางด้านเหนือชั้น สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงรับอาสาสร้างหอพระมณเฑียรธรรมถวายใหม่ทางข้างตะวันออกหลัง ๑ (ซึ่งปรากฏอยู่บัดนี้) เป็นที่ไว้พระไตรปิฎกอันเหลือจากพระมณฑป แลเป็นที่แปลพระราชาสน้อย่างแต่ก่อน ต่อมาตอนกลาง (ตรงวิหารพระธาตุทุกวันนี้) สร้างหอพระเทพบิคร ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า “วิหารขาว” ไว้พระพุทธรูปพระเทพบิคร

เรื่องพระพุทธรูปพระเทพบิครนี้ ได้ทราบความจากชาวพระนครศรีอยุธยาเล่ากันว่า เดิมเป็นเทวรูปประดิษฐานอยู่ที่मुखเด็จพระปรางค์วัดพุทไธสวรรย์ เรียกกันว่า “รูปพระเจ้าอยู่ทอง” พวกชาวกรุงเก่านับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ มีผู้ไปเซ่นสรวงบนบานเป็นนิจ ภายหลังพวกที่นับถือเกิดเข้าใจผิด กลายเป็นเหตุให้กระด้างกระเดื่องอย่างไคอย่าง ๑ ในสมัยนั้น พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ซึ่งได้ทรงบัญชาการกรมพระคชบาล เสด็จขึ้นไปประทับจัดการซ่อมเพนียดอยู่ที่กรุงเก่า บอกมากราบบังคมทูลฯ จึงโปรดฯให้เชิญเทวรูปพระเทพบิครนั้นลงมายังกรุงเทพฯ (เห็นจะเป็นของขำรุค หรือไม่งดงามน่าคู) โปรดให้ยุบแล้วหล่อเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงิน ทรงเครื่อง ประดิษฐานไว้ในหอพระเทพบิคร ส่วนที่วัดพุทไธสวรรย์นั้น กรม

(๑) ยังคั่นไม่พบจดหมายเหตุ ว่าฉลองเมื่อปีใด

(๒) การสร้างพระระเบียงไม่ปรากฏในจดหมายเหตุฯ ว่าสร้างเมื่อใด จะสร้างเป็น ๒ คราวดังกล่าวนี้ หรือสร้างในระยะหลังทั้งหมดก็อาจจะเป็นได้

หมื่นเทพพลภักดีให้ขึ้นเป็นพระพุทธรูปไว้แทนตรงที่พระเทพบิดรเคยประดิษฐานอยู่ พวกชาวกรุงเก่ายังนับถือแลเช่นสรวงกันสืบมาจนชั้นหลัง แต่ทุกวันนี้เห็นเสื่อมไปแล้ว

ต่อหอพระเทพบิดรมาทางใต้ สร้างวิหารขึ้นอีกหลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐานพระนาค เป็นพระพุทธรูปยืนขนาดสูง เห็นจะราว ๘ ศอก ว่าหล่อหรือແລ່ງคั้วยนาค (จะเชิญมาแต่ที่ไหน ยังสืบไม่ได้ความ) จึงเรียกวิหารนี้ว่าหอพระนาค ต่อมาเป็นที่ประดิษฐานพระอิฐเจ้านายด้วย

ทางหน้าวัดข้างด้านตะวันออกนั้น สร้างพระปรางค์ ๘ องค์รายเป็นระยะอยู่นอกพระระเบียง และมีกำแพงแก้วข้างนอกพระปรางค์ออกไปอีกชั้น ๑ เป็นเขตพระอารามข้างด้านตะวันออก การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลที่ ๑ สอบได้ความดังแสดงมา ในรัชกาลที่ ๒ หาปรากฏว่าได้ทรงสร้าง หรือซ่อมแปลงแก้ไขสิ่งใดในวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ ถึงรัชกาลที่ ๓ จึงปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม รายการส่วนที่ทรงซ่อมแปลงพระอุโบสถ แจ่งอยู่ในจดหมายเหตุที่พระศรีภริยปริชาแต่ง อันพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

จดหมายเหตุ ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ศุภมัสดุ ศักราช ๑๑๙๓ นักขัตฤกษ์เถาะตรีนิศก พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงธรรมมหันตคุณ วิบุลยปรีชาอันประเสริฐ พระหฤทัยประกอบด้วยพระราชศรัทธาธิกริกริการองการพระโพธิญาณบารมีหาระวางมิได้ เวลาเมื่ออรุณอุทัยไยแสงสว่าง ทรงพระวิริยาพุดสาหะในวิริทางพระราชกุศล เป็นต้นว่าถวายบิณฑบาตทานแก่พระราชาคณะฐานานุกรม กับพระบรมราชวงศ์อันทรงบรรพชาเพศบรรพชิต แล้วเสด็จออกทรงสมทานเบญจพิรศีลแลอัฐฎางคิกอุโบสถ ทรงถวายซึ่งสุปะเพียญชนะภัตตาหารเป็นสังฆทานแก่พระราชาคณะ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเป็นนิจอัตรา ครั้นพระสงฆ์ราชาคณะรับพระราชทานนั้น แล้วถวายพระพรลา ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์พร้อมด้วยเจ้าพระยา แลพระยาเสนาพฤตมาตย์ราชกวีโหรา ข้าราชการองครักษ์พระบาทผู้ใหญ่น้อยที่มีตำแหน่งเฝ้าเข้าไปถวายบังคมตามลำดับโดยขนาด มีพระราชบริหารตรัสกิจจานุกิจการแผ่นดินโดยราชประเพณี แล้วประภาษด้วยการพระราชกุศลต่าง ๆ ทรงบริจาคทรัพย์พระราชทานอุทิศให้ขุนนางอันมีศรัทธา แลวิริยอุตสาหะในกองการกุศล ไปสถาปนาก่อสร้างซ่อมแปลงปฏิสังขรณ์พระอารามได้ถาวรรุ่งเรืองขึ้นเป็นหลายตำบล ยังมีพระกมลราชหฤทัยเลื่อมใสโสมนัสเบิกบานในสรรพการกองกุศล ทรงบำเพ็ญผล เพิ่มพระโพธิญาณบารมียิ่งขึ้นทุกครั้ง ครั้นการปฏิสังขรณ์วัดอรุณราชวรารามแล้วครั้นสำเร็จแล้ว ทรงพระราชศรัทธาจะก่อการซ่อมแปลงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันเป็นมิ่งมกุฏโมฬีศรีพระนคร พระราชหฤทัยตั้งหวังจะให้ถาวรรุ่งเรือง ด้วยเครื่องบูชาวามิสอนประเสริฐโดยพิเศษ ให้เป็นที่จำเริญศรัทธาแก่ราษฎรประชาชนแลคนนานาประเทศ อันสามัคคีตั้งพระบรมโพธิสมภารได้มานมัสการพระแก้วมรกต อันเป็นอัจฉริยะพุทธปฏิมา ได้ชมเครื่องบูชาการอันทรงจัดแจงแต่งตั้งไว้ทุกสิ่งล้วนพิเศษประเสริฐต่าง ๆ ตามพระราชหฤทัยประสงค์ เมื่อจะเริ่มการจึงมีพระราชบริหารดำรัสตรัสประภาษ ทรงพระอนุญาตโปรดให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเทพ กับพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิต อันมี

พระศรัทธาแลวิริยาก็ร่วมพระราชดำริ ได้อำนวยสรรพการในที่จะทรงปฏิสังขรณ์พระศรีรัตนอุโบสถ แลซ่อมแปลงการพระมณฑปหอพระมณฑปเทียรธรรม หอพระเทพบิดร ถาปนาพระบรมมหาเศวตฉัตรการวิหารยอด แลถาปนาอัฐยามหสถูปรูปพระเจดีย์ อันประทับพระศรีรัตนศาสดา แล้วโปรดให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นอินทร์อมเรศ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามรกต กับพระเจ้านั่งยาเธอ พระองค์เจ้ากลาง ได้ทรงตรวจตราช่างทุกพนักงาน เร่งให้ทำการโดยประณีตบรรจงทุกสิ่งทุกอย่าง

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ พระโหราธิบดี ทำภูิกามหาหมงคลศุภวารฤกษ์ขึ้นกราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวาย สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งพระยาศรีพิพัฒน์ จางวางพระคลังสินค้า กับพระยาเพชรพิไชย จางวางล้อมพระราชวัง เป็นผู้เทียบตามพระราชประสงค์ พระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางพระตำรวจขวา กับข้าทูลละอองฯ ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานจับการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ มหามณฑป พระระเบียง พนักงานขึ้นเขียนจำหลักกระดุมพร้อมกันทำการมิได้ย่อหย่อนทุกถ้วนาย หมายจะได้รับพระราชทานส่วนพระราชกุศล แลเบื้องบนหลังคาพระอุโบสถนั้นมีช่อฟ้า ในองค์ช่อฟ้า मुख ในผนัง ช่อฟ้าชั้นลดมุขนอกแลมุขลดชั้นโดยลำดับลงมาเป็นมุขหน้าหลัง มีเข็บบันฉลักฉลุลายรายเทพนม ปลายกนก เป็นกนกลายกระหนาบคาบเครือวัลย์ คาบรักทาบสุพรรณพมาศ โอภาสเหลื่องเรืองอร่ามรับสลักระจาก ประจำช่องกนกหน้าบัน ที่ศูนย์ใต้ใจกลางนั้นจำหลักเป็นบัลลังก์ช่อห้อยช่อตั้งกระจงฝักระจากต่างสี มีรูปบรมจักรกฤษณ์ทรงครุฑสุบรรณยุคพาสุกรีตรีเศียรยืนตระหง่านเงื้อมสง่างาม แลเฉลียงพระอุโบสถลดเชิงชายตามลำดับลงมาทั้งสี่ชั้น เชิงชายเฉลียงลดชั้นล่างนั้นจำหลักคอกจอกเรียงเรียบระยะจ้งหะกันเป็นท้องแถว แล้วมีหัวงเหล็กแขวนกระดิ่งใบโพธิ์ห้อยร้อยระย้ารายรอบทั้งสี่ด้านโดยอันดับ นับกระดิ่งได้สามร้อยเจ็ดสิบสี่ เมื่อมีมหาวายุพัดพานต้องใบโพธิ์ทองแกว่งไกวไปกระทบกระทั้งกระดิ่งระคนดังไพเราะเพราะเสนาะสำเนียงต่าง ๆ จุกดังดุริยางคดนตรี สังคีตเครื่องดีดตีตีเป่าเป็นกังวาน ประสานเสียงประโคมพระศรีสรรเพชญ์รัตนปฏิมากร เป็นที่ชมชื่นชวนใจไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ให้เกิดความประสาทเลื่อมใสยินดี แลพระศรีรัตนอุโบสถกำหนดแต่พื้นฐานบัวถมเบื้องอุระภาคถึงที่สุดสูงสิบสี่วาสองศอกหกนิ้ว โดยวัดเพียงไฟที่แทรกเสาดเฉลียง เบื้องทิศอุดรตรงไปถึงไฟที่แทรกเสา

เฉลียงทิศอุทัยนับได้สิบห้า ห้องยาวเส้นหนึ่งกับแปดวาศอก ด้านสกัดวัดแต่ไฟที่แทรกเสาเฉลียงทิศเหนือไปถึงไฟที่แทรกเสาเฉลียงทิศใต้ โดยกว้างได้สิบสองวา แลหลังคาพระอุโบสถนั้นมุงเชิงด้วยกระเบื้องเคลือบสีรัศมีเหมือนแก้วประพาฬเป็นระเบียบ แล้วเรียบเรียงกระเบื้องเคลือบเหลืองอ่อนละม้ายคล้ายเหมือนตุ๊กตงาช้างน้ำทองเป็นลวดคั่นเคียงกัน กับกระเบื้องอันมุงพื้นหลังคาในองค์แลหลังคาเฉลียง มุขหน้าหลังสิ่งามตุ๊กตงาช้างประดับด้วยแก้วอินทนิล แลกระเบื้องบางแห่งหักเคาะกะเทาะหลุดชำรุดร้าวรานร้าวยุ่น ก็เลือกคัดจัดสรรกระเบื้องที่ดีสีต้องอย่างวางสอดเสียดแทรกลงตามที่มีให้มีร้าวร้าว แต่ตัวซ่อฟ้าหางหงส์นาคสะดุ้งเดิมนั้นชำรุดผุพังหงสนเอาการมิได้ให้รอลง ทรงพระมหากรุณาโปรดส่งนายช่างทหารใน ให้เลือกจัดค้นหาไม้ที่สนิทเนื้อดี ไม่มีแตกร้าวรานมาเลื่อยผ่าฟันไสทำซ่อฟ้า จัดไม้หน้าใหญ่ทำนาคสะดุ้งหางหงส์โบระกามีให้มีที่ต่อ พอแต่งตัวไม้เสร็จแล้วลงรักไว้ จึงทรงพระมหากรุณาตำรัสสั่งให้แม่พระราชกุศลไปเกณฑ์หมื่นข้าทูลละออง ฯ ทุกกรมสมทบช่าง ตัดกระจักทาเทือกสมุกรักกระชับปรับกระจักเหลืองเลื่อมสี ตุ๊กตงาช้างประดับกับตัวไม้ให้เรียบซิดติดต่อกันบรรจงทำให้ดีแล้วเตรียมไว้

ครั้นวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ ศักราช ๑๑๙๔ ปีมะโรง จัตุวาศก เพลาเช้าสามนาฬิกา ได้ฤกษ์ศุภวาร เจ้าพนักงานตำรวจผูกนอกปลายร่างร้าน ชึ่งเชือกตะพานชักซ่อฟ้าตัวลายอง เดินกว้านขึ้นไปปรับเปลี่ยนใหม่ได้ถนัดครบตามที่ สีกระจักแจ่มกับอุทัยส่องประสานสีรัศมีพรายๆ เลื่อมประภัสสรแสงทอตา ครั้นจัดการกระเบื้องเครื่องบนหลังคาสำเร็จแล้ว เหล่าพวกพนักงานที่ทำการฟันล้างระดมซุดเคาะ แสะปูนเก่าที่ฐานซุกซี้สูงสี่ศอก เป็นฐานรับไฟที่แทรกเสาเฉลียง ประสมปูนใหม่บวกเกลี้ยงกวาวางประตักคัดลวดบัวหน้ากระดานถือนูนผิว แลเฉลียงพระอุโบสถนั้นมีอัมจันทร์ตั้งสิงโตทองทั้งสองข้างซ้ายขวา ที่มุขตะวันออกตะวันตกหกอัมจันทร์เป็นสิงโตทองสิบสองตัว แลอัมจันทร์ชั้นเฉลียงเหนือสอง อัมจันทร์เฉลียงใต้สอง เบื้องซ้ายเบื้องขวาอัมจันทร์ทั้งสี่ มีเสาใต้ศิลามาแต่เมืองกัมพูชาบริบตี โดยสูงได้สี่ศอกกลึงกลม มีลวดบ้องอ้อยเป็นเปลาะๆ ใหญ่รอบกำกึ่ง มีฐานศิลา 받ต้นเสาทั้งแปดปลายเสมามีบันสำหรับตั้งโคมจุประทีปบูชาสมเด็จพระศรีสรรเพชญ์รัตนปฏิมากรเจ้าทุกเวลาราตรี อัมจันทร์ที่ทิศตะวันออกตะวันตกนั้นหาเสาใต้มิได้ แลไฟที่แทรกเสาเฉลียง

รอบกับเม็ดไฟทั้งสองข้าง อัมจันทร์อันจะขึ้นมานบนพื้นเฉลียงพระอุโบสถนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาโปรดให้ช่างเขียนระบายแบบต่าง ๆ ทุกเกล้าฯ ถวาย ทรงเลือกได้ตัวอย่างต้องพระราชประสงค์ พระราชทานให้ช่างตัดกระเบื้องเคลือบสีเหลืองแดงเขียว เจาะปูนไฟที่เนื้อผนังฝั่งกระเบื้องตามแบบอย่าง วางจันทะเป็นคอกในแย่งก้านเครือสลัปสีเป็นไฟที่ทรงเครื่อง แลผนังไฟที่ข้างนอกกระเบื้องจีนเคลือบเขียนระบายเป็นไม้ดอกออกช่อผล เขียนเขาแอบต้นไม้ มีนกน้อยใหญ่หลายอย่างล้วนเคลือบ ทั้งต่อติดกันเป็นระเบียบตามเนื้อผนังไฟที่ภายนอก แลผนังไฟที่ภายในมีกระเบื้องเคลือบฉลุพื้นโปร่งตั้งเป็นผนังโดยรอบ บนกรอบหลังไฟที่งานศิลาลาย เขาเป็นเฟืองเครื่องอย่างญี่ปุ่น แกะศิลารูปผลขนุน ทุเรียน มังคุด ละมุดสีดา น้อยหน่า ลำไย ผลไม้ต่าง ๆ ติดกับแผ่นติดศิมานวางบนงานศิลาลาย ทั้งเรียงรายเป็นระเบียบเรียบตามหว่างห้องเสาเฉลียงรอบพระอุโบสถเป็นงานศิลา ๑๗๖ ทรงอุทิศถวายบูชามหาสักการะแก่พระพุทธปฏิมาเป็นพุทธบูชาอันวิเศษดี แลมีรอบสนามมีราวเทียนเขียนลายทองเป็นเครือวัลย์พันแต่ลวดบัวต้นเสาเวียนขวาขึ้นมาถึงราวเหล็ก มีเม็ดยอกเสาปิดทองที่ปลายรอบฐานบัวพระอุโบสถเป็นจันทะระยกับเสาราวเทียนนั้น สูงสองศอกนับได้ ๖๒ เสา ถัดเข้ามาถึงเชิงฐานบัวทรงเครื่องชั้นสองรองผนัง หน้ากระดานตั้งต่อพื้นมีกระเบื้องจีนเขียนระบายเป็นต้นไม้ดัดไม้ดอกออกช่อผล แต่ละต้นมีหล่นกน้อย ๆ หกโหล่นห้อยจับกิ่งไม้ ลางแผ่นมีนกใหญ่อย่างยกย่องจ้องจิกหมู่ปลาริมขอบสระ แต่ละแผ่นมีละอย่างต่าง ๆ กัน กระเบื้องจีนที่มีต้นไม้แลนกนั้นล้วนเคลือบนำยามาแต่จีนสิ้นทุกแผ่น ช่างกระซบสอปูนติดหลังตั้งต่อ ๆ กันเป็นระเบียบเรียบเรียงโดยรอบ แลเชิงฐานบัวที่รับผนังมีกระจิงน้อยกระจิงเขื่อง กระจิงใหญ่ตั้งลำดับขึ้นไปเป็นสามชั้น ถึงลวดคั่นคียบสิ่งท้องอัสถงประดับกระจากเป็นคอกจันทน์ สอดสีเหลืองขาวเขียวสลัปถึงที่กลีบบัวทรงเครื่องทับหลังสิ่งท้อขึ้นมามีกระจิงตั้งสามชั้น ท้องไม้ชั้นประดับกระจากเป็นลายแย่งคอกในสลัปสีเหลืองขาวเขียว ขาบกกนก้ามปู กระหนาบริมขอบขอบล่างบน ตั้งรูปครุฑหล่อด้วยทองประสมทรงเครื่องสร้อยสังวาลบานพับทับทรวงตาบทิศติดประจำยามพาหุรัดทองกร มงกุฎกรรเจียกจอนกนกทลสองทำเหยียบ หยิกศอวาสุกรีสามเศียรกรซ่ายขวาพระยาครุฑยุคทางนาคยืนหยัดเป็นชนกเรียงเรียบระยกันรอบทั้ง ๔ ด้านเป็นครุฑ ๑๑๒ ตัว ถัดขึ้นมามีบัวหงายรายกระจิงประดับทับท้นกลีบ

บัว มีดอกประจายามประดับดอกด้วยกระจกขาว รายเรียงเรียบระเบียบบนกลีบบัวทรงเครื่อง
แลหน้ากระดานฐานบัวมีเบ้องบรรพณ^๕ บันกระแหะเป็นกนกกำปู กระจกต่างสี่ประดับ
ระหว่างช่องฉลุลายกระจกเขียวล้วน เบ้องบนหน้ากระดานฐานบัวมีรับผนังมีกระจกน้อยแถวต้น^๕
ชั้นบนเป็นทสองกระจกปิดทองทรงเครื่องเชิงชั้นไปกว่ากันประดับด้วยกระจกต่างสี่

เมื่อจะจับการ^๕พื้นผนัง^๕ ครอง^๕ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการดำรัส
แก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเทพ ว่าพื้นผนังพระอุโบสถนั้นกว้างใหญ่ วัดแต่ฐาน
บัวมีรองผนัง^๕ขึ้นไป ถึงผ้าเฉลียงเบ้องบนสูง ๔ วา วัดแต่ผ้าเฉลียงปลายผนังขึ้นไปถึง
เพดานอีก ๓ วา วัดโดยยาวแต่มุมผนังข้างตะวันตก ไปถึงสุดมุมผนังข้างตะวันออกยาว
๑๖ วา ๒ ศอกกับ ๖ นิ้ว แลคานสกัดหน้าหลังโดยกว้างได้ ๘ วากับ ๖ นิ้วนั้น เดิม
ลงรัก^๕พื้นชาติปิดทองลายรดน้ำเป็นกนกเครื่องแย่งทรงข้าวบิณฑ์ดอกใน ครั้นนานหลายปี
มามีเหตุกรัก^๕พื้นผนังต้องแตกลมกร้าวแยกแตกกะเทาะไป ไม่ทนทานหายยืนจิรัฐติกาล
ไม่ จำจะยกอย่างใหม่ให้มั่นคงดียิ่งกว่าเก่า ครั้นจะให้ช่างปูนปั้นกระแหะกนกติดผนัง
เล่า ก็ทรงเห็นว่าระยะจิงหะแย่งแลดอกจะเข้าออกขึ้นลงห่างถี่ มิเป็นระเบียบเรียบร้อย
กัน กว่าจะสำเร็จการกระแหะนั้นจะเห็นวันเวลาช้าออกไป จึงทรงพระมหากรุณาโปรดสั่ง
ช่างเขียนให้เขียนแบบอย่างใหม่ระบายหลายอย่างต่าง ๆ กันขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงเลือกได้
แบบอย่างต้องตามพระราชประสงค์ สั่งให้ช่างแกะ ๆ พิมพ์ตีพิมพ์ดินเป็นกนกกำปูเครื่องแย่ง
ประจายามดอกในเคลือบสีเหลือง ก่อเตาเผาพิมพ์ดินให้สุกดีเตรียมไว้ให้พอประดับพื้นผนัง
แลปูนผนังนั้นเป็นปูนเก่าผุพังชำรุดให้ขุดและออกเสีย ประสมปูนใหม่บวกละเอียดเกลี้ยง
เรียบราบอาบรักไว้ แล้วทรงพระกรุณาสั่งให้ไปเผด็จสมเด็จพระสังฆราชว่า การปฏิสังขรณ์
วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้เป็นการใหญ่ ช่างกระจกแลช่างเขียนน้อยกว่างาน เห็นการจะ
เนินช้า ขอให้นิมนต์พระภิกษุแลสามเณรที่ฉลาดในวิชาช่างมาสมทบเข้าด้วยช่วยปฏิสังขรณ์
พระอาราม ครอง^๕สมเด็จพระสังฆราช กับกรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุคตชัตติยวงศ์ทรงทราบ
ความ จึงจัดแจงเลือกสรรบรรดาภิกษุแลสามเณรที่ชำนาญในวิชาช่างทั้งปวง ถวายเข้ามาช่วย
ประดับการกระจกแล^๕เขียน ควรแก่สมณะสามเณรจะกระทำ จึงทรงพระกรุณาโปรด
ให้กรมวังส่งวิเศษถวายสำหรับเข้าเพล เวลาบ่ายถวายน้ำร้อนน้ำชาอ้อชบาทุกวัน ครั้น^๕
ผนังที่อาบรักแห้งสนิทดีแล้ว เมื่อจะประดับ จึงให้ระคมช่างหลวงสมทบกับพระภิกษุสามเณร

ข้างกระจกจัดพิมพ์ดินสุกเคลือบสีที่ทำไว้ ชั้นประดับกระชักรัก พื้นผนังวางจันทะกำมปู
 อยู่ริมรอบนอก แล้วติดกันเป็นเครือแย่งทรงข้าวบิณฑ์ ดอกในระหว่างช่องช่องพื้นผนังทา
 เทือกกรักสมุกกระชักรัก ตัดกระจกเหลืองประดับ ดึงมคจุสีแก้วบุษราคัมน้ำทอง แลเสาประกอบ
 ผนังประจำห้องรองรับข้อทั้งสองข้างผนัง ๑๖ เสา กับเสาประดับ ๔ มุมผนังนั้น มีกนก
 กระหนาบกาบพรหมสรเชิงเสาทุกเสา พื้นผนังเสาประดับกระจกเป็นดอกสีกลีบ กระจิบเสาเอา
 ปูนปั้นกระแหะเป็นรักร้อย กระจกขาวประจำในกลางลวดกระหนาบวางตาไก่ตลอดขึ้นไป
 กระทั่งถึงข้อห้อยข้อตั้ง กระจกรับบัวปลายเสาปิดทองล่องกระจกต่างสี ตันกลีบแลกลางกลีบ
 บัวประดับด้วยกระจกขาวทุกกลีบ กระจิบบัวปิดทองทึบทั้งสามสิบเสา แลช่องบานหน้าต่างนั้น
 ถักลวดทองเป็นตาข่ายทุกช่อง แล้วมีซุ้มจระนำลดชั้นเป็นอันดับขึ้นไปทั้ง ๕ ชั้นถึงยอด แล
 ใบบานนั้นประดับมุขแกมเบือเจ็อกกระจก เป็นกนกกลายแย่งดอกในทรงข้าวบิณฑ์ ผนังกับ
 ข้างนอกทาสีขาวเขียนลายทองเป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์ มีต้นไม้เทศลายก้ามมะลอสลักเส้น
 ทอง หลังบานข้างในลายรดน้ำพินชาดลายทองก้านแย่งประจำยามทรงข้าวบิณฑ์ดอกใน ผนัง
 กับข้างในทั้งสองข้างเขียนระบายต้นไม้เทศขาว เพดานหน้าต่างข้างนอกพินชาดปิดทองลาย
 ก้านแย่งดอกสีกลีบ มีดอกจอกใหญ่สามชั้นอยู่กลาง ดอกจอกน้อยวางรายรอบ ประกอบ
 กระจกขาวเป็นดาวเดือนเหมือนกันทุกหน้าต่าง แลซุ้มมุขจระนำกระจกหักชำระตะเภาหลุด
 หลายแห่ง ก็ให้จัดแจงซ่อมแซมแทรกเข้าใหม่ ลงรักกระชักรักปิดทองประดับกระจกให้งามทั้ง
 เก่า แลเสาเจดียงเรียงรอบพระอุโบสถสี่สิบเสาสองสั้วสองศอก ย่อเหลี่ยมไม้สิบสองหน้าศอก
 สองหน้าจตุรัส เหลี่ยมเสาแต่ละเสานั้นบนปูนเป็นดอกกรักร้อย ลวดกระหนาบตาอ้อยตลอดถึง
 ตันกลีบบัว ปลายเสาแลที่ทวยรับปลายเท้า เป็นรูปนาคพตห้อยศีรษะย่นยัดปะเข้ากับเสาทุก
 เสา ตัวนาคนั้นปิดทอง เกล็ดนาคล่องกระจกขาว พื้นผนังเสาประดับด้วยกระจกขาวเหลือง
 แดงดูเป็นดอกสีกลีบก้านแย่งประจำยาม ดอกในตลอดขึ้นไปถึงข้อห้อยข้อตั้ง ออกไก่ทรง
 เครื่องบัวปลายเสกเสา แลเสาหารรับมุขหน้าสี่หลังสี่ทั้งแปดเสานั้น เป็นเสาใหญ่ย่อเหลี่ยม
 ไม้สิบสอง สูงห้าวาสองศอกคืบจตุรัส มีฐานบัวถมทรงเครื่องรับต้นเสาทุกเสา แลหน้ากระดาน
 ฐานบัวถมต่อพื้นตักกระเบื้องเคลือบ เขียนระบายลายเบญจรงค์เป็นเครือลดดาเกี่ยวประดาน
 ดอกตูมบานก้านกลีบขยายแย้มเกสร สีแดงอ่อนเหลืองสลับกัน ถัดขึ้นมานั้นมีกระจกน้อยแล

กระจิ่งเขื่องทรงเครื่องประดับกระจก กระจิ่งทั้งสองชั้นถึงครึ่งสิ่งทอองศ์ตง แลบัวแทรก
 ช้อนกลีบสลับทับหลังสิ่งทอ กระจิ่งห้อยกระจิ่งตั้งรับอกไก่ทรงมันบัวหงายรายดอกสี่กลีบ หน้า
 กระดานฐานบัวทนต์บัวหงายชั้นบน มีกนกกระหนาบเป็นกำมุปประดับกระจกแดงขาวกระจก
 เขียวล้วนฉลุพื้น มีกระจิ่งน้อยกระจิ่งเขื่องกระจิ่งใหญ่ประดับกระจกลำดับกันสามชั้น แลพื้น
 ผนังเหนือเสาทางสี่ด้านประดับด้วยกระจกขาวเขียวขาวเหลืองแดงเป็นก้านแย่งดอกสี่กลีบทงห้าสี
 ดอกในมีกระจกขาวแดงประดับฉลุพื้นด้วยกระจกแดงมีลวดตาไก่กระหนาบรักร้อยตลอดชั้นไป
 ถึงบัวทรงเครื่องปลายเสาทางแปดเสา แลผ้าเฉลียงโดยรอบทงสี่ด้านพื้นทาสีชาดปิดทองเป็นลาย
 แย่งดอกในเพดานจำหลักเป็นดอกจอกใหญ่ ๓ ชั้นอยู่กลาง วางจิ้งหะดอกจอกน้อยรายรอบ
 ปิดทอง ช่องกลางกลีบประดับดาวด้วยกระจกขาวทุกกลีบ แลข้อชักข้อไขว้ข้อเฉลียงนอกใน
 ตะม่อแปลนตะพานหนู ข้อชั้นลดเครื่องตัวไม้พระอุโบสถทงร้อยเจ็ดสิบแปดชั้น ล้วนล่อง
 ชาดปิดทองลายแย่งดอกในเป็นลวดหลั่น งามสุวรรณแสงอร่ามงามกระจกเลื่อมเหลือง เครื่อง
 เครือแย่งพื้นผนัง งามกระจิ่งมุกจะระนำประจำกระจกงามดี ดุจดุประดับด้วยแก้วแก้วประการ
 ประกอบกัน งามเพียงพื้นผนังรัตนรุจี ศรีสุวรรณวิมานทิพย์เทพทินกร อันลอยเลื่อนอัมพร
 วิถิลงมาประดิษฐานไว้เป็นพระศรีรัตนอุโบสถ ทรงองค์พระแก้วมรกตเฉลิมพระเกียรติยศ
 ออชญา เฉลิมพระราชศรัทธาโสมนัส

ทรงประจงจัดตั้งรูปจินทหาร เคลือบสีสูงสามศอก ถึง้าวใหญ่ ใส่เสื้อเกราะยืนอยู่
 ริมราวเทียนประจำทุกมุมพระอุโบสถเหลี่ยมละตัว แล้วให้ตั้งมหาเกวักกลองใหญ่แทบเชิงเสา
 ทหารตรงพระทวารซ้ายขวา หน้ามุขตะวันตกคู่หนึ่ง หน้ามุขตะวันออกคู่หนึ่ง ถึงเวลาเช้าเวลา
 เย็นให้ข้าพระประโคมพร้อมกันระฆังเป็นพุทธบูชา ถัดเข้ามาหว่างอัมจันทร์ทงสามที่จะขึ้น
 พระอุโบสถ เบื้องตะวันตกตะวันออกนั้น ทรงจัดจานเงินจานฝรั่งอย่างเทศล้วนเป็นของวิเศษ
 หลายอย่างต่างภาษาวางบนโต๊ะศิลาทงสองโต๊ะคู่กัน แลรูปสิงโตเคลือบนั้นตั้งโต๊ะละคู่ มี
 เทียนเขียนรูปมังกรเกี่ยวพันคู่หนึ่งตั้งบนโต๊ะศิลา มีกระถางรูปเครื่องบูชาวางบนโต๊ะศิลาทง
 สอง ทงไว้ถวายแก่พระปฏิมา แลมุขเบื้องตะวันตกตะวันออกมีอัมจันทร์พระทวารใหญ่ ๒ ข้าง
 ๔ เป็น ๖ อัมจันทร์ ชั้นบนโถจะขึ้นไปพระอุโบสถอัมจันทร์ละ ๕ ชั้นล้วนศิลาเซาย่อเหลี่ยม
 เป็นลวดบัวระยະขึ้นไปทุกชั้น กระเบื้องเคลือบเขียนระบายเป็นต้นไม้แอบภูเขาใบไม้เขียว

ดอกไม้มีกลีบแลเกษตรแดงเหลืองต่าง ๆ มีนกลน้อย ๆ จับกิ่งไม้แลมีแมลงผีเสื้อบิน แต่ละแผ่นมีละอย่าง ต่อดอกศิลาชนอมจันทร์บังขึ้นขึ้นไปทุกชั้นถึงพระทวาร แลเบื้องบนพระทวารทั้ง ๖ มีซุ้มจระนำ ลดชั้นลำดับขึ้นไป ๕ ชั้น ปีกทองล่องกระจากต่างสีตลอดขึ้นมาถึงบัวกลุ่มปลายยอด ผนังกับซ้ายขวานอกพระทวารเขียนรูปเสียวาง ใส่เกราะถือง้าวยืนยกทำเหยียบสิงโต ล้วนลายก้ามโลเส้นทอง เพดานบนทับหลังพระทวารข้างนอกพื้นเขียนลายรดน้ำเครือแย่ง มีดอกจอกใหญ่ ๓ ชั้นอยู่กลาง ดอกจอกน้อยรายรอบใจกลางกระจากขาว จำหลักลวด บัวหงายย่อเหลี่ยมไม้สิบสองเป็นขอบคัน มีดอกสี่กลีบเป็นดวงดาว ประดับด้วยกระจากขาวรายรอบนอก

แลพระทวารพระอุโบสถนั้น มีพระทวารใหญ่เบื้องมุขตะวันตก ๑ ตะวันออก ๑ ทั้งสองพระทวารสูง ๘ ศอกคืบ กว้าง ๔ ศอกคืบ บานกบเป็นลูกบัวคว่ำปีกทองทึบ ใบบานพระทวารประดับมุกเป็นนกนกกาบคาบเครือดวงกลมขึ้นไป ลายกนกในที่ ๑ เป็นศิรชะนาค ที่ ๒ ลายกนกเป็นเศียรมังกร ที่ ๓ เป็นเศียรคชสีห์ ที่ ๔ เป็นเศียรสิงหราช ที่ ๕ เป็นรูปหนูมาน มือหน้าถือธงชัย มือหลังถือพระขรรค์ แผ่นทะยานอยู่บนปลายกนก ที่ ๖ เป็นรูปครุฑปักขี ที่ ๗ ปลายบานเป็นรูปเทพดา กรหน้าทรงพระขรรค์ทำท่าที่เหาะบนปลายกนก แลพระทวารข้างซ้ายข้างขวาเบื้องมุขตะวันออก ๒ ตะวันตก ๒ รวม ๔ พระทวาร สูง ๗ ศอก กว้าง ๓ ศอกคืบ ๑๐ นิ้ว ประดับมุกเป็นนกนกช่อเครือ ปลายกนกเป็นรูปมังกร เหรา นาคาคชสีห์ สิงหราช หนูมาน ครุฑ เทพนมลำดับขึ้นกันขึ้นไป มีกนกกำมปูรอบทุกบานพระทวาร แลเพดานพระทวารข้างนอกทั้ง ๖ พระทวารนั้น มีนกลแซกเต้าโนรีสัตว์เบญจวรรณเคลือบสีจับบนคอนถมบัคทำมาแต่จีนแขวนไว้ทุกพระทวารเป็นพุทธรูป แลใบบานพระทวารข้างในลายรดน้ำเป็นเครือแย่งทรงข้าวบิณฑ์ดอกในพื้นแดง สองข้างผนังบานกบภายในพระทวารเขียนระบายเป็นต้นไม้เทศพื้นขาว เพดานทับหลังพระทวารข้างในปีกทองลายรดน้ำเป็นดอกจอกใหญ่ดอกจอกน้อยวงรอบพินชาด

แลในห้องพระอุโบสถ ชื่อใหญ่ลายรดน้ำเป็นเครือแย่ง ดอกในพื้นชาดมีกรวยเชิงสลัปลีพื้นเขียวแดงม่วงเป็น ๓ ชั้น เพดานจำหลักดอกจอกใหญ่ มีดอกจอกน้อยรายรอบปีกทองช่องกระจากตามระหว่างห้องทุกห้อง มีห่วงเหล็กประจำชื่อใหญ่ห้อยระย้าแก้ว ๓ แถว ๒๓

ระย้าห้อยโคมแก้วกลมสัณฐานดังหม้อแก้วห้าแฉ ๔๐ โคม ริมผนังห้อยโคมแก้วหกเหลี่ยม เป็นระเบียบกันทั้งสองแถว ๑๖ ใบ ใสน้ำมันจุดประทีปถวายเป็นพุทธบูชาทุกเวลารাত্রี นับ ประสมโคมระย้าทั้งนี้เข้าด้วยกัน ๗๙

มีกระฉากงาอย่างใหญ่อย่างกลางติดผนังประจำบนทับหลังพระทวาร ๗ ละสาม เป็น กระฉาก ๑๘ บาน กระฉากปีกผนังประจำทับหลังทุกช่องหน้าต่างช่องละสาม เป็นกระฉาก ๒๗ บาน เข้ากันเป็นกระฉาก ๔๕ บาน

แลผนังด้านสกัดข้างตะวันตก ตั้งแต่ลวดกำมปูทับหลังพระทวารขึ้นไปจดถึงเพดาน เบื้องบน เขียนพิมานพรหมลำดับชั้นลงมาตลอดยอดเขาพระเมรุ มีเมืองชื่อสุทศันนคร อยู่ บนยอดเขาพระเมรุ เขียนเป็นมหาเวไลยันต์พิมาน อันเป็นทิพยสถานท้าวอมรินทร์เทวราช มีพระมหาธาตุจุฬามณีเจดีย์ไฟที่รอบ ลำดับชั้นลงมาถึงพิมานจาตุมหาราช อยู่ยอดเขา สัตกัณฑ์บรรพตลดชั้นโดยลำดับลงมาถึงถึงพระเมรุกรี พิมานสมิปลีเป็นที่อยู่หมู่สุบรรณ ลำดับ ชั้นลงมาถึงพิมานพระยาवासกรี ที่ต่ำใต้เชิงพระเมรุมีพิมานหมู่สุร แลพื้นอากาศนั้นมีพิมาน พระอาทิตย์พระจันทร์ แลนักขัตตารามหาพิมานใหญ่น้อย ลอยเลื่อนเป็นทักษิณาวฏ เวียน ขวาทามวายุ มณฑลจักรราศีรอบพระสุเมรุโดยฤดูทั้งสามเป็นธรรมดา แลเขาพระสุเมรุเขา สัตปริภักดิ์บรรพต ตั้งอยู่กลางมหาสมุทรอันใหญ่ เขาจักรวาลเป็นขอบคัน ในท่ามกลาง มหาสมุทรทิศทักษิณนั้นมีเกาะใหญ่ ชื่อชมพูทวีป ทิศอุดรมีเกาะใหญ่ ชื่ออุดรกาโรทวีป ทิศ ตะวันออกมีเกาะใหญ่ ชื่อบุพพิเทหะทวีป ทิศตะวันตกมีเกาะใหญ่ ชื่ออะมะระโคยานีทวีป แลเกาะน้อย ๆ ตั้งอยู่กลางมหาสมุทรเป็นหลายเกาะ แลมีป่าหิมพานต์อันนับเนื่องเข้าอยู่ใน เกาะชมพูทวีป มีสระอโนดาตแลมหาสระทั้ง ๗ มีแก้วน่าน้อยใหญ่เป็นอันมาก แลเขียนเป็น ภูเขา ต้นไม้ดอกไม้ช่อช่อม เสียดแซมแทรกตามภูผาคูเคียวราษ เขียนรูปราชสีห์ กษสีห์ หมี เสือ สิงโต โค กิเลน เลียงผา กาสกร กุญชร พลายพัง ทั้งสิบตระกูล แลสินธพ ชาติอาชาไนย แลเขียนรูปราชหงส์บัณฑิชาชาติน้อยใหญ่บินร่อนจับกับกิ่งไม้ เขียนรูป เทพดาแลนางอัปสรกัณฐกัณฐักชวณกันมาประพาสมงคลกบ่าเขา ลางเหล่าจับระบำรำเล่นเป็น ที่สบาย เขียนเป็นรูปกนิหรี กนิรีทั้งหลายลงเล่นน้ำแลเก็บดอกไม้ทัดทรงกรองร้อย สร้อย สะอึงส่งวาลบานพับประดับกาย เขียนรูปรุกขพิมานเทวดาทิ้งหลายต่าง ๆ แลเขียนเป็น

พิกานนางเวมานิกะเปอตอันมีทิพยสมบัติ ท้าวพรหมทัตมาฆ่าสุนัขดำ นางสิ้นกรรมแต่ก่อน
ได้ศโสมสรภิมย์ร่วมสังวาส เป็นบาทบริจาริกาเจ้ากรุงพาราณสี อันป่าหิมพานต์นั้นแสนสนุก
พื้นที่จะพรรณนา อนึ่งฉนั้นทั้งซ้ายขวาพระอุโบสถโดยรีแต่ปลายผนังมาถึงที่ทับหลังบานพระ
ทวารแลช่องหน้าต่าง เขียนรูปภาพเรื่องพระปฐมสมโพธิลำดับบริเนทมาถึงที่ผนังด้านสกัด
ฝ่ายตะวันออก เขียนเป็นเรื่องพระยามารชื้อสวัสดิ์ ทรงศิริเมษลัมหากุณชร มาประจัญสมเด็จ
พระทศพลโลกนาถ อันเสด็จสถิตอาสน์บัลลังก์ภายใต้คองไม้มหาโพธิ์รำพึงถึงสมเด็จขบารมี
เขียนรูปพระธรณีนีนบีบน้าผมเป็นท่อนารชเล็ก บันดาลคลื่นระลอกใหญ่ซัดขึ้นไปท่วมคชสาร
ที่ท้าวสวัสดิ์มารทรงมา หม่อมสุริยาธาทหลายท่านทนกล้วตายแตกหนี ท้าวสวัสดิ์แพ้พุทธา
นุภาพ พันกรกราบถวายนมัสการ ทูลขอขมาโทษแต่สมเด็จพระพุทธเจ้า

แต่ลวดกำปูทับหลังพระทับหลังพระทวาร แลช่องบานหน้าต่างโดยรอบระวางห้อง
ผนัง ถัดลงมา มีรูปภาพเรื่องชาดกพระโพธิสัตว์สร้างบารมี ตามลำดับห้องผนังสกัดโดยรี มี
อักษรจารึกบอกเรื่องไว้ทุกชาดก

แลเชิงผนังโดยรีฝ่ายเหนือถัดลงมา เขียนรูปภาพพลช้างม้า โยธาเดินเป็นริ้วนอกใน
โดยกระบวนพยุหยาตรเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารค แลเชิงผนังโดยรีทิศใต้ เขียนรูป
เรือกิ่ง เรือรูปสัตว์ เรือคิงพลพาย แต่งตัวตั้งเป็นกระบวนพยุหยาตรา มีขุนนางนั่งเป็นนาย
เรือคู่ๆ ตามฐานาคักดิ์ โดยเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ที่เชิงผนังต่อผนังประดับด้วย
กระเบื้องจีนเคลือบ แผ่นกระเบื้องเขียนระบายเป็นต้นไม้แอบภูเข มีนกน้อยจับกิ่งไม้ มีนก
ใหญ่ยืนอยู่ริมขอบสระ แต่ละแผ่นมีละอย่างต่าง ๆ ตั้งต่อดิ ๆ กันเป็นระเบียบเรียบเรียง
รอบริมเชิงผนัง

แลมีท่ามกลางพื้นอุโบสถ มีฐานบัวแก้วกว้าง ๔ วาสี่เหลี่ยม สูง ๓ ศอก ๑ คืบ ๑ นิ้ว
มีรัตนไพทีสูงศอกหนึ่งตั้งต่อบนฐานบัวแก้ว อัมจันทร์ประดับกระจกทั้งสี่ทิศ เดิมมหาบุษบก
ประดิษฐาน ท่ามกลางระวางพระพุทธรูปสุวรรณสีหามสมุทร อันองค์สมเด็จพระบรมมหา
พุทธาจารย์เจ้าผู้ดำรงภพศรีอยุธยาลำดับแผ่นดินมา มีพระราชศรัทธาทรงสร้างประดิษฐานไว้
โดยรอบเสมอพื้นเดียวบังพระมหาสุวรรณบุษบกอยู่ จึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรง
ธรรม์ถวัลยราชคิณโกมุฬศรีอยุธยา ยิ่งด้วยพระบวรปรีชามหาฤทธิการ ประกอบกับพระ

ราชภัฏราชธรรมอันอุกฤษฎ์ ทรงกิดจะยกพระสุพรรณบุษบกทรงองค์พระแก้วมรกตอัน ประเสริฐขึ้นให้สูง มีบัวบัลลังก์ลดเป็นชั้น ๆ สำหรับรับรองฐานพระสุวรรณปฏิมา แลตั้ง เครื่องบูชามหาสักการะโดยลำดับ กับจะมีให้บังลับที่ตั่งพระสุวรรณบุษบก ยกเป็นเชิงชั้น หลั่นลดให้งามจำเริญพระราชมหาราชภัฏฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดสั่งช่างต่ออย่างฐานรองสุวรรณ บุษบกต้องตามพระราชประสงค์ แล้วสั่งให้ระดมช่างทหารในไทย ญวน เขมรอันชำนาญการ วิชาช่างปากไม้ ให้ระดมทำฐานรองรับสุวรรณบุษบกโดยสูง ๖ ศอกถึงที่ตั่งบุษบกแล้วลดชั้น อันคืบลงมา ชั้นต้นนั้นกว้าง ๒ วาศอกคืบ ๕ นิ้ว ยาว ๒ วาศอกคืบ ๕ นิ้ว เป็นสี่เหลี่ยม จตุรัส แลมุมทั้งสี่ชั้นต้นนั้นจำหลักเป็นดอกบัวบานสำหรับรองรับฐานที่ตั่ง พระพุทธรูปปฏิมา สัณฐารสที่ระวางเกียะกลาง ทำฐานบัวเป็นบัลลังก์คั่นละสองสำหรับรองรับรัตนบัลลังก์ ตั่งที่ พระพุทธรูปสมาธิแล้วลดชั้นถัดขึ้นไปเป็นสองชั้น ทำบัวรองรับฐานที่ตั่งพระพุทธรูปห้ามสมุทรมีทั้ง สี่มุม ที่ระวางเกียะกลางเป็นกลีบบัวบานรับบัลลังก์ตั่งที่พระพุทธรูปปฏิมาสมาธิด้านละฐานทั้งสี่ ทิศ แล้วลดเป็นชั้นสามตามลำดับขึ้นไปไว้เป็นที่ตั่งเครื่องบูชามหาสักการะอันวิเศษต่าง ๆ กิ่ง ฐานบัวชั้นบนเป็นที่ตั่งมหาบุษบก ครั้นคุมปากไม้เสร็จแล้วลงรักทาบแห้งสนิท จึงยกพระ สุวรรณหมหารัตนบุษบกอันทรงองค์พระแก้วมรกต ขึ้นสถิตที่ฐานรัตนปทุมแท่นชั้นบน

แลพระมหาบุษบกนั้นย่อเหลี่ยมไม้สิบสองสูงแปดศอกคืบ แผ่นแผ่นสุวรรณธรรมชาติ หุ้มตั้งแต่เชิงฐานบัวขึ้นไปตลอดถึงยอดสุด ประดับด้วยบันใหญ่บันแถลงล้วนทองทั้งเจ็ด ชั้น ๆ ต้นนั้นห้อยชายทองรอบทั้ง ๔ ด้าน มีทวยทองคำประดับพลอยเป็นนาคพดหกล้อย ติดประกับเสาเอหาทางยันรับเชิงเต้าสุวรรณชั้นต้นทั้ง ๔ มุม ภายในบุษบกบนเพดานคาดด้วย กระจงงามมีดอกจอก ๓ ชั้นซ้อน ๆ กลีบทุกกลีบลายกุดั่นประดับพลอย มีดอกจอกน้อย ๆ ดู ดังคารารายล้อมรอบระยะกัน แลภายในพื้นสุวรรณถ่มถ้ำนั้น คาดด้วยกระจงงามเลื่อมแล ดูดุจดังแก้วมณีกลดลงมากระทั่งถึงเชิงเสา ๔ มุมมหาบุษบก ภายนอกสุวรรณถ่มถ้ำย่อเหลี่ยม ไม้ ๑๒ ประดับด้วยพลอยรัตนมณีสีต่าง ๆ มีดอกประดับจำยอมทุกเหลี่ยมเสากนก กาบพรหมสร ประกอบเชิงเสาทั้ง ๔ แลองค์พระแก้วมรกต ซึ่งสถิตในบุษบกนั้นหน้าตัก ๒๑ นิ้ว ทรงนั่ง สมานรัตนบัลลังก์ ประดับพลอยต่างสี มีสุวรรณฉัตร ๕ ชั้นกั้นเบื้องบน มีเครื่องประดับ พระองค์ทรงผลัดเปลี่ยนตามฤดูกาล แลพนักงานทั้งสามด้านจำหลักลายก้านแย่งประดับพลอย

ถัดลงมาถึงข้อตั้งบังพนัก แลมีหน้ากระดานฐานบัวเป็นนกนกก ก้ามปูฉลุช่องช่องกระจกเขียวคุด
 จุกแก้วมรกต ถัดหน้ากระดานฐานบัวมีเบ้องบนนามีบัวหงาย กลางกลีบบัวประดับด้วยกระจก
 ขาวคุดจุกแก้วผลึก ต้นกลีบบัวมีกระจังห้อย ท้องไม้ประดับกระจกเขียวงามคุดตั้งแก้วไพฑูรย์
 มีเทพนมหุ้มทองคำ ๒๔ รูป ถัดลงมาชั้นสองมีหน้ากระดานนกนกก้ามปูบนปลายบัว ท้องไม้
 มีครุฑอตั้มด้วยทองคำ ๒๔ รูป ยืนเหยียบवासกรัตรีเศียรมีอยู่คางนาคตังเรียงโดยรอบมหา
 บุษบก ถัดลงมาถึงหน้ากระดานบัวหงายรายกระจัง ต้นบัวทับหลังสิงห์ครีบท้องไม้ทองอัสดง
 ถัดลงมาถึงลายรูปมังกร กระจังบนหน้ากระดานฐานบัวมีเชิงบุษบกนั้น จำหลักลายกุดั่นเป็น
 นกนกรื้อแย่ง ฉลุพื้นด้วยกระจกเขียวแก้วตั้งแก้วมรกตแลฐานบัวบานรับเชิงสุวรรณบุษบกนั้น
 จำหลักเป็นบัวหงายกลีบทองปัดทองกลางกลีบประดับกระจกต่างสี มีนกน้อยปลายบัวต้น
 กลีบบัวมีกระจังห้อย แลมีอกไก่ทรงมันประดับกระจกเป็นริ้ว ๆ ถัดลงมาถึงกระจังประจำต้น
 กลีบบัวว่า หน้ากระดานรับบัวว่าจำหลักเป็นนกนกก ดอกในลำดับลงมาถึงกระจังทรงเครื่อง
 ชักลวดหน้ากระดานบัวทรงเครื่อง แลมีกระจังห้อยท้องไม้จำหลักเป็นดอกสี่กลีบฉลุลายพื้น
 กระจกแดงคุดตั้งแก้วทับทิมรอบทงสี่ทิศ

ถัดฐานบัวหงายรับเชิงบุษบกลงมาถึงฐานบัวสี่มุมเชิญพระพุทธรูปสุวรรณสีนประคิษฐาน
 บนฐานบัวทงสี่ทิศเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทรงเครื่องประดับพลอยต่างสี แต่ละพลอย
 ล้วนมีราคามาก มีฉัตรทอง ๕ ชั้นก้นเบ้องบน แลฐานบัวหงายสำหรับรองรับรัตนบัลลังก์
 พระพุทธรูปสมาธิอยู่เกียะระหว่างกลางข้างบุรพทิศ เชิญพระพุทธรูปสีหิงค์จำลอง สมานหินน้ำตก
 สดกห้าชั้นบนฐานบัวเกีย พระพุทธรูปสีหิงค์พระองค์เดิมหน้าตักสอด ๕ นิ้วบนตั้งบนบัวเกีย
 เบ้องทิศทักษิณ พระพุทธรูปสมาธิหน้าตักสอด ๕ นิ้วตั้งฐานบัวเกียทิศอุดรพระองค์หนึ่ง มีฉัตร
 สุวรรณ ๕ ชั้นก้นเบ้องบนทุกพระองค์

แลเครื่องบูชาตั้งถวายพระพุทธรูปรายรอบ ด้านตะวันออกนั้นมีชวดแก้วเจียรไน
 ปลุกต้นไม้แก้วปักชวด ๒ คู่ มีโคมแก้วตั้งฐานตั้งปากแตร เชิงตั้งโคมมีระย้าแก้วคู่ ๑ ด้าน
 เหนือมีโถแก้วเจียรไนคู่ ๑ โคมฝรั่งตั้งเคียงโถแก้วคู่ ๑ เทียนเขียนรูปมังกรทองพันลำ
 เทียนพื้นแดงตั้งบนเชิงเทียนแก้วคู่ ๑ ด้านตะวันตกมีเก้งศิลา ๗ ชั้น ตั้งบนฐานบัวเกีย
 กลางเก้ง ๑ โคมแก้วเขียนระบายต้นไม้มีดอกเป็นโคมตั้งคู่ ๑ เทียนเขียนรูปมังกรทองเกี้ยว
 ลำเทียนตั้งบนเชิงเทียนแก้ว ๒ คู่ มีต้นไม้ดัดโคมแก้วสี่เหลี่ยมครอบต้นไม้คู่ ๑ ด้านใต้ที่

ฐานพระพุทธรูปสี่หังคะพระองค์เดิม มีต้นบัวทองคำใบบัวถมนยาเขียวดอกบัวทอง มีแมลงภู่จับ
 เหยยขาบเกรสบัว ตั้งทาบติดไว้ที่ฐานพระพุทธรูปสี่หังคะนั้นก่อ ๑ โถแก้วเจียรไนมีฝาปิดคู่ ๑
 มีโคมฝรั่งตั้งเคียงซ้นโถแก้วคู่ ๑ ขวดแก้วเจียรไนมีต้นไม้แก้วปลูกบนปากขวด ๒ คู่
 เทียนมังกรพันพันแดงต่งบนเชิงเทียนแก้วเจียรไน ๒ คู่

แลฐานบุษบกชั้นถัดลงมาต่อพันฐานบัว มีกระจิ่งน้อยปิดทองล่องกระจกไจกลางขาว
 แฉว ๑ กระจิ่งเขื่องปิดทองล่องกระจกไจกลางเขียวแฉว ๑ ถึงบัวหงายทรงเครื่องซ้นกลีบ
 ปิดทองล่องกระจกขาวเขียวในกลีบทุกกลีบ ถัดมาถึงกระจิ่งห้อยระหว่างช่องท้องไม้ประดับ
 กระจกแดงมีทรงมันผนังฐานบัวเป็นก้านแย่งประจำยามดอกในประดับด้วยกระจกขาวเขียว มี
 กระจกแดงฉลุพื้น เชิญพระพุทธรูปสุวรรณสามสมุทรวงเครื่องประดับพลอยต่างสีเสด็จขึ้น
 สถิตบนฐานบัว มีสุวรรณรัตน์ฉัตร ๕ ชั้นก้นเบ้องบนท่งสมุม เหลี่ยมตะวันออกมีพระพุทธร
 ูปสุวรรณสามแก่นจันทร์ทรงเครื่องพระองค์ ๑ พระพุทธรูปสุวรรณสามทนต์มหาบุญชรวงเครื่อง
 พระองค์ ๑ มีสุวรรณรัตน์ฉัตร ๕ ชั้นก้นเบ้องบนท่ง ๒ พระองค์ ทรงสถิตที่เหนือบัวบาน
 ฐานเก็จซ้ายขวา แต่ฐานถึงที่สุดพระมหามกุฏสูงสามศอกคืบ ๕ นิ้วท่ง ๒ พระองค์

เครื่องบูชาตั้งถวายพระพุทธรูป มีพานทองคำลายคูนเป็นกลีบบัวคู่ ๑ ผลทับทิม
 เคลือบสีวางบนพานทองคำตั้งซ้ายขวา มีตุ๊กตางาเป็นรูปกุมารประดับเครื่องยืนอยู่ตัว ๑ เทียน
 รูปมังกรพันพันแดงต่งบนเชิงเทียนระย้าแก้ว ๒ คู่ ขวดหูก้าไหล่ทองปากขวดมีต้นไม้จีนใบ
 เขียวดอกสีสำลางต่งบนพานแก้วเจียรไน มีกระโجمแก้วครอบ ๑ มีโถแก้วเจียรไนดอกไม้
 จีนในโถมีฝาปิดคู่ ๑ โคมพะโอมแก้วเขียนระบายดอกไม้ ๒ คู่ โคมดอกลำโพงเจียรไน
 เขียวระย้าแก้วคู่ ๑ โถแก้วเจียรไนอย่างกลางใส่ดอกไม้จีนมีฝาปิดคู่ ๑ หม้อแก้วปลูกต้นไม้
 แก้วคู่ ๑ เครื่องบูชาทิศทักษิณที่ฐานบัวเก็จย่อกลาง มีพระพุทธรูปสมาธิทำด้วยศิลาขาวท่ง ๒
 พระองค์ หน้าตัก ๑๘ นิ้ว สูงศอกหกนิ้ว สถิตเหนือรัตนบัลลังก์ทอง มีต้นพระศรีมหาโพธิ์
 ก้าไหล่ทองคำ ใบพระศรีมหาโพธิ์ทำด้วยแก้วเขียวแก้วม่วงสลัเป็นใบอ่อนใบแก่สูงสามศอก
 พระองค์หนึ่งหน้าตัก ๑๓ นิ้ว สูง ๑๘ นิ้ว ทรงนั่งเหนือบัลลังก์นาก มีศีรษะนาค ๕ ศีรษะ
 แผ่พังพานอยู่เบ้องบน มีต้นจิกก้าไหล่ทองใบแก้วเขียวแก้วม่วงสลัเป็นใบอ่อนใบแก่ สูง
 สองศอกคืบ พระองค์หนึ่ง หน้าพระพุทธรูปสี่หังคะลงมา มีเชิงเทียนกิ่งมีระย้าอัน ๑ มีตุ๊กตางา
 เป็นรูปกุมารมีเครื่องประดับ ๓ ตัว โถแก้วเจียรไนคู่ ๑ พานแก้วปากกระจิบใส่ผลไม้แก้ว

คู่ ๑ เทียนรูปมังกรพันพันแดงตั้งบนเชิงเทียนแก้ว ๒ คู่ โคมพะโอมเชิงระย้าแก้วคู่ ๑ หาระย้าแก้วมิได้คู่ ๑ เครื่องบูชาเบ้องทิศตะวันตกมีพานแก้วเจียรไนในรองชวด หูแก้วกำไหลดทอง ปากชวตมีต้นไม้มันคอกสีสำลानใบเขียวมีกระโจมแก้วครอบ ๑ มีตุ๊กตางาเป็นรูปกุมาร ๑ ชันแก้วเจียรไนใส่ผลไม้แก้วคู่ ๑ ชวดแก้วเจียรไนปากชวตมีต้นไม้มันแก้วคู่ ๑ โฉฝแก้วเจียรไนมีฝาคู่ ๑ ชวดปากแตรเคลือบทองมีต้นไม้มันแก้วบนปากชวตคู่ ๑ โคมพะโอมกิ่งใหญ่ ๑ กิ่งกลาง ๒ ติดกันคู่ ๑ เบ้องทิศเหนือมีพระพุทธรูปศิลาขาว ๒ องค์ หน้าตัก ๑๒ นิ้ว สูง ๑๘ นิ้ว ประดิษฐานอยู่เรือนแก้วเป็นช่องกระจกอย่างฝรั่ง มีฉัตรแก้ว ๗ ชั้น ระย้าแก้วเหลืองแดง พระองค์ ๑ หน้าตัก ๑๔ นิ้ว สูงกับหนึ่งกับ ๖ นิ้ว สถิตเหนือบัลลังก์ทอง มีฉัตรระย้าแก้ว ๕ ชั้น แลเครื่องตั้งบูชามีเชิงเทียนกิ่งระย้าแก้ว ๑ ชันแก้วเจียรไนใส่ผลไม้แก้วคู่ ๑ ชวดแก้วเจียรไนมีฝาคู่ ๑ ชวดแก้วเจียรไนใส่ต้นไม้มันแก้วบนปาก ๒ คู่ กระโถนกำไหลดมีกลีบบัวปรุเป็นบัวบาน ๒ คู่ เทียนมังกรเกี่ยวปากบนเชิงเทียนเจียรไน ๒ คู่ เชิงเทียนระย้าคู่ ๑

ถัดลงมาถึงฐานบัวมีทรงเครื่องตั้งต่อพื้นพระอุโบสถ หน้ากระดานฐานบัวมีบันมุรรักกระแหะเป็นลวดกระหนาบดอกสี่กลีบราย ประดับกระจกแดงใจกลางกระจกเขียวฉลุพื้นกระจกขาวเป็นหน้ากระดาน มีลวดตาข่ายใจกลางกระจกขาว มีกระจงอย่างน้อยทรงเครื่องกระจงเชิงถัดขึ้นไปประดับกระจกเขียว ท้องอัลดงตัดกระจกเหลือง เป็นตาชะแลงลายขัดพื้นกระจกแดงประดับครีบสิงห์ หน้ากระดานจุมกสิงห์เป็นเครื่องประดับกระจกขาวเขียวพื้นปิดทองทึบ บัวทรงเครื่องทับหลังสิงห์ เป็นบัวกลีบแทรกประดับกระจกเขียวขาวพื้นปิดทองถัดขึ้นไปลวดตาข่ายใจกลางกระจกขาว มีกระจงน้อยกระจงเชิงสองแถวกระจกเขียวขาวประจำใจกลางถึงบัวหงายเป็นกลีบบัวสองชั้น ประดับกลีบบัวด้วยกระจกเขียวขาวสลักกัน มีเทพนมทองประสมทรงเครื่องทิพย์วิภูษิต ชายไหวชายแครงสะอึงสร้อยสังวาลพาหุรัดทองกรมงกุฎกรเจียกจอนกุนทล นั้ประนมกรเป็นระเบียบเรียบเรียงอยู่ทั้ง ๔ ด้าน ฐานบัวมีเป็นเทพนม ๘๔ ถัดขึ้นไปปลายบัวมีดอกประจำยาม ใจกลางประดับกระจกเขียวรอบดอกรายกระจกขาวพื้นปิดทองทึบถัดขึ้นไปถึงหน้ากระดานฐานบัวมีชั้นบน เป็นถนนก้ามปูลายกุดันประดับพลอยทับทิมประจำดอกน้อยใหญ่ กลีบดอกประจำกระจกขาว บนหน้ากระดานมี

กระจัน้อยกระจัน้อย เชื่อง ประคับกลีบกระจัน้อยด้วยกระจกขาวเขียวสลบสีถึงรัตนไพที มีกระจก
เป็นพื้นผนังเขียนรูปพระพรหม พระอินทร์ เทวดา นั่งทับผนังเชิงประนมกรเป็นระเบียบ แล
กรอบรัตนไพทีมีกระจัน้อย ๑ ปักสุวรรณจามรประคับพลอยขาวแดงเป็นระเบียบเรียบเรียง
กันด้านละ ๗ ทั้งสี่ด้าน เป็นสุวรรณจามร ๖๔ มีสุพรรณฉัตร ๕ ชั้น มีระย้าใบโพธิ์แก้วห้อย
ทุกชั้นทั้งสี่ด้าน เป็นสุพรรณฉัตร ๒๐ คัน ด้านทิศใต้ตั้งเครื่องบูชาตามระย้าจัน้อยรัตนไพที
ระหว่างสุวรรณจามรนั้น มีแก้วเจียรไน มีเชิงใส่ผลไม้แก้ว ๒ คู่

(หมดฉบับเท่านี้)

อธิบายความชั้นหลัง

การปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลที่ ๓ นอกจากรายการที่ปรากฏใน
จดหมายเหตุพระศรีบูรพาจารย์ต่าง กับปรากฏเรื่องทรงสร้างพระพุทธรูป พระพุทธรูปยอผ้า
จุฬาลงกรณ พระพุทธรูปเลศล้านภักดิ์ อันประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถ หากพบจดหมายเหตุ
กล่าวถึงรายการสิ่งใดไม่ ในหนังสือพระราชพงศาวดารก็กล่าวแต่ว่าทรงปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระ
อาราม แต่มีสิ่งซึ่งปรากฏอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันรู้แน่ชัดว่าสร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ คือ
วิหารพระธาตุ เดิมเป็นวิหารพระเทพบิดร ซึ่งเรียกกันว่าวิหารขาว พระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรื้อของเดิม สร้างใหม่แปลงเป็นวิหารยอผ้าประดับเครื่องถ้วย (เหมือนอย่าง
ทุกวันนี้) อีกอย่าง ๑ นั้นปรากฏว่าโปรดฯ ให้เขียนภาพเรื่องรามเกียรติ์ที่ผนังพระระเบียง
ใหม่ทั้งหมด (สมุดร่างมีอยู่ในหอพระสมุดฯ บัดนี้) นอกจากนั้นภูเขาแลแท่นศิลาทรายในบริเวณ
พระอารามก็เห็นจะเป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๓ คราว ๆ เกี่ยวกับที่ก่อภูเขาทรายเช่นเดียวกับที่
ในวัดพระเชตุพน แต่สิ่งอื่นจะมีของสิ่งใดสร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๓ อีกบ้าง หากทราบรายการไม่

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง แลปฏิสังขรณ์ในวัด
พระศรีรัตนศาสดารามหลายแห่ง ที่รายการปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร คือ

โปรดฯ ให้ก่อฐานชุกชีถมที่ต่อลานแลชั้นทักษิณ ณ พระมณฑปออกไป ทั้งด้านตะวันออก
ออกแลด้านตะวันตก (จนเท่าทุกวันนี้) ทำพนักศิลาล้อมทั้ง ๒ ชั้น สร้างประตูชุมมณฑป

ประทับกระเบื้อง แลบันไดขึ้นเพิ่มเติมอีก ๖ แห่ง แล้วต่อพระระเบียงย่อออกไปตรงด้าน
สกัดฐานทักษิณที่ต่อใหม่นั้น ทั้งด้านตะวันออกและด้านตะวันตก ทางด้านตะวันออกทำประตู
ซุ้มมณฑปประทับกระเบื้อง และมีพลับพลาแปดห้องเครื่องอยู่ข้างประตูข้างละหลัง ทางด้านตะวัน
ตกทำประตูหลังคาจตุรมุขมีพลับพลาแปดห้องเครื่องข้างเหนือประตูหลัง ๑

บนลานทักษิณพระมณฑปที่ต่อใหม่ ทางด้านตะวันออกสร้างปราสาทยอชพรารงค์
องค์ ๑ ประดับกระเบื้องทั้งฝาผนังแลยอชพรารงค์ พระราชทานนามว่าพระพุทธรังค์ปราสาท
(คือปราสาทพระเทพบิดรเดี่ยวนั้น) ทรงก่อฤกษ์เมื่อเดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘
เดิมทรงพระราชดำริจะให้เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต แต่เมื่อสร้างขึ้นแล้วเห็นไม่พอ
ที่จะทำการพระราชพิธีต่าง ๆ จึงมิได้เชิญพระแก้วมรกตมาตั้งทรงพระราชดำริไว้แต่เดิม

ทางด้านตะวันตกพระมณฑปสร้างเจดีย์ตามแบบพระมหาสถูปในวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่
กรุงเก่าองค์ ๑ ทรงก่อฤกษ์เมื่อเดือนนี้ แรม ๑๑ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ ทรงขนานนาม
ว่า พระศรีรัตนเจดีย์ (แต่เพียงประดับกระเบื้องทองเมื่อในรัชกาลที่ ๕)

พระมณฑปซึ่งสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น โปรดฯให้ซ่อมแซม เปลี่ยนตัวไม้เครื่อง
บนที่ผุ แลพื้นข้างในมณฑปเดิมคาดแผ่นเงิน โปรดฯให้สานเป็นเสื่อเงินปูแทน

ทางด้านเหนือพระมณฑป โปรดฯให้ถ่ายแบบพระนครวัดมาสร้างเป็นอย่างขนาดย่อม
(แต่ค้ำ มาสร้างเสร็จในรัชกาลที่ ๕)

ที่มุมพระระเบียงข้างหน้าพระอุโบสถสร้างมณฑปยอชพรารงค์หลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐาน
พระเจดีย์โบราณซึ่งเชิญลงมาแต่เมืองเหนือ ข้างหน้ามณฑปนั้นลงมาสร้างหอพระยอชพรารงค์
อีกหลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปคันธารราษฎร์สำหรับพระราชพิธีพืชมงคลแลพิธีพืชรุณ
ศาสตร์ (แต่การประดับกระเบื้องทำต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๕) แล้วโปรดฯให้ทำแท่นปูแผ่น
มังกีศิลาของสมเด็จพระร่วงซึ่งเสด็จไปได้มาแต่เมืองสุโขทัย เมื่อยังทรงผนวช ไว้ข้างหน้า
หอพระนั้น

ทางด้านใต้พระอุโบสถสร้างหอร่มงัใหม่ (เข้าใจว่าสร้างตรงที่หอร่มงเดิม)

ข้างหลังพระอุโบสถโปรดฯให้สร้างมณฑปยอชพรารงค์ประดับกระเบื้อง เป็นที่ประดิษ
ฐานพระปรารักษ์ของโบราณ ทรงขนานนามว่า พระโพธิธาดุพิมาน แลสร้างหอน้อยข้างละหลัง
หลังข้างเหนือเป็นที่ไว้พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ครั้งกรุงเก่า พระราชทานนามว่า หอราชกรมานุสร ฝาผนังข้างในโปรดฯ ให้พระอาจารย์อน
วตราชบุรณะ^(๑) เขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา หอข้างใต้เป็นที่ไว้พระพุทธรูป
ปางต่าง ๆ ทรงพระราชอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทร์ พระ
ราชทานนามว่า หอราชพงศานุสร โปรดฯ ให้พระอาจารย์อื่นเขียนเรื่องพระราชประวัติ ใน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระอุโบสถนั้น โปรดฯ ให้ซ่อมตัวไม้เครื่องบน แลเขียนภาพที่ฝาผนังใหม่ แต่ภาพ
เรื่องमारผจญแลเรื่องไตรภูมิคำห้ามกลองข้างหน้า ข้างหลังนั้นคงของเดิมไว้ หาได้เขียนใหม่
ไม่ พื้นพระอุโบสถเดิมปูเสื่อทองเหลือง โปรดฯ ให้หล่อเป็นแผ่นอิฐทองเหลืองปูใหม่ บาน
หน้าต่างเดิมประดับมุกแก้วเบื้อเปลี่ยนเป็นประดับมุกทั้งบาน รูปเสี้ยววงที่บานประตู แล
รูปเทวคาที่ข้างหน้าต่างเดิมเป็นลายเขียน แกะเป็นลายปั้นปิดทองประดับกระจก เชิงไฟที่แล
เชิงผนังรอบพระอุโบสถ ประดับแผ่นกระเบื้องลายใหม่

ซ่อมพระระเบียงแลเขียนภาพเรื่องรามเกียรติ์ใหม่อีกครั้ง ๑ (แต่การเขียนในรัชกาล
ที่ ๔ ค้าง มาแล้วเสร็จต่อในรัชกาลที่ ๕ หมดทุกแห่ง)

ยังมีการอื่น ๆ ที่ได้ทรงสถาปนาในวัดพระศรีรัตนศาสดารามอีกหลายแห่ง ซึ่งยังไม่
ทราบรายการแน่

ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้ทำการต่าง ๆ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์ค้างไว้ต่อมายังไม่ทันเสร็จ ถึงปีมะโรง
พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงปรารภว่า กรุงรัตนโกสินทร์สร้างมาจะถึงร้อยปี ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕
เป็นอภิลักขิตมงคลสมัย สมควรจะมีมหกรรมฉลองพระนคร แลสมโภชพระมหามณีรัตน์-
ปฏิมากร อันเป็นศรีพระนครในคราวเดียวกัน ในเวลานั้นวัดพระศรีรัตนศาสดารามบริบูรณ์
ดีอยู่ แต่พระอุโบสถสิ่งอื่นนอกจากนั้นถึงที่ได้ปฏิสังขรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ก็กลับชำรุดทรุด
โทรมอยู่โดยมาก จึงโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามใหม่ทั้งพระอาราม ทรง
เกรงการปฏิสังขรณ์จะไม่สำเร็จทั้งงานสมโภช จึงทรงขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ให้ทรงรับ
เป็นนายงานทำการปฏิสังขรณ์ทุกพระองค์ ทรงแบ่งค้ำกันดังนี้

(๑) เรียกกันว่าขรัวอินโข่ง เป็นช่างเขียนภาพไม่มีตัวสัวในสมัยนั้น

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ทรงทำ
บุษบกข้างในพระพุทธรูปรางค์ปราสาท

๒. พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลภูลสวัสดิ์ ทำการบุพื้นศิลาชลาท้าวทั้ง
พระอาราม แลเขียนรูปภาพจากพระปางติดในพระอุโบสถ

๓. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ เป็น
แม่กองทำการพระระเบียง ซ่อมเปลี่ยนตัวไม้ที่ชำรุด มุงกระเบื้องหลังคาข้อฟ้าใบระกาประดับ
กระฉากใหม่ ทำเพดานแลซ่อมสีทองเพดาน ปูศิลาพื้นแลทำหน้าบันทวยบัวปลายเสาซึ่งยังค้าง
อยู่เป็นอันมาก แลถือปูนผนังแลการเขียนท่งปวงทำใหม่ท่งสนกิ่งหนึ่ง

๔. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์
วรเดช ทำการพระระเบียงต่าง ๆ เหมือนกันอีกกิ่งหนึ่ง

๕. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ทำการภายในพระพุทธรูปรางค์ปราสาท
ทำเพดานซึ่งยังค้าง แลปูศิลาทำลายผนังเชิงผนังลายเพดานขึ้นใหม่ท่งสน แลทำฐานบุษบก
ตราแผ่นดินทั้งสามแท่น แลส่งแผ่นทองปูประดับพื้นพระอุโบสถใหม่ทั้งหมด

๖. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทำการที่พระมณฑปซ่อมเปลี่ยนตัว
ไม้โครงซึ่งชำรุด ทำเครื่องประดับประดาตลอดทั้งยอดแลองค์พระมณฑปทั้งภายนอกภายใน
บันสลักลงรักปิดทองประดับกระฉากใหม่ท่งสน

๗. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช ทำการเสริมพอกแก้รูปองค์พระศรี
รัตนเจดีย์ แลปูพื้นประดับกระเบื้องทอง เขียนผนังทำบานแลการต่าง ๆ ภายในพระศรีรัตน-
เจดีย์ทำใหม่ท่งสน แลทำการซ่อมแปลง ปิดทองลงรักประดับกระฉากพระเจดีย์เล็กทั้งปวง
ก่อแก้องค์สุวรรณเจดีย์ท่งสองใหม่ท่งสน

๘. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ ทำการภายนอกพระพุทธรูปรางค์
ปราสาท สังกะเบียงแลประดับกระเบื้องในที่ต่าง ๆ ซึ่งยังค้างอยู่เป็นอันมาก แลทำการ
สลักลงรักปิดทองประดับกระฉากเชิงกลอนทวยข้อฟ้าใบระกาหน้าบันเสา แลการต่าง ๆ ภายใน
นอกท่งสน

๙. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทำการพนักศิลาแลลายซิเมนต์
ปูศิลาพื้นใหม่ แลปูนประคองแลหมากพนมแลการต่าง ๆ ในฐานชุกชีพระพุทธรูปรางค์แล
พระศรีรัตนเจดีย์ซึ่งยังค้างอยู่เป็นอันมาก

๑๐. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาค (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์) ทำการจารึกแผ่นศิลาโคลงรวมเกียรติ์เลโคลงต่าง ๆ ทว้ทั้งพระอาราม ซ่อมลายเขียนซึ่งยังค้าง แลชำระคภายในพระอุโบสถทั้งสน

๑๑. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลลาศเลอสรร์ (กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร) ทำการซ่อมแปลงเครื่องประดับประดาเครื่องศิลาแลกระถางต้นไม้ต่าง ๆ ทว้ทั้งพระอาราม หุ้มทองแดง ลงรักปิดทอง ทำรูปมารแบกสุวรรณเจดีย์ทั้งสอง แลสังคิลาเครื่องตั้งประดับพระอารามใหม่เป็นอันมาก

๑๒. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวากรวงศประวดี) ทำการประดับมุกบานพระพุทธรูปรางค์ใหม่ทั้งสน

๑๓. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธรรมา (กรมขุนศิริราชสังกาศ) ทำการซ่อมแซมแปลงบันสลักลงรักปิดทองการต่าง ๆ ภายนอกหอพระมณเฑียรธรรมใหม่ทั้งสน

๑๔. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองแถมถวัลย์วงศ์ (กรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ) ทำการประดับกระเบื้องทองภายนอกพระศรีรัตนเจดีย์ใหม่ทั้งองค์

๑๕. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) ทำการถือปูนประดับลายกระเบื้องถ้วยพื้นผนัง แลซ่อมประตูหน้าต่างภายนอกพระวิหารยอดใหม่ แลซ่อมแซมหลังคา แลยอดซึ่งค้างชำระคทั้งปวง ปูพื้น เขียนผนังแลเพดาน บานประตูหน้าต่างภายใน แลทำการต่าง ๆ ในพระวิหารยอดทั้งสน

๑๖. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ทำการซ่อมแปลงข้อฟ้าใบระกาหลังคา บันลงรักปิดทองซ่อมประตูหน้าต่างภายนอก แลเขียนผนังเพดาน ทำตู้ปูพื้น แลทำพระโกศพระอัฐิในหอพระนาคทั้งสน ทำบุษบกประดับกระเบื้อง หอระฆังทำใหม่ทั้งหลังด้วย

๑๗. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวดี (กรมพระสมมตอมรพันธุ์) ทำการศาลาราย ทำขึ้นใหม่บ้าง ซ่อมที่ชำระคแลค้างบ้างทั้งพระอาราม ซ่อมลายเขียนซึ่งยังค้าง ซ่อมข้อฟ้าใบระกา แลหลังคาพระอุโบสถซึ่งค้างชำระคให้บริบูรณ์ ซ่อมการปั้นแลเขียนสีลงรักปิดทองภายนอกพระอุโบสถทั้งสน แลประดับศิลาฐานชุกชีพระอุโบสถใหม่ทั้งหมด

๑๘. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจันทรทัตฐาธาร (กรมหมื่นวิจิตรวราณปรีชา) ทำรูปยักษ์ยืนประตู่ บั้นแลประดับกระเบื้องทำฐานใหม่ รูปสวามัรคคู่ ๑

๑๙. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาติศรมหิป) ทำการซ่อมศาลาเปลื้องเครื่อง แลศาลาเรียนหนังสือซึ่งยังค้างแลชำรุดให้บริบูรณ์ ซ่อมซ่อมประตู่แลกำแพงแก้ว สายนอกถือปูนประดับกระเบื้องแลเขียนใหม่เป็นอันมาก

๒๐. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวรวรรณกร (กรมพระนารายณ์ประพันธ์พงศ์) ทำบานซ่อมประตู่โดยรอบพระพุทธรูปรางค์ปราสาท แลพระศรีรัตนเจดีย์สลักเป็นรูปเสี้ยวทางลงรักปิดทองทำขึ้นใหม่ทั้งสน แลบั้นประดับกระเบื้องก่อฐานยักษ์ยืนประตู่คู่หนึ่ง

๒๑. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรกุมาร (กรมพระดำรงราชานุภาพ) ซ่อมลายบั้นแลลงรักปิดทองพระปรางค์ทั้งแปดองค์ แลทำธงจระเข้ลงรักปิดทองรอบกำแพงแก้ว พระพุทธรูปรางค์ปราสาท แลพระศรีรัตนเจดีย์

๒๒. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ ทำรูปยักษ์บั้นแลประดับกระเบื้องคู่หนึ่ง

๒๓. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ (กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) ทำฐานพระมหาโพธิ์ ก่อเขียนแลประดับลวดลายใหม่ แลบั้นประดับกระเบื้องรูปยักษ์ยืนประตู่คู่หนึ่ง

๒๔. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์) ทำหอพระคันธารราษฎร์ แลหอพระเจดีย์ประดับกระเบื้องแลปูศิลา แลทำกำแพงแก้วภายนอก แลทำเพดานเขียนบนปูนพื้น แลทำเรือนแก้วภายนอกพระคันธารราษฎร์ใหม่ทั้งสน แลบั้นประดับกระเบื้องรูปยักษ์ยืนประตู่คู่หนึ่ง

๒๕. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ (กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์) บั้นประดับกระเบื้องยักษ์ยืนประตู่คู่หนึ่ง

๒๖. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมหลวงสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์) ทำการซ่อมแปลงหลังคาช่อฟ้าใบระกา ซ่อมประตู่หน้าต่างภายนอก แลเขียนผนังเพดานภายในหอราชพงศานุสร หอราชกรมานุสร ก่อแก้แลประดับกระเบื้องบุษบกมณฑุ ซึ่งทรงพระเจดีย์อยู่หลังพระอุโบสถ

๒๗. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยันตมงคล (กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) ทำการเปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนหลังคามุงกระเบื้อง ประกอบเสาทำพื้นโรงละครทางด้านตะวันตก พระอาราม และซ่อมบันลงรักปิดทองลับแลในพระอุโบสถ

๒๘. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (อธิบดีกรมช่างสิบหมู่) ทำการหล่อพระเจดีย์ หล่อบุษบกแลรูปตราแผ่นดิน หล่อรูปช้างเผือก หล่อรูปสัตว์หิมพานต์ต่าง ๆ หล่อรูปเทพนมครุฑยักข์ ซ่อมที่พระมณฑป ทำฉัตรแลโคมทองเหลืองรายรอบพระพุทธรูปรางค์ แลพระศรีรัตนเจดีย์ แลสรรพการหล่อต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นครั้งหนึ่ง

๒๙. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทำการแต่งตัวรูปช้างเผือกต่าง ๆ

๓๐. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปรีดา ทำการจกส่งใช้การทั่วทุกด้าน

๓๑. หม่อมเจ้าประวิษ (ในกรมขุนราชสีหวิกรม) ทำรูปพระนครวัดหล่อด้วยปูนทำใหม่ทั้งสน

๓๒. พระยานรรัตนราชมานิต (โต ภายหลังเป็นเจ้าพระยา) เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม ภายหลังเป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี) กงสีผู้จ่ายเงิน หลวงสิทธินายเวร (บุศ) ผู้จ่ายน้ำรัก รวมสิรินายงานที่ได้ทำการดังนี้

อนึ่ง เมื่อทรงปฏิสังขรณ์คราวนี้ โปรดฯให้สร้างอนุสาวรีย์รัชกาลกรุงรัตนโกสินทร์ ประดิษฐานไว้บนชั้นทักษิณพระพุทธรูปรางค์ปราสาท ๓ แห่ง ประจํารัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แห่งหนึ่ง ประจํารัชกาลที่ ๔ แห่งหนึ่ง ประจํารัชกาลที่ ๕ แห่งหนึ่ง อนุสาวรีย์นั้นหล่อเป็นรูปตราแผ่นดินอยู่ในบุษบกตั้งบนฐานศิลาอ่อน แลหล่อรูปพระยาช้างเผือกประจํารัชกาลทั้งรายที่ฐานอนุสาวรีย์ เป็นเครื่องประดับเหมือนกันทั้ง ๓ แห่ง อนึ่งโปรดฯให้แต่งโคลงจารึกแผ่นศิลาอ่อนประดับพระระเบียง โคลงเรื่องรามเกียรติ์ประดับตามเสาตรงกับห้องที่เขียนเรื่อง โคลงเรื่องนารายณ์สิบปาง แลสุรพงศ์ วานรพงศ์ ประดับผนังตรงที่เขียนเรื่องแลรูปนั้น ๆ โคลงทั้งปวงนี้ทรงพระราชนิพนธ์บ้าง โปรดฯให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการกับพระสงฆ์ซึ่งเป็นกวีรับไปแต่งถวายบ้างจนครบบริบูรณ์ การปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้นับว่าเป็นการปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอารามคราวที่ ๒ แต่สร้างพระอารามมา

ต่อมาถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่อวันที่ ๙ กรกฎาคม เวลาค่ำแล้ว ๑๐ นาฬิกาเศษ เกิดไฟไหม้หลังคาพระพุทธรูปรางค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไหม้เครื่องไม้หมดทั้งหลัง ใต้อันได้ความว่าเหตุเกิดด้วยสายไฟฟ้าซึ่งติดไว้บนเพดานนั้นคร่ำคร่าชำรุด ไฟฟ้าแล่นลัดได้จึงเกิดไฟขึ้น จึงโปรดฯ ให้ทำเครื่องบนพระพุทธรูปรางค์ปราสาทใหม่ ต่อมาตัวไม้เครื่องบนพระมณฑปบุษราคัมมา เพราะการปฏิสังขรณ์แต่ก่อนเป็นแต่เปลี่ยนตัวไม้เฉพาะที่ชำรุดเป็นตัว ๆ จึงโปรดฯ ให้เปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนใหม่ทั้งหลัง การคำนึงสำเร็จในรัชกาลปัจจุบัน^(๑)นี้

ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ โปรดฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปรางค์ปราสาท แต่งประทับข้างภายในแก่เป็นปราสาทพระเทพบิดร เป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อน ๆ ทั้ง ๕ พระองค์ แล้วโปรดฯ ให้เชิญพระบรมรูปย้ายมาแต่พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑ ในการบูรณะปราสาทพระเทพบิดร^๕ ได้ชะลอพระเจดีย์ทองเลื่อนออกไปจากรักรับปราสาท ไปไว้ที่มุมชั้นทักษิณข้างค้ำวันออก แลรอบประตูซุ้มกับบันไดชั้นชั้นทักษิณปราสาทพระเทพบิดร ทั้งด้านตะวันออกแลด้านเหนือด้านใต้ทำบันไดใหม่เป็นบันไดใหญ่ปูศิลาอ่อน ทางด้านที่ตรงพระศรีรัตนเจดีย์ก็แก้เป็นบันไดใหญ่คู่กันอีกบันได แลโปรดฯ ให้แก้บันไดทางเข้าพระอุโบสถทำเป็นบันไดปูศิลาอ่อนให้ขึ้น^๕ขึ้นง่ายกว่าแต่ก่อนทั้ง ๖ ซุ้ม

การปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เรื่องราวมีเนื้อความดังแสดงมา แต่การตกแต่งด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ ยังมีอีกส่วน ๑ มีสิ่งของมากมายหลายสิ่ง ทราบเรื่องเดิมได้บ้าง ไม่ได้บ้าง เห็นว่าเป็นของเคลื่อนที่ จึงมิได้กล่าวถึง.

(๑) รัชกาลปัจจุบัน หมายถึงรัชกาลที่ ๖

วินิจฉัยว่าด้วยสมุดร่างภาพรามเกียรติ์

อันมีอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ กรมศิลปากร

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

บ้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๒ ตุลาคม ๒๔๗๑

กราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทราบฝ่าพระบาท

สมุดรูปภาพรามเกียรติ์ ซึ่งโปรดประทานไปพิจารณา แล้วส่งถวายคืนมาเล่มนี้ คิดเห็นว่าเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่ง ซึ่งร่างเทียบที่สำหรับใช้ประกอบการเขียนพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามในยุคนั้น รู้ได้ทีมนั่งสอจดไว้ในนั้นแห่งหนึ่งว่า “ทางบุญนวนก้าน ทั่ววันตกถึงมุม ๓ หอง”

ในการเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น เป็นการที่ต้องจัดฝึกแผกกว่าการเขียนแห่งอื่น เช่นเขียนโบสถ์แห่งใดแห่งหนึ่ง เปรียบว่าเขียนเรื่อง ทศชาติเป็นต้น ก็มีแต่แม่กองกะว่า ห้องนั้นเขียนเรื่องพระเตมีย์ ห้องนั้นเขียนเรื่องพระชนก แล้วช่างผู้ซึ่งรับเขียนห้องนั้น ก็ร่างเองเขียนเองตามชอบใจ จะเลือกเขียนปางไหนในเรื่อง นั้น หรือจะประกอบกันสองปางสามปางก็ได้ แล้วแต่จะมีที่เขียนมากน้อย เหตุที่ปล่อยให้ ทำเช่นนั้นได้ก็เพราะห้องหนึ่งก็เรื่องหนึ่ง มีหน้าต่างกัน ผันไม่ต่อกันและเรื่องก็ไม่ต่อกัน ส่วนเขียนเรื่องรามเกียรติ์ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น จะปล่อยให้ช่างผู้รับ เขียนห้องร่างเองเขียนเองตามใจไม่ได้ เพราะเป็นเรื่องเดียว เขียนผนังผืนเดียวยาวนานด้วย ร้อยห้อง เรื่องขนานบาบเกี่ยวกัน จะยกตัวอย่างเช่นศึกตอนหนึ่งอย่างน้อยก็กันที่เกี่ยวกัน ถึง ๓ ห้อง คือวางพลับพลาในห้องซ้าย ห้องกลางเป็นสนามรบ ห้องขวาเป็นเมือง ยก ออกทางเบื้องบน เลิกกลับทางเบื้องล่าง ดังนั้นจำเป็นต้องมีนายช่างใหญ่เป็นผู้ร่าง ให้เห็นว่า วางพลับพลาวางเมืองตรงไหนเข้าออกทางไหน แล้วช่างเขียนต่างก็เข้ารับเขียนห้องละคน

เขียนเมื่อปฏิสังขรณ์คราวสมโภชพระนครร้อยปี พระอาจารย์ลอย วัดสุวรรณาราม เป็นแม่กองร่างด้านสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ จำไม่ได้แน่ ว่ามีเขตแค่ไหน คุณคล้ายว่าเป็นด้านตะวันตกและด้านเหนือ พระอาจารย์แดง วัดหงส์รัตนาราม เป็นแม่กองร่างด้านสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เขตก็คงเป็นด้านตะวันออกกับด้านใต้ ความเบิกบานใจของเกล้ากระหม่อม คราวใดจะเสมอเหมือนคราวนั้นไม่มี เพราะกำลังศึกษาการเขียนโดยความรัก และตัวก็มีหน้าด้านทำการปฏิสังขรณ์หอพระคันธารราษฎร์อยู่ด้วย ไปตั้งแต่เข้าอยู่จนเย็นทุกวัน เดินรอบพระระเบียงดูร่างดูเขียนกันวันละรอบแล้วเป็นอย่างน้อย ใครเขียนดี ๆ ก็ทอดทางไมตรีวิสาสะด้วยเขา ฟังเขาพูดเรื่องเขียนบ้าง ช่วยเป็นลูกมือเขาทาสี ตัดเส้นตัวเลว ๆ ไปบ้าง จับจำคำติเตือนและแนะนำของเขาเป็นครู ในตอนปลายเมื่อท่านผู้ร่างท่านร่างหมดแล้ว ท่านก็เข้ารับห้องเขียนด้วยเหมือนกัน พร้อมทั้งช่างฝีมือที่มีชื่ออีกหลายคน ต่างจองห้องรับเขียนใกล้ ๆ กันที่ช่างประตุนวนเป็นการแข่งขันกันในที่ เวลานั้นเกล้ากระหม่อมเกือบไม่ได้ไปที่อื่น แปะอยู่ที่นั่น ช่วยเป็นลูกมือและฟังท่านอาจารย์พูด และสังเกตกลเม็ดในการเขียนอยู่ตลอดเวลา ความวิสาสะสนิทถึงปานนั้น แต่ก็ไม่ได้เห็นว่าท่านอาจารย์ทั้งสองนั้นมีสมุดแบบร่างมาเลย แต่เมื่อเห็นสมุดเล่มนั้นก็คิดเห็นว่าท่านคงได้ลองร่างในสมุดเหมือนกัน แต่คงจะร่างที่ภูมิกำหนดจำใส่ใจมาทำ ไม่ได้เอาสมุดมากางดูที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

สมุดเล่มนี้ยังมีความประหลาดในตัวอีกที่ไม่ใช่มีแต่เส้นร่างด้วยดินสอเท่านั้น ยังได้ลงเส้นฝุ่นไว้หลายตอน และฝีมือเส้นฝุ่นนั้นล้ำสอนหลายมือ มีตั้งแต่เด็กยังเขียนไม่เป็นขึ้นไปจนช่างฝีมือที่มีชื่อเสียง ได้พิจารณาฝีมือพร้อมพระวิทย์ประจง (จ่าง) สังเกตลงความเห็นตอกลงกันจำฝีมือได้แน่แก่ใจอยู่ ๒ คน คือห้องส่งเมืองเป็นฝีมือพระอาจารย์แดง ห้องทศกรรฐ์ ล้มเป็นฝีมือพระยาหัตถการบัญชา (กัน) ทำไม่จึงเป็นได้เช่นนั้น สันนิษฐานว่าสมุดเล่มนี้นายช่างใหญ่ผู้มีหน้าที่ร่างได้ร่างลองดู จะเป็นร่างลองที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั่นเองก็ได้ หรือร่างลอง ณ ที่อยู่ แล้วเอามากางดูที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นก็ได้ แล้วสมุดนั้นก็ทอดทิ้งอยู่ในเวลาทำการเขียนกัน พวกช่างที่มารับเขียนซึ่งคุ้นเคยกับท่านผู้ร่าง เวลาหยุดพักก็คงมานั่งกินน้ำชาพูดจาวิสาสะกันไปพลาง พลิกสมุดที่ทิ้งอยู่ดูกันไปพลาง แล้วจะมีช่าง

คนใดคนหนึ่งก็สนุกขึ้นมากัดเส้นฝุ่นเล่นขึ้นเพิกหนึ่ง เลยเห็นกันเป็นสนุกต่างเข้ากัดเส้นฝุ่น
กันเล่นคนละเพิกสองเพิกเป็นแข่งขันกันในที่ ครั้นเสร็จงานแล้ว ท่านผู้ร่างก็เก็บสมุดไป
บ้าน สมุดนั้นทั้งอยู่ด้วยมิได้รักษานาน ถูกไถฝุ่นขึ้นจนเส้นฝุ่นลบเลือนไปก็มี ที่นี้ก็มีคน
คนเขียนยังไม่ค่อยเป็นซ่อมเส้นที่ลบเลือนด้วยดินสอ บางแห่งพยายามจะลงเส้นฝุ่นก็มี แต่
ไม่สำเร็จเพราะรู้ตัวว่าทำไปไม่ได้ นอก^{นี้}ยังมีฝีมือเด็กที่เขียนไม่เป็นเลยลงเส้นตามร่างอีก
เป็นการแฉ่ ฝีมือเขียนไม่เป็นเหล่านั้น เป็นลูกหลานของท่านผู้ร่าง ซึ่งสมุดเป็นมรดกตกอยู่
กับบ้าน

ที่นี้คิดไปถึงว่าสมุดเล่มนี้จะเป็นของใคร ร่างขึ้นยุคไหน สังเกตเห็นไม่มีใครเขียน
อย่างของจริง เป็นปราสาทวิมานทงนั้น ตึกฝรั่งไม่มี มีแต่เก้งจีน เป็นทางส่อให้เห็นได้ว่า
ผู้ร่างเป็นช่างรุ่นรัชกาลที่ ๓ แต่จะร่างสำหรับเขียนเมื่อไรนั้นกะยาก เพราะไม่ทราบว่าจะ
พระศรีรัตนศาสดารามได้เขียนมากี่คราวแล้ว ที่ทราบเป็นแน่^{นี้} ในรัชกาลที่ ๓ ได้เขียน
คราวหนึ่ง มีเรื่องเล่ากันว่าเสด็จออกทอดพระเนตรกำลังเขียน ตรัสติทศกรรมรัฐไศกว่าไม่ไศก
ช่างจึงเพียรเขียนแก้ ครั้นเสด็จออกทอดพระเนตรคราวหลังโปรดว่าไศกดีนัก ช่างได้รับ
พระราชทานรางวัล ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ จะได้เขียนหรือไม่^{นี้}ไม่ทราบ เข้าใจว่าไม่ได้เขียน
เพราะอายุสิ่งที่ปลูกสร้างจะค่อยชำรุดไปนั้น ตกอยู่ในวันรัชกาลหนึ่งต้องปฏิสังขรณ์รัชกาล
หนึ่ง ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เขียน ๒ คราว เห็นจะเป็นแต่ต้นรัชกาลคราวหนึ่ง จำได้อยู่
เมื่อเกล้ากระหม่อมยังเล็ก โปรดเกล้าฯ มอบหน้าที่ให้เป็นคนประจำเลี้ยงพระฉันแวรทุกวัน
เวลาเลี้ยงพระแล้วก็เลยเปิดออกประตุนวนเทียวยุรูปเขียนพระระเบียง แล้วก็จำสิ่งที่พึงใจไป
เขียนที่เรือนบ้าง บนบานตู้ไม้ทาสีน้ำมันด้วยดินสอขาว ก็เหมือนหนึ่งว่าเป็นกระดานชนวน
แผ่นใหญ่ มานี้ก็รู้สึกภายหลังว่าการเขียนรูปภาพตามวัดนั้นเป็นการดี เป็นทางชักนำให้
เด็กรักวิชาช่าง ทำให้ช่างเกิดขึ้นในแผ่นดิน เวลาที่เทียวยุอยู่เวลานั้น ไม่ใช่เป็นเวลาที่กำลัง
เขียน เป็นเขียนทิ้งแล้วไม่สำเร็จ ลางตอนก็เขียนเสร็จแล้ว ลางตอนก็เขียนค้าง สมเป็นว่า
ช่างเขียนทิ้งเพราะไม่ได้เงิน ที่เขียนแล้วดูเหมือนชั่ว แต่ที่หมิ่นตาออกจะเป็นเขียนรับเสด็จ
คิดว่าเขียนคราวนั้นคงจะพร้อมกับเขียนในพระอุโบสถ เพราะช่างที่มีฝีมือมีปรากฏอยู่ในพระ
อุโบสถเวลานี้ ได้เขียนที่พระระเบียงด้วยหลายคน ต่อมาคราวหลังที่สุดก็ลบของเก่าเขียนใหม่
เมื่อปฏิสังขรณ์ครั้งสมโภชพระนครร้อยปีตามที่กราบทูลบรรยายมาข้างต้นนั้นแล้ว

ต่างว่าได้เขียนแต่ ๓ คราวเท่านั้น เอสมนคร่างเข้าปรับว่าควรจะเป็นคราวไหนแล้ว จะเป็นคราวรัชกาลที่ ๓ นั้นไม่ได้ เพราะฝีมือที่ลงเส้นซึ่งจำได้ ๒ คนนั้น ทันทแต่พระยาหัตถการคนเดียว พระอาจารย์แดงถึงเกิดในรัชกาลที่ ๓ ก็จริง แต่ยังเป็นเด็กทำการยังไม่ได้ และจะเป็นคราวหลังเมื่อสมโภชพระนครร้อยปีก็ไม่ได้ ด้วยพระยาหัตถการถึงแก่กรรมแล้ว จะเป็นได้ก็แต่คราวต้นรัชกาลที่ ๕ พระยาหัตถการเป็นผู้เชี่ยวชาญชั้นต่อมาแต่รัชกาลที่ ๔ อยู่ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ จำได้ว่าจนถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ นั้นเป็นแน่นอน ส่วนพระอาจารย์แดงก็มีชื่อเสียงชั้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ ลายกระเบื้องประดับวัดราชบพิตรนั้น ฝีมือพระอาจารย์เขียนให้อย่างท่งนั้น ช่างมีชื่อทั้งสองคนนี้มีโอกาสที่จะทำด้วยกันได้ในคราวต้นรัชกาลที่ ๕ ถ้าจะเดาอย่างไม่ยั้งแล้ว จะต้องว่าสมุดเล่มนี้เป็นของพระยาหัตถการ (กัน) ร่างขึ้นเมื่อเขียนพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามคราวต้นรัชกาลที่ ๕ ด้วยอาศัยหลักตั้งจะอ้างต่อไปนี้

๑. โอกาสที่พระยาหัตถการจะมาร่วมกับพระอาจารย์แดงได้เช่นว่ามาแล้ว มีอยู่คราวนั้นคราวเดียว

๒. ผู้ร่างจะต้องเป็นช่างที่นับถือทั่วกัน ว่าเป็นผู้ใหญ่รู้การงาน พระยาหัตถการเป็นช่างเขียนมาแต่รัชกาลที่ ๓ แต่ว่าเป็นชั้นเล็ก มาเฟื่องฟูชื่อเสียงชั้นในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาถึงต้นรัชกาลที่ ๕ ไม่มีช่างคนใดที่มีฝีมือดีและเป็นผู้ใหญ่ยิ่งไปกว่านั้นอีกแล้ว

๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ ได้ทรงกำกับการในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คงเป็นผู้ทรงอำนาจการซ่อมแซม ทั้งท่านได้ทรงว่าช่างมหาดเล็กด้วย พระยาหัตถการก็เป็นจางวางช่างมหาดเล็กด้วย เป็นผู้ใหญ่มาก ท่านคงจะทรงเลือกเอาพระยาหัตถการเป็นผู้ร่างมากกว่าที่จะเลือกเอาคนอื่น

๔. พระยาหัตถการเป็นช่างยุครัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นเวลาที่ยังไม่รู้เขียนให้เหมือนของจริงและยังไม่เป็นเวลานิยมฝรั่ง (ความนิยมเขียนอย่างฝรั่งนั้น พระอาจารย์ อินโช่ง เป็นผู้นำขึ้นในรัชกาลที่ ๔) ในสมุดร่างนี้เป็นแบบเก่าอย่างที่เคยทำในรัชกาลที่ ๓ ตามที่พระยาหัตถการถนัด

อาจมีคำค้านได้ว่า รูปเขียนพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามคราวต้นรัชกาลที่ ๕ นั้น เติมไปด้วยปราสาทอย่างของจริงและทึบฝรั่งมากแล้ว ในสมุดร่างนี้ไม่มีเลย จะเป็นร่าง

สำหรับคราวนี้อย่างไรได้ ขอประทานแก่ว่า การที่นายช่างใหญ่ร่างให้ช่างเขียนนั้น หาได้
 ร่างให้อย่างเป็นรูปชัดเจนไม่ ถูกเวลาอารมณ์ดีก็ร่างปรากฏเป็นรูปพอดูได้ ถ้าถูกเวลาอารมณ์
 ไม่ดีก็ไม่เป็นรูป เช่นแม่น้ำก็ขีดลงสองเส้นหมายความว่า เป็นฝั่ง แล้วจดหนังสือไว้ว่าแม่น้ำ เขียน
 วงกลม ๆ เป็นกลุ่มเรียงไปเป็นแถวหมายความว่า เป็นสระ แล้วจดหนังสือไว้ว่า “พลักษ์” เท่า
 นั้น อากักร่างเช่นนี้อาจจะทอดพระเนตรเห็นได้ ในสมุดร่างเล่มนี้ก็ทำอยู่เหมือนกัน ช่าง
 ผู้รับเขียนห้องจำเป็นแต่จะต้องเขียนตามแต่เฉพาะแผนที่เท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเขียนรูปตามที่
 ผู้ร่าง ๆ ให้ ใครจะเขียนพลิกแพลงไปอย่างไรก็ได้ไม่ห้าม ตามแต่ผู้เขียนจะชอบทำ แบบ
 ร่างเทียบกับที่เขียนจริงจะเหมือนกันไม่ได้ นอกจากระเบียบที่วางแผนที่

แต่ความเห็นทั้งหมดสนั้น มีภาคคะเนเป็นที่ตั้ง ถ้าผิดพลาดความจริงไปในข้อใด ขอ
 ประทานอภัยโทษ.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงพระนาม) นริศ

พ ๖ ๔๗๗๐

การซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์

ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕

(คัดจากหนังสือสมโภชพระนครครบร้อยปี)

ประกาศ
พระบรมราชโองการ
เรื่อง ตั้งผู้ตรวจแก้ไขโคลงรามเกียรติ์

ด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า โคลงรามเกียรติ์ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระสงฆ์และพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการองครักษ์พระบาท เแตงร้อยเรื่องเรียบเรียงขึ้นครั้ง^๕เป็นของสำคัญในรัชกาล ด้วย^๕ทรงพระราชหฤทัยจะให้^๕เป็นของบุชาถาวรในพระพุทธศาสนาไปสิ้นกาลนาน จึงมีพระบรมราชโองการ ให้จัดผู้ที่มีสติปัญญามั่นคงและเฉลียวฉลาดชำนาญ ในลักษณะกาพย์กลอนต่าง ๆ ตั้งให้เป็นผู้ตรวจ^๕ } ตัดแปลงแก้ไขโคลงห้องรามเกียรติ์ให้ไพเราะถูกต้อง

สมควรเป็นของสำคัญเครื่องหมายพระเกียรติยศสำหรับแผ่นดินสืบไปช้านาน อย่าให้เป็นที่น่าปราชญ์ในภายหน้าติเตียนได้ และกองตรวจกองสอบแก้ไขนั้น พระเทพกระวี ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ๑ ขุนมหาสิทธิโวหาร ๑ เป็นกองตรวจสอบอักษรอักษร และศัพท์สัมผัสและคณะให้ถูกต้องตามโบราณคดี ทั้ง ๔ นั้นเป็นกองหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ๑ พระยาราชสมบัติ ๑ ขุนวิสุทธากร ๑ ขุนวิสูตรเสนี ๑ พระครูสมุหวรคณิศร ๑ เป็นผู้ตรวจสอบเนื้อความและถ้อยคำให้ไพเราะถูกต้องสมควรแก่ทางราชการ ทั้ง ๕ นั้นเป็นกองหนึ่ง ให้พระศรีสุนทรโวหาร เป็นผู้รวบรวมทั้งสองหน้าที่ ถ้าจะมีการขัดขวางในข้อใดประการใด ให้นำความกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ทรงตัดสินเป็นเด็ดขาด และการที่จะกระทำนั้น คือให้พระศรีสุนทรโวหาร เจ้าพนักงานส่งร่างโคลงที่จะตรวจนั้น ให้เจ้าพนักงานพิมพ์ตีพิมพ์เป็น ๑๒ ฉบับ แล้วให้แจกจ่ายให้กอง

ตรวจท่งปวงไป เป็นที่ ๑ } เรียงไปวันละฉบับต่อ ๆ ไป ให้เจ้าพนักงานผู้ตรวจ ๆ ตรวจ
๓

ถ้วนถี่ให้ถูกต้องโดยละเอียด ถ้าเห็นคำใดบกพร่องวิปลาสคลาดเคลื่อนเห็นควรแก้ไขประการใด ให้แก้ไขตกเติม และชี้แจงความเห็นมาในใบร่างที่แก่นั้นจงชัดเจน อย่าให้เป็นแต่สักว่าได้ ตรวจแล้วเป็นอันขาด ถ้าและการในหน้าที่ใดเกิดผิดขึ้นแห่งใด จะโปรดเกล้าฯ ให้ตรวจในใบร่างแก่นั้น ถ้าผู้ใดมิได้ติเตียนและแก้ไข หรือเป็นแต่ติใบแก้หรือแก้ผิด ๆ ถูก ๆ ไปประการใด ผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบในการที่ผิดนั้นทุก ๆ ราย ให้ผู้ตรวจทั้งปวงรีบเร่งทำการให้แล้วโดยเร็วให้ทันกำหนด คือเมื่อได้รับใบร่างฉบับที่ ๑ แล้วให้รีบตรวจเสียให้แล้วในวันเดียวกันรุ่งขึ้นจะรับฉบับที่ ๒ ก็ให้ได้ส่งฉบับที่ ๑ ให้แก่เจ้าพนักงานผู้รวบรวม เมื่อจะรับฉบับที่ ๓ ก็ให้ได้ส่งที่ ๒ ผลัดเปลี่ยนกันดังนี้เสมอไป อย่าให้ชักช้าได้ ถ้าและท่านผู้ใดตรวจไม่ทันกำหนด ก็อย่าให้รอคอยผู้นั้นให้เสียเวลาเลย ให้ฟังเอาเป็นขาด ไม่ได้ฉลองพระเดชพระคุณตรวจในใบที่ข้านั้นทีเดียว อนึ่งเมื่อพระศรีสุนทรโวหารได้รับใบแก้ทั้งปวงพร้อมแล้วเมื่อใดให้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายจงทุก ๆ ความเห็นนั้น การควรจะตกลงได้สถานใดก็จะทรงตัดสินตามชอบตามควรนั้น ให้เจ้าพนักงานทั้งปวงผู้ต้องเกณฑ์กระทำการให้ถูกต้องตามที่ว่ามานั้นจงทุกประการ.

หมายมา ณ วัน ค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก ศักราช ๑๒๔๓

หมายเหตุหน้าที่แต่งโคลงรามเกียรติ์

ด้วยพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร รับสั่งว่าบรรดาข้าทูลละอองธุลีพระบาท

ผู้	}	ใหญ่
ผู้	}	น้อย

 ซึ่งรับทำโคลงห้องรามเกียรติ์นั้น ให้คัดมาส่งพระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ตั้งแต่วันที่ ๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง โทศก ไปจนถึง ณ วันพุธขึ้น ๘ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง โทศก ให้เสร็จ จะได้ตรวจตราแล้ววกาส่งให้เจ้าของแก้ไข

แล้วจะได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย กราวละ $\left. \begin{matrix} ๓ \\ ๔ \end{matrix} \right\}$ ฉบับไปกว่าจะเสร็จ หมายมา ณ วันเสาร์

ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒

จดหมาย พระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ แจ้งความมายังพระ
วุฒิการบติให้ทราบ ด้วยมีรับสั่งพระเจ้าอยู่หัวฯ กรณหมื่นพิชิตปรีชากร มีรับสั่งว่า
หม่อมเจ้าราชาคณะ } ฐานานุกรม เปரியุ ซึ่งรับฉลองพระ เกษ } คัดโคลงรามเกียรติ์
หม่อมเจ้าพระราชาคณะ } คุณ }

นั้น ให้คัดเป็นตัวขึ้นสมุทมาส่งข้าพเจ้า ตั้งแต่ ณ วันเสาร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง
โทศก ไปจนถึง ณ วันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง โทศก ให้เสร็จ จะได้ตรวจตรา
แล้ววงกาส่งให้เจ้าของแก้ไข แล้วจะได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย กราวละ $\left. \begin{matrix} ๓ \\ ๔ \end{matrix} \right\}$ ฉบับไปกว่าจะ

เสร็จ หมายมา ณ วันเสาร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๒๔๒

กราบทูลได้ทรงทราบทุกพระองค์ ด้วยพระเจ้าอยู่หัวฯ กรณหมื่นพิชิตปรีชากร
มีรับสั่งว่า พระองค์เจ้าต่างกรมและยังไม่ได้ตั้งกรม ซึ่งรับฉลองพระ เกษ } ทรงคิดโคลง
รามเกียรติ์ห้องวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น โปรดให้เข้าในกรมคัดเป็นตัวขึ้นสมุท มาส่ง
พระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ตั้งแต่ ณ วันเสาร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง
โทศก ไปจนถึง ณ วันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง โทศก ให้เสร็จ และหม่อมเจ้า
หม่อมราชวงศ์ ซึ่งได้รับทำโคลงรามเกียรติ์ในคราวนี้ ขอให้คัดมาส่งพระศรีสุนทรโวหาร
เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ตามกำหนดในหมายฉบับนี้ด้วย จงทุกองค์อย่าให้ขาดได้ ตามรับสั่ง
หมายมา ณ วันเสาร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง โทศก ๑๒๔๒

พระนามและนามผู้แต่งโคลงรามเกียรติ์

(ตามที่จารึกบนแผ่นศิลา)

(พระอิสริยยศและฐานันดรศักดิ์สุดท้าย)^(๑)

๑. พระยาศรีสุนทรโวหาร
(ห้อง ๑-๒-๓)	พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)
๒. หลวงฤทธิพลไชย
(ห้อง ๔-๕-๑๑๔)	พระราชเชษฐภักดี (บัว จันทรวณิก)
๓. พระยาสุนทรนุรักษ์
(ห้อง ๖-๗-๘-๑๕๓)	พระยาราชโยธา (เผื่อน พรหมปัญฑะ)
๔. ขุนทองสีอคนเก่า
(ห้อง ๙-๑๑๕-๑๑๖-๑๑๗-๑๗๑-๑๗๗)	หลวงมณฑลรัตนราชมนตรี (ช่วง ไกรฤกษ์)
บางแห่งว่าเป็นพระมณฑลรัตนราชมนตรี
๕. ขุนโอวาทวรกิจ
(ห้อง ๑๐-๑๑)	พระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร)
๖. หมื่นนิพนธ์ไพเราะ
(ห้อง ๑๒-๑๓)	(ยังค้นไม่พบ)
๗. ขุนมหาสิทธิโวหาร
(ห้อง ๑๔-๑๕-๑๖)	หลวงมหาสิทธิโวหาร (ห้วง อาจารยางกูร)
บุตรพระยาศรีสุนทรโวหาร
๘. นายเสถียรรักษา
(ห้อง ๑๗-๒๘-๒๙)	พระยามนุสารศาสตร์บัญชา
(ศิริ เอมะศิริ)
๙. พระเทพกระวี
(ห้อง ๑๘-๑๙)	พระเทพกระวี (นิม) วัดเครือวัลย์
๑๐. พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรี
(ห้อง ๒๐-๑๑๑)	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓
กรมหลวงวรเสรฐสุตา

(๑) พระยศ และบรรดาศักดิ์ครั้งสุดท้ายของผู้แต่งโคลงรามเกียรติ์นี้ พระปฤยเวทย์วิเศษได้เอื้อเฟื้อตรวจค้นสอบสวนให้ แต่บางชื่อยังไม่พบและบางชื่อก็อาจจะผิดพลาดบ้าง ถ้าท่านผู้อ่านได้พบหลักฐานที่ถูกต้องเป็นอย่างอื่นขอได้โปรดแจ้งให้กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ทราบ เพื่อจะได้บันทึกไว้

๑๑. นายโต เปรี๊ญ
(ห้อง ๒๑-๑๒๕-๑๒๖)	ขุนปริชานุศาสน์
๑๒. หม่อมเจ้าชายคำ
(ห้อง ๒๒)	หม่อมเจ้าคำ (ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔
กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส)
๑๓. จมื่นทิพยเสนา
(ห้อง ๒๓)	พระยาอภิชาติชาณยุทธ์ (เจริญ เศวตนั้นนท์)
๑๔. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
วรวรรณาการ
(ห้อง ๒๔-๒๕)	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรม
พระนราธิปประพันธ์พงศ์
๑๕. ขุนวิจิตรวรศาสน์
(ห้อง ๒๖-๑๕๔)	ขุนวิจิตรวรศาสน์ (แก้ว โอวาทสาร)
บุตรพระยาโอวาทวรกิจ
๑๖. หลวงภาษีวิเศษ
(ห้อง ๒๗-๑๑๒)	หลวงภาษีวิเศษ (เต้า)
๑๗. นายทัต กุเรเตอร์
(ห้อง ๓๐-๓๑-๑๑๘)	พระยาสมิทธสรพรการ (ทัต ศิริสัมพันธ์)
๑๘. หม่อมราชวงศ์วิน
(ห้อง ๓๒-๓๓)	หลวงราชพงศ์ภักดี (ม.ร.ว. วิน อิศรางกูร)
๑๙. พระยาศรีสิงหเทพ
(ห้อง ๓๔-๓๕-๓๖-๓๗-๑๐๙
-๑๑๐)	พระยามหาอำมาตยาธิบดี
(หรุ่น ศรีเพ็ญ)
๒๐. ขุนพิสดมภ์สังฆกิจ
(ห้อง ๓๘-๓๙-๑๔๐-๑๔๑)	(ยังค้นไม่พบ)
๒๑. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
เกษมศรีสุภโยค
(ห้อง ๔๐-๔๑)	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหมื่น
ทิวากรวงศ์ประวติ

๒๒. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
จิตรเจริญ
(ห้อง ๔๒-๔๓)
๒๓. หมื่นพากย์โวหาร
(ห้อง ๔๔-๔๕-๑๓๘-๑๓๙)
๒๔. พระยาราชสมบัติการ
(ห้อง ๔๖-๔๗-๕๒-๕๓-๕๔-๕๕)
๒๕. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
อัครอุทิศ
(ห้อง ๔๘)
๒๖. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
ประจักษ์ศิลปาคม
(ห้อง ๔๙-๕๐)
๒๗. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
ดิศวรกุมาร
(ห้อง ๕๑-๑๖๑)
๒๘. หม่อมเจ้าอลังการ
(ห้อง ๕๖-๕๗-๕๘)
๒๙. พระยาราชวราณกุล
(ห้อง ๕๙-๖๐-๖๑)
๓๐. ขุนปฏิภาณพิจิตร
(ห้อง ๖๒)
๓๑. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
เทวะวงศ์วโรปการ
(ห้อง ๖๓-๖๔)
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
- หลวงจักรปาณี (ฤกษ์)
- พระยาราชสมบัติการ
(เลื่อน สุรนนท์)
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔
กรมหลวงอัครอุทิศ
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔
กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
(พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่)
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ
- พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ
(ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์)
- เจ้าพระยาศรีธรรมราช
(เวก บุญรัตพันธุ์)
- ขุนปฏิภาณพิจิตร (หรุ่น)
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
(พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์)

๓๒. หลวงอินทรอาวุธ
(ห้อง ๖๕-๖๖-๑๒๓-๑๒๔)
๓๓. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
เกษมสันต์โสภาคย์
(ห้อง ๖๗-๑๖๘)
พระเจ้าน้องยาเธอ ชั้น ๔
กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
๓๔. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
โสณบัณฑิต
(ห้อง ๖๘-๖๙)
พระเจ้าน้องยาเธอ ชั้น ๔
กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
๓๕. ขุนวิสุทธากร
(ห้อง ๗๐-๗๑-๗๒-๗๓-๑๕๙-
๑๖๐)
พระยาอิศรพันธุ์โสภณ
(ม.ร.ว. หนู อิศรางกูร)
๓๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
มหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์
(ห้อง ๗๔-๗๕-๗๖)
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๒
เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์
๓๗. ขุนวิสูตรเสนี
(ห้อง ๗๗-๗๘-๑๔๒-๑๔๑-๑๔๒)
ขุนวิสูตรเสนี (้าง)
๓๘. ขุนพิณจัย
(ห้อง ๗๙-๘๐-๑๓๕-๑๓๖-๑๗๘)
หลวงภิรมย์โกษา (อยู่)
๓๙. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
สวัสดิประวดี
(ห้อง ๘๑)
พระเจ้าน้องยาเธอ ชั้น ๒
กรมพระสมมตอมรพันธุ์
๔๐. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
ภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวง
ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช
(ห้อง ๘๒)
สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข
เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช
(ในรัชกาลที่ ๗)

๔๑. หม่อมเจ้าศรีโสภณ (ยังค้นไม่พบ)
(ห้อง ๘๓-๘๔)
๔๒. หม่อมเจ้าสวัสดิ์ (ยังค้นไม่พบ)
(ห้อง ๘๕-๘๖)
๔๓. นายเข้ม นักเรียน พระยาประชาภิจักรจักร (เข้ม บุนนาค)
(ห้อง ๘๗)
๔๔. หลวงอินทรโกษา หลวงอินทรโกษา (เจื้อย สุรนนท์)
(ห้อง ๘๘-๘๙) บุตรพระยาราชสัมภารากร
๔๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(ห้อง ๙๐-๙๔-๑๐๒-๑๐๓-๑๐๔-๑๐๕-๑๐๖-๑๐๗)
๔๖. พระพิณิตพิณัย พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาน)
(ห้อง ๙๑-๙๒-๙๓) วัดพระเชตุพน
๔๗. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
(ห้อง ๙๕-๙๖-๑๐๘) (พระองค์เจ้าศักดานงค์ยุคล)
๔๘. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรบักษ์
(ห้อง ๙๗-๙๘-๙๙) (ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรบักษ์)
๔๙. พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ
(ห้อง ๑๐๐-๑๐๑) (พระองค์เจ้าสิงหราช)
๕๐. พระพิบูลย์ไศสวรรย์ พระพิบูลย์ไศสวรรย์ (นิล)
(ห้อง ๑๑๙-๑๒๓)

๕๑. พระครูอุภัยสังฆกิจจานุกร (ยังค้นไม่พบ)
(ห้อง ๑๑๓)
๕๒. พระมหาคำเปรียญ พระญาณสมโพธิ วัดมหาธาตุ
(ห้อง ๑๒๐-๑๒๑-๑๒๒)
๕๓. พระปลัดสิงห์ (ยังค้นไม่พบ)
(ห้อง ๑๒๗-๑๒๘-๑๒๙)
๕๔. พระพหลพลพยุหเสนา พระยาวิสุทธิยารักษ์ (กลาง สุจริตจันทร์)
(ห้อง ๑๓๐-๑๓๑)
๕๕. พระราชครูพิเชต เดิมเป็นหลวงญาณประกาศ เลื่อนเป็นพระ
(ห้อง ๑๓๒-๑๓๓-๑๓๔) ราชครูพิเชต เมื่อ จ.ศ. ๑๒๔๑ ไม่ทราบชื่อ
เดิม
๕๖. หม่อมเจ้าพระพุทธรูปบาทปิ่นกั หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์
(ห้อง ๑๓๗) (พระนามเดิม หม่อมเจ้าทัต ในพระเจ้า
สัมพันธวงศ์เธอ กรมหลวงเสนีบริรักษ์)
๕๗. นายสิงโต มหาคเล็ก (ยังค้นไม่พบ)
(ห้อง ๑๔๓)
๕๘. นายประภาษมณเฑียร ปลัดวังขวา พระยาบำรุงราชฐาน (ยัง)
(ห้อง ๑๔๔-๑๔๕)
๕๙. หลวงบรรหารอรรถกิติ พระราชาภิรมย์ (สุด สามะสุทธิ)
(ห้อง ๑๔๖-๑๔๗-๑๔๘-๑๔๙) บางแห่งว่าเป็นพระภิรมย์ราชา
๖๐. ขุนภักดีอาสา พระอมรสินธพ (นก)
(ห้อง ๑๔๘-๑๔๙-๑๕๐)
๖๑. พระสารุศลสังวร พระสุวรรณวิมลศีล (กล่อม)
(ห้อง ๑๕๕-๑๕๖) วัดสุวรรณคาราราม
๖๒. หม่อมราชวงศ์พระเจริญ สมเด็จพระพุฒาจารย์
(ห้อง ๑๕๗-๑๕๘) (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร) วัดระฆัง

๖๓. นายจิตร เสมียนมิวเซียม (ยังค้นไม่พบ)
๖๔. หม่อมเจ้าภุชงค์ (ห้อง ๑๖๒)
พระเจ้ายรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงค์วิวัฒน์
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (ในพระเจ้ายบรมวงศ์
เธอ ชั้น ๓ กรมขุนเจริณูผลกุลสวัสดิ์)
พระธรรมกิติ (แจ้ง) วัดรังษีสุทธาวาส
๖๕. พระธรรมกิติ (ห้อง ๑๖๕-๑๖๖-๑๖๗)
๖๖. หลวงรัฐยาภิบาลบัญชา (ยังค้นไม่พบ)
(ห้อง ๑๖๘)
๖๗. ขุนหลวงพระไกรศรี (เดิมเป็นหลวงเทพราชธาดา เลื่อนเป็นขุน
(ห้อง ๑๗๐) หลวงพระไกรศรี เมื่อ จ.ศ. ๑๒๔๐ ไม่ทราบ
ชื่อเดิม)
๖๘. หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ (ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
(ห้อง ๑๗๒-๑๗๔) พระยารามประบัณฑ์) ทรงผนวชแล้วภายหลัง
ทรงลาจากสมณเพศ

คำกราบบังคมทูลรายงานการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

สำเนา

ร. ที่ ๘๑

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ ทรง
สปีชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันศุกร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ๑๒๔๔
ข้าพระพุทธเจ้า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ นายด่านทั้งปวง ขอรับ
พระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาได้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นนายด่านทำการในวัดพระศรีรัตนศาสดา-
ราม ซึ่งเป็นพระอารามอันสำคัญสำหรับพระนคร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ได้ทรงสถาปนาขึ้นพร้อมกับกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา แต่ ณ ปีเถาะ
เบญจศก ศักราช ๑๑๔๕ เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกต ซึ่งเป็นหลัก
พระนครเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศ และเป็นพระราชกุศลอันประเสริฐ การพระอารามสำเร็จ
แล้ว พระราชทานนามว่า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นมหกรรม
การฉลอง พร้อมกับการฉลองพระนคร ครึ่งหนึ่งในปีมะเส็งสัปตศก ศักราช ๑๑๔๗ แต่
การพระอารามครึ่งนั้นกระทำด้วยความเร่งร้อนเพื่อให้แล้วทันพร้อมกับพระนคร การต่าง ๆ
จึงหาได้ทำโดยประคิษฐบรรจงไม่ มีแต่พระอุโบสถและหอไตรเท่านั้น ครั้นภายหลังมาโปรด
เกล้าฯ ให้เปลี่ยนหอไตรทำเป็นพระมณฑปขึ้นเป็นของงดงามตามที่ปรากฏอยู่ ครั้นต่อมาถึง
แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาเพิ่มเติมตกแต่งขึ้นอีกทั้งพระ
อาราม การเป็นเสร็จ ได้ทำการฉลองในปีวอกสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๑๐ อีกครึ่งหนึ่ง
ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงดัดแปลงแก้ไขสถาปนาพระ
พุทธปรารักษ์ปราสาท และพระศรีรัตนเจดีย์ขึ้นใหม่ และเพิ่มเติมการต่าง ๆ ขึ้นอีกเป็นอัน
มาก แต่การยังหาทันสำเร็จพระราชประสงค์ไม่ พอเสด็จสู่สวรรคตเสีย ต่อมาในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ ได้โปรดเกล้าฯ บริจาคพระราชทรัพย์ให้นายด่านต่าง ๆ กระทำมาช้านานการก็ยัง
ค้างอยู่อีกมากหาสำเร็จไม่ ถึง ณ ครึ่งหนึ่งเป็นเวลาที่กำหนดบรรจบครบรอบร้อยปีตั้งแต่วันสร้าง
พระนครมา ทรงพระราชดำริประสงค์จะทรงสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดารามให้สำเร็จแล้ว
ทันได้ทำการฉลองพร้อมกับพระนครครั้งนี้ ก็ไม่มีผู้เห็นว่าการจะสำเร็จได้โดยพระราชประสงค์

แต่ถึงกระนั้นก็มีได้ทรงย่อท้อพระราชหฤทัย ทรงพระราชดำริแต่ที่จะกระทำการให้สำเร็จได้
 จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าพี่น้องทั้งปวงเหล่านี้เป็นนายท่านประจำ
 การต่าง ๆ ทรงเป็นแม่กองตรวจการด้วยพระองค์เอง กระทำการใหญ่สำคัญซึ่งเป็นการหมิ่น
 จวนเจียน จนไม่มีผู้ใดเชื่อว่าจะแล้วทัน ก็เพราะทรงไว้วางพระราชหฤทัย ในความอุตสาหะ
 ภักดีของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยไม่มีความเคลือบแคลงสงสัย พระ ^{เดช} ^{คุณ} } หาที่สุกมิได้
 ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ได้ตั้งใจอุตสาหะพร้อมเพรียงกันกระทำการโดยเต็มกำลังสติปัญญา
 และอาศัยพระบารมีเป็นที่พึ่งอำนาจการต่าง ๆ โดยละเอียดรอบคอบตลอดทั่วถึงไป ทรงพระ
 อุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินมาทรงตรวจการทุก ๆ วันพระเสมอมาเป็นนิตย์ ตั้งแต่เริ่มการ
 มาตราบเท่าถึงวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กระทำการได้โดยคล่องแคล่วดี ในการที่ทำครั้ง
 ยังไม่มีนายท่านผู้ใดที่ได้ความซัดซังอย่าง ^{หนึ่ง} ^{ใด} } เหมือนดังที่เคยเป็นมาแต่ก่อน ๆ แต่สัก
 ครึ่งเดียว

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงมีน้ำใจเต็มตื่นไปด้วยความยินดีที่จะได้รับพระราชทานพระ
 บรมราชวโรกาส กราบทูลพระกรุณาว่าการใหญ่ ๆ ที่ทรุดโทรมค้างค้ำอยู่ไม่แล้ว ซึ่งข้าพระ
 พุทธเจ้าได้เห็นมาแต่แรกจำความได้นั้นสำเร็จบริบูรณ์โดยวิจิตรบรรจงทั้งสิ้น ด้วยเดชอำนาจ
 พระบรมราชศรัทธาอุตสาหะในครั้ง

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นรายบัญชีการเก่าและการ
 ใหม่ซึ่งได้ทรงปฏิสังขรณ์ครั้ง ^{นี้} เพื่อให้เป็นที่เฉลิมพระราชศรัทธาในมหาสมัยมงคลการ
 สมโภชพระอาราม ตามรายงานดังนี้

๐

๐

๐

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ทรงทำบุษบก
 ข้างในพระพุทธปรารค์ปราสาท พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ ทำการปูพื้น
 ศิลาซาลาทั่วทั้งพระอาราม และเขียนรูปภาพจากพระปางติดพระอุโบสถ สมเด็จพระเจ้าน้อง
 ยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ ได้รับพระราชทานเป็นแม่กองทำการ
 พระระเบียงซ่อมเปลี่ยนตัวไม้ที่ชำรุดมุงกระเบื้องหลังคา ซ่อฟ้าใบระกาประดับกระจักใหม่ ทำ

เพดานและช่อง ^{สี่} } เพดาน ปูศิลาพื้นและทำหน้าบันทวยบัวลายเสาชิงชียังค้างอยู่เป็นอัน

มาก และถือปูนฉาบและการเขียนทั้งปวงทำใหม่ทั้งสิ้นทั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช ทำการพระระเบียงต่าง ๆ เหมือนกันอีกทั้งหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรยุทธ ทำการภายในพระพุทธรูปรางค์ปราสาท ทำเพดานซึ่งยังค้างและปูศิลาทำลายผนังลายเพดานขึ้นใหม่ทั้งสิ้น และทำฐานบุษบกตราแผ่นดินทั้งสามแท่น และสั่งแผ่นทองปูประดับพื้นพระอุโบสถใหม่ทั้งหมด พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทำการที่พระมณฑปซ่อมเปลี่ยนตัวไม้โครงซึ่งชำรุด ทำ

เครื่องประดับประดาตลอดทั้งยอดและองค์พระมณฑปทั้งภายใน ^{นอก} } บันสลักลงรักปิดทอง

ประดับกระจกใหม่ทั้งสิ้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนคิศจิตรอุดมเดช ทำการเสริมพอกแก้รูปองค์พระศรีรัตนเจดีย์ และปูพื้นประดับกระเบื้องทองเขียนผนัง ทำบานและการต่าง ๆ ภายในพระศรีรัตนเจดีย์ทำใหม่ทั้งสิ้น และทำการซ่อมแปลงปิดทองลงรักประดับกระจกพระเจดีย์เล็กทั้งปวง ก่อแกว่งค้ำสุวรรณเจดีย์ทั้งสองใหม่ทั้งสิ้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ ทำการภายนอกพระพุทธรูปรางค์ปราสาท สั่งกระเบื้องและประดับกระเบื้องในที่ต่าง ๆ ซึ่งยังค้างอยู่เป็นอันมาก และทำการสลักลงรักปิดทองประดับกระจกเชิงกลอนทวยช่อฟ้าใบระกาหน้าบันเสาชิงชียังค้างอยู่เป็นอันมาก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทำการพนักศิลาและลายซิมেন্টปูศิลาพื้นใหม่ และพื้นประตูและหมากพนมและการต่าง ๆ ในฐานซุกชีพระพุทธรูปรางค์และพระศรีรัตนเจดีย์ซึ่งยังค้างอยู่เป็นอันมาก พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลาลศเลอสรร ทำการซ่อมแปลงเครื่องประดับประดาเครื่องศิลาและกระถางต้นไม้ต่าง ๆ ทว้ทั้งพระอาราม หุ้มทองแดงลงรักปิดทอง ทำรูปมารแบบสุวรรณเจดีย์ทั้งสอง และสั่งศิลาเครื่องตั้งประดับพระอารามเป็นอันมาก พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ ทำการจารึกแผ่นศิลาโคลงรามเกียรติ์และโคลงต่าง ๆ ทว้ทั้งพระอาราม ซ่อมลายเขียนซึ่งยังค้างและชำรุดภายในพระอุโบสถทั้งสิ้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค ทำการประดับมุกบานพระพุทธรูปรางค์ใหม่ทั้งสิ้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธิธไชย ทำการซ่อมแซมแปลงบันสลักลงรักปิดทอง การต่าง ๆ ภายนอก

หอพระมณฑิยธรรมใหม่^{๕๕} พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองแถมถวัลย์วงศ์ ทำ
 การประทับกระเบื้องทองภายนอกพระศรีรัตนเจดีย์ใหม่^{๕๕} พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์
 เจ้าชุมพลสมโภช ทำการถือปูนประดับลายกระเบื้องด้วยพื้นผนังและซุ้มประตูหน้าต่างภายนอก
 พระวิหารยอกใหม่ และซ่อมแซมหลังคาและยอดซึ่งค้ำและชำรุดทงปวง บู^{๕๕}พื้นเขียนผนังและ
 เพดานบานประตูหน้าต่างภายใน และทำการต่าง ๆ ในพระวิหารยอกทั้ง^{๕๕} พระเจ้าน้องยา
 เธอ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ทำการซ่อมแปลงซ่อฟ้าใบระกาหลังคา บัน^{๕๕}ลงรักปิดทอง
 ซุ้มประตูหน้าต่างภายนอก และเขียนผนังเพดานทำ^{๕๕}ตู้^{๕๕}พื้นและทำพระโกศพระอิฐในหอพระ
 นาคทั้ง^{๕๕} ทำบุษบกประดับกระเบื้องห่อระฆังทำใหม่^{๕๕} พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์
 เจ้าสวัสดิประวัติ ทำการศาลารายทำขึ้นใหม่บ้าง ซ่อมที่ชำรุดและค้ำ^{๕๕}ข้าง^{๕๕}พระอาราม ซ่อม
 ลาย^{๕๕}พื้นผนังและซ่อมแซมซ่อฟ้าใบระกาหลังคาพระอุโบสถซึ่งค้ำและชำรุดให้บริบูรณ์ ซ่อม
 การ^{๕๕}บันและเขียนสีลงรักปิดทองภายนอกพระอุโบสถทั้ง^{๕๕} และประดับศิลาฐานชุกชีพระ
 อุโบสถใหม่^{๕๕} พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจันทรทัตจตุธาร ทำรูปยักษ์ยืนประตู
 และประดับกระเบื้องทำฐานใหม่รูปสวามীরัก^{๕๕}หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยา
 นุชิต ทำการซ่อมศาลาเปลื้องเครื่องและศาลาเรียนหนังสือซึ่งค้ำและชำรุดให้บริบูรณ์ ซ่อม
 ซุ้มประตูและกำแพงแก้วภายนอกถือปูนประดับกระเบื้องและเขียนใหม่เป็นอันมาก พระเจ้า
 น้องยาเธอ พระองค์เจ้าวรวรรณกร ทำบานซุ้มประตูโดยรอบพระพุทธรูปรางค์ปราสาทและ
 พระศรีรัตนเจดีย์สลักเป็นรูปเสี้ยวทางลงรักปิดทองทำขึ้นใหม่^{๕๕} และบัน^{๕๕}ประดับกระเบื้อง
 ก่อฐานยักษ์ยืนประตู^{๕๕}หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาค ทำรูปยักษ์^{๕๕}บัน
 และประดับกระเบื้อง^{๕๕}หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ซ่อมลาย^{๕๕}บันและ
 ลงรักปิดทองพระปรางค์ทงแปดองค์ และทำธงจระเข้ลงรักปิดทองรอบกำแพงแก้วพระพุท
 ธรูปรางค์และพระศรีรัตนเจดีย์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต ทำฐานพระ
 มหาโพธิ์ก่อเขียนและประดับลวดลายใหม่ และบัน^{๕๕}ประดับกระเบื้องรูปยักษ์ยืนประตู^{๕๕}หนึ่ง
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ทำหอพระคันธารราษฎร์และหอพระเจดีย์ลังกา
 ประดับกระเบื้องและปูศิลาและกำแพงแก้วภายนอก และทำเพดานเขียน^{๕๕}บัน^{๕๕}พื้น และทำ
 เรือนแก้วภายในหอพระคันธารราษฎร์ทำใหม่^{๕๕} และบัน^{๕๕}ประดับกระเบื้องรูปยักษ์ยืนประตู
^{๕๕}หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์ บัน^{๕๕}ประดับกระเบื้องยักษ์ยืนประตู^{๕๕}

หนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ทำการซ่อมแปลงหลังคาช่อฟ้าใบระกา ชุ่มประตูหน้าต่างภายนอก และเขียนผนังเพดานภายในหอราชพงศานุสร หอราชกรณูสร ก่อแก้วและประทับกระเบื้องบุษบกมุงกุฎซึ่งทรงพระเจดีย์อยู่หลังพระอุโบสถ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยันตมงคล ทำการเปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนหลังคามุงกระเบื้องประกอบเสาค้ำพนังโรงละครหน้าพระอาราม และซ่อมบันลึงรักปิดทองล้นแลในพระอุโบสถ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประจักษ์รัฐวรการ ทำการหล่อพระเจดีย์ หล่อพระบุษบกและรูปตราแผ่นดิน หล่อรูปช้างเผือก หล่อรูปสัตว์หิมพานต์ต่าง ๆ หล่อรูปเทพนม กรูฑ ยักษ์ ช่อมที่พระมณฑปทำฉัตร และโคมทองเหลืองรายรอบพระพุทธปรางค์และพระศรีรัตนเจดีย์ และสรรพการหล่อต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นครั้งนั้นทั้งสิ้น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทำการแต่งตัวรูปช้างเผือกต่าง ๆ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปรีดา ทำการแจกส่งใช้การทั่วทุกด้าน หม่อมเจ้าประวิชัย ทำรูปพระนครวัดหล่อด้วยปูนทำใหม่ทั้งสิ้น พระยานรรัตนราชมานิตย์, จมื่นไวยวรนาถ, กงสีผู้จ่ายเงิน หลวงสิทธิไชยเวร ผู้จ่ายนารัก รวมศิริการที่ได้ทำดังนี้

คิดวันที่ได้ทำการตั้งแต่วันที่ได้ทรงตั้งสัตยาธิษฐาน ในวันอังคาร ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๒ ปีเถาะเอกศก ศักราช ๑๒๔๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้จับการปลุกสร้างร้านเป็นต้นในเดือนสาม ปีเถาะเอกศก ทำการมาถึงวันจันทร์ แรม ๑๔ ขึ้น เดือน ๕ ปีมะเมียจัตวาศก ศักราช ๑๒๔๔ ๕ เป็นสองปีกับสามเดือน ๒๐ วันแล้วสำเร็จทุกสิ่งสรรพบริบูรณ์ ตามพระบรมราชประสงค์

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะ

(ลงพระนาม)

อาทรนัตรีศรี

กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์

กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช

กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม

กมลასน์เลอสร

ศรีสิทธิธงไชย

ภาณุรังษี

กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์

เกษมสันต์โสภาคย์

เกษมศรีศุภโยค

ทองแถม

ขุมพลสมโภช

สวัสดิประวดี

ไชยานุชิต

ดิศวรกุมาร

โสณบัณฑิต

วัฒนานวงศ์

สวัสดิโสภณ

กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ

จันทรทัตจุฑาธาร

วรวรรณากร

ศรีเสาวภาคย์

จิตรเจริญ

ไชยันตมงคล

เทวะวงศ์วโรปการ แทน

**พระราชดำรัสตอบคำกราบบังคมทูลรายงาน
การบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม**

(สำเนา พระราชหัตถเลขา)

ร. ที่ ๘๒

ทรงสปีชตอบในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันอังคาร ขึ้น ๑ ค่ำ
เดือน ๖ ค่ำ ปี ๑๒๔๔

เจ้านายพี่น้อง และผู้ซึ่งได้ช่วยการในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งปวง ท่านทั้งปวง
ได้มาพร้อมเฉพาะหน้าข้าพเจ้าเวลานี้ ได้กล่าวถ้อยคำให้เป็นที่ยินดี เพราะบอกการซึ่ง
ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วสำเร็จบริบูรณ์ตามความปรารถนา ข้าพเจ้าขอตอบ
แสดงความยินดี ขอบใจท่านทั้งปวงว่าการซึ่งคิดปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้ เพราะ
ข้าพเจ้าระลึกถึงพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นบรมบรรพ
บุรุษปฐมราชวงศ์ทรงสถาปนาขึ้นไว้ เป็นส่วนพระราชกุศลและเป็นสิริสำหรับกรุงรัตน
โกสินทร์ ทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้สืบพระบรมราชสันตติวงศ์เป็นลำดับมา
ก็ได้ทรงเคารพปฏิบัติบูชา และปฏิสังขรณ์เนื่องมามิได้ขาด จนถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถ

ของเราทั้งปวง ก็ทรงมีพระราชศรัทธาอันใหญ่หลวงในพระมหามณเฑียรันปฏิมากรพระองค์นี้ ยิ่งกว่าแต่ก่อน ๆ มา ทรงสถาปนาพระพุทธรูปปางค์ปราสาทและพระศรีรัตนเจดีย์เป็นต้น ซึ่งเป็นสถานที่อันเอกอุคมสมด้วยพระพุทธรูปมณเฑียรันปฏิมากร แต่การนี้ก็หาแล้วสำเร็จได้ตามพระราชประสงค์ไม่ เพราะเสด็จสวรรคตเสียโดยเร็ว ครั้นต่อมาถึงว่าได้มีนายค่านทำการอยู่เสมอก็จริง แต่การทั้งปวงเป็นการละเอียดยิ่งและมีราคามากทุกสิ่งทุกอย่างยากที่จะทำการโดยปกติให้แล้วสำเร็จตลอดไปได้ ต่อมีนายค่านที่แข็งแรงและมีทุนรอนที่จะได้ใช้ไม่ขัดข้อง จึงจะทำการสำเร็จตลอดได้

เมื่อข้าพเจ้ามีน้ำใจระลึกถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์ ซึ่งได้ทรงสถาปนาและปฏิบัติบูชามาแต่ก่อน และมีความปรารถนาที่จะใคร่เห็นพระอารามแล้วสำเร็จบริบูรณ์ทันเวลา ซึ่งจะบรรจบครบรอบร้อยปีตั้งแต่ฝั่งหลักพระนครกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะมา ณ ภายหน้า เพราะพระอารามนี้ได้สร้างขึ้นพร้อมกันกับพระนครบรรจบครบร้อยปีในครั้งนั้นด้วย แต่ในเวลานั้นท่านทั้งปวงย่อมเห็นกันเป็นอันมากโดยความจริงว่า การวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้เป็นการใหญ่ยิ่งยากที่จะทำให้สำเร็จ คงจะทำการไม่ตลอดได้ถึงความปรารถนาของข้าพเจ้า

ถึงส่วนตัวข้าพเจ้าเองเล่า ก็มีความสงสัยว่าการจะไปไม่ตลอด แต่ยังมีความหวังใจได้แน่ ในเหตุสองประการ จึงทำให้ข้าพเจ้าอาจหาญออกมานมัสการพระพุทธรูปมณเฑียรันปฏิมากรแล้วตั้งสัตยาธิษฐานว่า ถ้าข้าพเจ้ายังจะได้ดำรงราชสมบัติยืนยาวสืบไป ขอให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้แล้วสำเร็จบริบูรณ์ทันความประสงค์ ครั้นเมื่อได้ตั้งสัตยาธิษฐานทั้งนี้แล้ว จึงได้ประชุมเจ้านายพี่น้องทั้งปวงพร้อมกัน ชี้แจงความหมายใจของข้าพเจ้าสองประการที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น คือในเวลาเมื่อสมเด็จพระชนกนาถของเราทั้งหลายเสด็จสู่สวรรคตนั้น พวกเราทั้งปวงยังเป็นเด็กอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ไม่มีผู้ใดที่จะได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณให้สมกับที่ทรงพระมหากรุณาเมตตาไม่ บัดนี้พวกเราทั้งปวงต่างคนต่างเจริญวัยขึ้น พอจะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งฉลองพระเดชพระคุณได้ แต่ก็มาเสด็จสวรรคตล่วงลับไปเสียช้านาน ยังเหลืออยู่แต่การใหญ่ ซึ่งพระองค์ทรงตั้งพระหฤทัยเริ่มการขึ้นไว้ เพื่อจะให้ป็นพระราชกุศลและเป็นพระเกียรติยศยังหาแล้วสมพระราชประสงค์ไม่นั้น ควรจะช่วยกันทำโดยแข็งแรงให้เสร็จตามพระราชประสงค์ ก็จะเป็นอันได้ฉลองพระเดชพระคุณในภายหลังได้ประการหนึ่ง

และการที่จะทำนั้นเล่า ใช้ว่าจะเป็นการฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่พระองค์เดียวก็หาไม่ นับว่าเป็นอันได้ฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นปฐมบรมราชวงศ์ด้วย เพราะให้พระเกียรติยศของพระองค์ดำรงอยู่ยืนยาวสืบไป

ประการที่สองนั้น การซึ่งหมายใจว่าจะให้แล้วทันในกำหนดการสมโภชพระนครร้อยปี เพราะข้าพเจ้าเชื่อว่าเจ้านายพี่น้องเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้อุปถัมภ์บำรุงรักใคร่มาแต่ยังเยาว์ด้วยกันทั้งสิ้น มิได้มีความหมองหมองชอกช้ำแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเลยแต่สักคนเดียว ล้วนแต่ได้แสดงน้ำใจรักใคร่ข้าพเจ้าเสมอมาทั่วทุกคน การซึ่งข้าพเจ้าได้ในอธิษฐานไว้ในข้างต้น คงจะเป็นเครื่องเตือนใจเร่งให้สำเร็จได้โดยเร็ว เพราะเชื่อได้ว่าเจ้านายพี่น้องทั้งปวงคงจะมีน้ำใจให้ข้าพเจ้าอยู่ยืนยาวสืบไป

และเงินซึ่งจะใช้ในการสร้างพระอารามนั้น ครั้นจะใช้เงินพระคลัง ซึ่งสำหรับจ่ายราชการแผ่นดิน ก็กลัวว่าเงินจ่ายราชการจะบกพร่องไป ถ้าเงินไม่พอใช้ราชการก็ต้องรอการวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ไว้ให้นาน จึงได้ใช้เงินพระคลังข้างที่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระราชอุทิศไว้เมื่อใกล้จะสวรรคตให้เป็นเงินสำหรับปฏิสังขรณ์พระอารามหลวงส่วนหนึ่ง ใช้เงินพระคลังข้างที่ซึ่งเป็นส่วนของข้าพเจ้าเองสำหรับใช้สอยในตัวอีกส่วนหนึ่ง การวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ ได้ใช้จ่ายเงินสองรายนี้เท่านั้น มิได้มีรายอื่นมาเจือปน

ความแนะนำและความหมายใจของข้าพเจ้าสองประการนั้น บัดนี้ก็ได้เห็นผลปรากฏชัดแล้วว่า ข้าพเจ้าคิดถูกต้องตามการที่ควรและตามความจริงทุกประการ การซึ่งวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วสำเร็จบริบูรณ์ลงครั้งนี้ ทำให้ข้าพเจ้ามีความยินดีเบิกบานใจ เพราะเหตุที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บรรพบรมราชวงศ์ แลองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถอันมีพระเดชพระคุณเป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก ทั้งได้เห็นอนุภาพกำลังและความอุตสาหะทั้งความจงรักภักดีของเจ้านายพี่น้องทั้งปวง ทำให้เป็นที่มั่นหมายใจได้ชัดว่าคงจะช่วยกันทำนุบำรุงรักษาแผ่นดินให้ถาวรยืนยาวสืบไปด้วยน้ำใจซื่อตรงจงรัก และสามารถอาจหาญทั้งอุตสาหะอันแรงกล้า และมีความสโมสรสามัคคีพร้อมเพรียงกัน อันเป็น

ต้นเหตุที่จะให้เกิดความเจริญศุภผลต่อไปภายหน้า ทั้งมีความยินดีที่ได้บำเพ็ญการกุศลอันยิ่งใหญ่ในพระพุทธศาสนาสมดังประสงค์ การซึ่งข้าพเจ้ามีความยินดีดังที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้าหวังใจว่าคงจะเป็นที่ยินดีของเจ้านายพี่น้องทั้งปวง เสมอด้วยตัวข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าขออำนวยการเจ้านายพี่น้องทั้งปวงให้มีชนมายุยืนยงคงทน ประกอบด้วยความสุขยศศักดิ์ สรรพศฤงคารบริวาร และปฏิภาณปรีชาสามารถอาจหาญในการที่จะช่วยทำนุบำรุงแผ่นดินให้สถิตสถาพรยืนยาวสืบไป ดังข้าพเจ้าได้มีความหวังใจอันกล่าวมาข้างต้นแล้วนั้น และท่านทั้งหลายทั้งปวงผู้ซึ่งได้ช่วยในการวัดพระศรีรัตนศาสดาราม บางคนได้ทำการโดยสติปัญญาอุตสาหะ และบางคนได้ทำการโดยฝีมือการช่างต่าง ๆ ท่านทั้งปวงเหล่านี้ล้วนแต่มีน้ำใจจงรักภักดีต่อข้าพเจ้าให้การแล้วเสร็จได้สมประสงค์ ขอจงได้รับความชอบใจและความอำนวยการอีกพวกหนึ่ง

อนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และสมณะพราหมณาจารย์ปราชญ์ราชครู บรรดาที่มั่งใจเลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัยซึ่งได้มาประชุมในที่นี้ก็ดี หรือมิได้มาประชุมในที่นี้ก็ดี ขอจงได้มีน้ำใจยินดีอนุโมทนาตาม แล้วได้รับส่วนกุศลความสุขตามปรารถนาแห่งตน ๆ และขอถวายพระราชกุศลแด่พระบรมมหาราชราชิราช บรรพบุรุษราชวงศ์ อันเสด็จสวรรคตล่วงลับไปช้านาน และพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง กับทั้งเทพยดาทุกสถานทั่วจักรวาลพระราชาณาเขต จงได้ทรงอนุโมทนาส่วนกุศลสำเร็จประโยชน์อันพิเศษตามประสงค์ทุกประการ.

(ลายพระราชหัตถ์) ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ณ วันอังคาร ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมียจัตวาศก ๑๒๔๔

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในรัชกาลที่ ๗

ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์ รวบรวม

ที่ ๑/๑

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๗๑

ขอพระราชทานพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

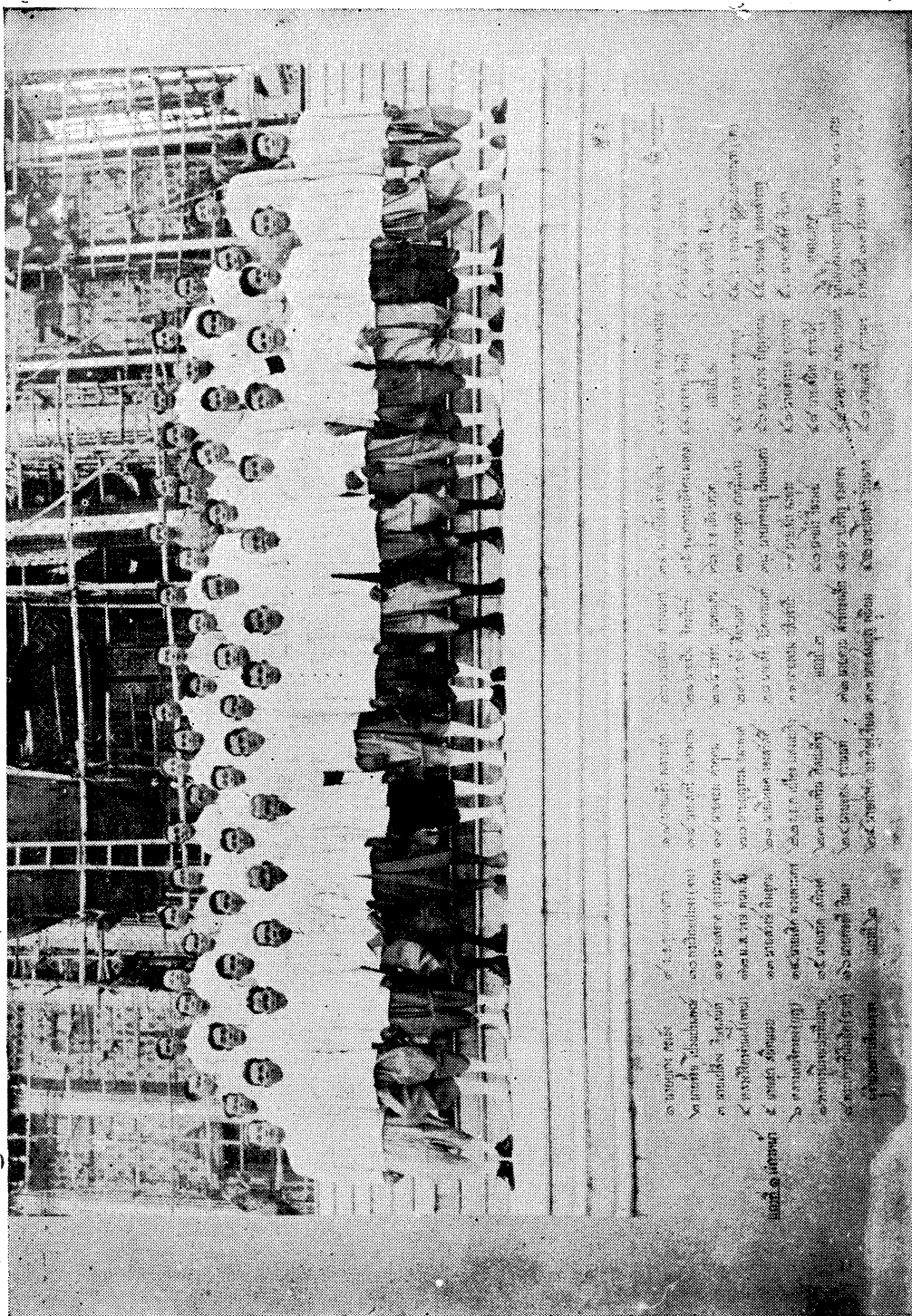
ตามที่ได้พระราชทานพระราชดำริสแกเข้าพระพุทธเจ้าถึงเรื่องการที่จะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นการใหญ่เสียสักครั้งหนึ่ง เพราะเหตุทรุดโทรมมากอยู่แล้ว และมีพระราชประสงค์จะให้การนี้ได้แล้วเสร็จทันที่จะทำการฉลองพร้อมกันกับที่จะมีงานสมโภชพระนคร ๑๕๐ ปีนี้ ข้าพระพุทธเจ้าในหน้าที่นายกรัฐมนตรีจัดการบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดารามกับผู้อื่นที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นเป็นกรรมการ ได้ประชุมปรึกษาหารือกันแล้ว ๒ ครั้ง

ในการประชุมครั้งแรกได้ตกลงเฉพาะปัญหาสำคัญของการดำริปฏิสังขรณ์พระอาราม ๒ ข้อ คือ

๑. การตรวจและทำรายการประมาณเงินที่จะต้องใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม

๒. การที่จะหาเงินมาสำหรับใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์

ปัญหา ๒ ข้อนี้ กรรมการได้ปรึกษาดังต่อไปนี้ ในข้อ ๑ อนุมัติให้เจ้าพระยา
วรพงศ์พิพัฒน์ อุปนายก จัดการตามความเห็นที่รับรองว่าจะให้นายช่างของกรมวังนอกเป็นผู้
ทำและในเรื่องหมวดทรงของสถานต่าง ๆ ที่จะกะซ่อมนั้น มีความเห็นตกลงว่าควรให้เป็นไป
ตามรูปเดิม ถ้าเพียงแต่แก้ไขเปลี่ยนแปลงเครื่องที่พัสดุภัณฑ์เพื่อให้การก่อสร้างทนทานถาวร
ยิ่งขึ้นตามลักษณะวิชาช่างสมัยใหม่ก็สมควร

ในปัญหาข้อ ๒ เรื่องหาเงินใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์^๕ กรรมการได้ตกลงว่า ควรจะใช้วิธีเรียราย เพราะวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นที่สถิตของพระมหามณีรัตน์ปฏิมากร ซึ่งนับเป็นปูชนียสถานสำคัญแห่งหนึ่งในกรุงสยาม ราษฎรมีความนิยมเคารพนับถืออยู่ทั่วไป ตลอดถึงชนต่างชาติด้วย การเรียรายจึงควรจัดให้แพร่หลายออกไปทั่วพระราชอาณาเขต และตกลงให้มีเหรียญที่ระลึกขึ้นตอบแทนแก่ผู้บริจาคทุนทรัพย์ในการนี้ด้วย ตาม^๕จำนวนเงินที่บริจาค เพื่อชักจูงให้เพิ่มความศรัทธาของผู้บริจาคยิ่งขึ้น

ในโอกาสที่ได้มีการประชุม^๕ครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ๆ จากเสนาบดีกระทรวงวังว่า ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมีพระราชหฤทัยทรงยินดีแม้จะต้องสละพระราชทรัพย์เป็นจำนวนแสนหนึ่งหรือสองแสนก็ได้มีพระราชหฤทัยที่จะทรงพระราชศรัทธาบริจาค^๕ ทงนี้ ย่อมจัดเข้าเป็นกำลังสำคัญส่วนหนึ่งที่จะบันดาลให้เป็นผลบรรลุถึงความสำเร็จใกล้เข้ามาอีกเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าและกรรมการมีความโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง ขอพระราชทานอนุโมทนาในส่วนพระราชกุศลที่ทรงตั้งพระราชหฤทัยบริจาคสำหรับการปฏิสังขรณ์ใหญ่ในครั้งนี้ และจะได้กล่าวไว้ในประกาศแจ้งความที่จะออกชักชวนในการเรียรายให้ชัดเจน เพื่อพระบรมวงศานุวงศ์และเสนามาตย์ราชบริพารตลอดจนกระทั่งประชาชนจะได้ทราบและยังเห็นในส่วนที่ทรงพระราชศรัทธา หวังด้วยเกล้า ๆ ว่าจะเป็นที่เหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใสยิ่งขึ้น

ในการประชุมครั้งที่ ๒ อุปนายกได้เสนอรายการตรวจปฏิสังขรณ์พร้อมทั้งรายประมาณการที่จะต้องใช้จ่าย มีสถานที่ที่จะทำปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม ๑๙ แห่ง เป็นเงินที่จะต้องใช้จ่ายประมาณ ๖๓๖,๔๕๐ บาทถ้วน ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนเงินมากมายอยู่ จึงเป็นเหตุให้ข้าพระพุทธเจ้าบังเกิดความวิตกขึ้นเป็นอันมาก ด้วยเหตุว่าสถานที่ที่จะต้องทำก็มากหลายแห่ง และการที่จะจัดเรียรายเงินสำหรับใช้จ่ายให้ได้เต็มตามจำนวนที่กะประมาณมา ภายในเวลาอันจำกัด ก็รู้สึกด้วยเกล้า ๆ ว่าเป็นการยาก เกรงจะไม่สำเร็จทันตามพระบรมราชประสงค์ จึงได้ปรึกษาและพิจารณาหาหนทางที่จะตัดทอนให้น้อยลง เป็นอันเห็นพร้อมกันว่า ในส่วนสถานที่ที่กะรายการมาว่าจะซ่อมถึง ๑๙ แห่งนั้น ควรจะเลือกซ่อมแต่สถานที่เป็นส่วนสำคัญและทรุดโทรมมากเสียก่อน ในชั้นนี้ คือ.—

๑. พระอุโบสถ ประมาณเงิน ๑๔๐,๐๐๐ บาท

๒. พระวิหารคด ,, ,, ๒๔๘,๔๕๐ บาท

๓. ศาลาราย **ประมาณเงิน** **๒๔,๐๐๐ บาท**

๔. หอพระมณฑปยรรรรม ,, ,, ๕๖,๓๘๐ บาท

รวม ๔ แห่ง ประมาณเงิน ๔๖๙,๘๖๐ บาท สถานนอกจาก ๔ แห่งนี้ไม่เป็น
สำคัญและยังไม่ทรุดโทรมเท่าใด จึงได้ตกลงจะรื้อไว้ปฏิสังขรณ์ตามโอกาสในภายหลังก แต่
คงจะได้ซ่อมทำบ้างเล็กน้อยเพียงผิว ๆ เพื่อให้ดูสดใสในเวลามีงานฉลอง

จำนวนเงินที่จะต้องใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์สำหรับสถานที่ ๔ แห่งในชั้นต้น คงไม่เกินไปจากจำนวนที่ประมาณไว้ข้างต้น เพราะยังได้ตกลงตัดทอนรายการปฏิสังขรณ์ราย พระวิหารคดออกเสียอีกบ้าง โดยที่ได้ตรวจพิจารณารายการ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ส่วนที่เป็น สำคัญของพระวิหารคดนั้นมีอยู่ที่ตรงรูปภาพของเดิม แต่ตามที่นายช่างได้กะรายการและ ประมาณการซ่อมมานั้นเป็นอันลดรูปภาพของเดิมเสียทั้งหมด จะกรุเหล็กทาสีตามแบบผนัง ถือปูนใหม่ แล้วจึงเขียนภาพทับลงบนผนังใหม่นั้นอีกชั้น ๑ ด้วยความมุ่งหมายที่จะป้องกัน มิให้ชื้นซึ่งจะทำให้รูปภาพลบเลือนไปได้โดยง่าย นับว่าเป็นความตั้งใจดีอย่างหนึ่ง แต่ด้วย เหตุที่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า รูปภาพของเดิมเป็นสิ่งสำคัญ แห่งใดที่ยังไม่ลบเลือนไป ยังสดใส อยู่ก็ควรรักษาไว้และความจริงรูปภาพที่ยังคือนั้นก็ยังมีอีกเป็นส่วนใหญ่ จึงควรเขียนซ่อมขึ้น ใหม่แต่เฉพาะแห่งที่ลบเลือนเสียหาย นับว่าเป็นหนทางที่จะรักษาของเดิมไว้และตัดค่าใช้จ่าย ทย่นเวลาเข้าได้อีกเป็นอันมาก แต่ยังไม่ทราบเกล้าฯ ชัดเจนว่าจะลดค่าใช้จ่ายลงได้อีกสัก เท่าใด เพราะอุปนายกรับรองว่าจะได้ให้ตรวจกะประมาณการซ่อมมาใหม่

ในชั้นนี้จะได้ออเอาจำนวนเงินตามรายประมาณเดิม ๔๖๙,๙๖๐ บาท เป้นงบประมาณสำหรับการซ่อมปฏิสังขรณ์สถานที่ที่สำคัญและทรุดโทรม ๔ แห่งของพระอารามไปพลางก่อน กำหนดว่าจะได้ใช้จ่ายจากเงินที่จะพระราชทานมาส่วน ๑ และนอกจากนั้นก็จะได้ใช้จ่ายจากจำนวนเงินที่จะได้รับจากการเรียราย

อนึ่ง ในโอกาสที่จะทำการปฏิสังขรณ์ใหญ่ครั้งย่อมเป็นกาลพิเศษส่วน ๑ ที่มีพระราชประสงค์จะยังความถาวรมั่นคงและงดงามให้บังเกิดขึ้นแก่ปูชนียสถานสำคัญของกรุงสยาม จะเป็นการสมควรได้รับเงินพิเศษของแผ่นดินช่วยอุดหนุนในการนี้ด้วยหรือไม่ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายไว้ในข้ายพระราชดำริ

ส่วนวิธีดำเนินการจัดรายการที่จะให้แพร่หลายทั่วไปตลอดจนการรับ, ส่งและรักษาเงินนั้นย่อมเป็นการใหญ่ คิดด้วยเกล้าฯ ว่า แต่โดยลำพังกำลังของข้าพระพุทธเจ้าและคณะกรรมการนั้น คงไม่สามารถจะบังคับการให้เป็นความสะดวกเรียบร้อยไปได้ และในการเช่นนี้ย่อมต้องอาศัยความเชื่อถือของประชาชนทั่วไปด้วย จึงจะบังเกิดความนิยมและได้รับผลสมความตั้งใจ ข้าพระพุทธเจ้าจำต้องขอพระราชทานพระบารมีปกเกล้าฯ พระราชทานพระราชดำรัสสั่งให้เป็นหน้าที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติจัดดำเนินการรับ, ส่งและรักษาเงินรายการในการนี้เช่นเดียวกันกับการรับเงินทุนสร้างพระไตรปิฎกฉะนั้น

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายร่างแจ้งความซึ่งพระศาสนโสภณเป็นผู้ร่างและกรรมการเห็นชอบแล้ว มาเพื่อทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทพร้อมกับหนังสือ

การจะควรประการใดสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงพระนาม) **บริพัตร**

แผนกเสนาบดีสภา

ที่ ๕๒๐/๔๑๕๑

กรมราชเลขาธิการ

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๑

ขอพระราชทานกราบทูล สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
 นายกรรมการจัดการบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ตามลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระกรุณาที่ ๑/๑ ลงวันที่ ๑๕ เดือนนี้ กราบ
 บังคมทูลรายงานถึงเรื่องที่ได้ประชุมกรรมการ และทูลเกล้าฯ ถวายร่างแจ้งความชักชวนใน
 การที่จะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามมานั้น โปรดเกล้าฯ ให้เสนอเสนาบดีสภา
 เพราะมีปัญหาว่าจะควรออกเงินแผ่นดินช่วยหรือไม่? สำหรับส่วนพระองค์มีพระราชหฤทัย
 ยินดีพระราชทาน ๒๐๐,๐๐๐ บาท ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ลงในระเบียบวาระแห่งการประชุม
 วันจันทร์ที่ ๒๖ เดือนนี้

ข้าพระพุทธเจ้า

ดำรงศักดิ์

เลขานุการเสนาบดีสภา

(สำเนา)

ที่ ๔๕/๔๕๑

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๑

ถึงพระองค์เจ้าศุภโยคเกษม

ด้วยในการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรรมการได้กะงบประมาณค่า
 ใช้จ่ายสำหรับการซ่อมแซมเป็นจำนวนเงิน ๔๖๙,๘๖๐ บาท ได้ตกลงกันในที่ประชุม
 เสนาบดีสภาเมื่อวันที่ ๒๖ เดือนก่อนว่า รัฐบาลจะออกเงินช่วยเหลือในการกุศลนี้ ๒๐๐,๐๐๐
 (สองแสน) บาท รวมเงินจำนวนนี้เข้ากับเงินที่ฉันมีศรัทธาออกแล้ว และให้มีการเรียไรด้วย
 เพราะฉะนั้นให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติเป็นเจ้าหน้าที่รับ, ส่งและรักษาเงินเรียไร เช่น
 เดียวกันกับการรับเงินทุนพระไตรปิฎก เมื่อสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์
 วรพินิต มีพระประสงค์เงินส่วนของรัฐบาลเวลาใด ให้จ่ายถวาย

(พระปรมาภิไธย) ประชาธิปก ประ.

๒๐. หอคันธารราชู

ทำการซ่อมเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาที่แตกหักทั่วไป ไม้เครื่องบนที่ชำรุดเปลี่ยนซ่อมใหม่ให้ดีขึ้นตามของเดิม ผนัง, และฐานปูนที่กระเทาะแตกร้าวซ่อมถือปูนใหม่ให้ดีขึ้นแล้ว ประดับกระเบื้องอย่างของเดิม ที่ไม่ได้ซ่อมถือปูนซ่อมประดับกระเบื้องลวดลายที่ชำรุดหลุดให้ดีขึ้นทั่วไป ประมาณค่าสิ่งของค่าแรงทำเสร็จ เป็นเงิน ๒๐๐๐ บาท

การซ่อมศิลาพื้นและทอรางน้ำ

ทำการซ่อมเปลี่ยนศิลาพื้น^๕ที่แตกหักให้ดีขึ้นของเดิม ที่ทรุด^๕หรือออกปูนใหม่ให้ได้ระดับทั่วทั้งบริเวณ ทอรางน้ำปูนกระเทาะแตกร้าวถือปูนใหม่ให้ดีขึ้นทั่วไป ประมาณค่าสิ่งของค่าแรงทำเสร็จ เป็นเงิน ๕๐๐๐ บาท

การซ่อมเบ็ดเตล็ด

ทำการซ่อมสิ่งชำรุดสถานที่ต่าง ๆ นอกจากหมายเบอร์ไว้ในแผนที่ กับชนสิ่งของที่ทรุด^๕รกรุงังเก็บในเมื่อเวลาซ่อมสถานที่ และทำความสะอาดเมื่อซ่อมเสร็จแล้ว ประมาณค่าสิ่งของค่าแรงทำเสร็จ เป็นเงิน ๕๐๐๐ บาท

การทำโรงงาน

ค่าเสา, ไม้เครื่องบน, ไม้เคร่า, สังกะสีลูกฟูก, ตะปู และค่าแรงทำเสร็จ เป็นเงิน ๒๐๐๐ บาท

	รวมเงิน	๔๕๗๔๐๐ บาท
เงินเพื่อเหลือเพื่อขาด	เงิน	๑๐๐๐๐ บาท
รวมทั้งสิ้น	เงิน	๕๐๗๔๐๐ บาท

การบูรณะจิตรกรรมฝาผนัง
ที่พระระเบียงควัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในรัชกาลปัจจุบัน
โดย ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์

จิตรกรรมฝาผนังที่ในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้มีอยู่หลายแห่ง ทุก ๆ แห่งนอกจากที่พระระเบียงคค คือได้ว่าเป็นจิตรกรรมฝาผนังที่มีความคงทนพอใช้ เช่น ผนังในพระอุโบสถทางด้านทิศตะวันออกซึ่งเขียนเป็นภาพมารวิชัย และทางด้านทิศตะวันตกซึ่งเขียนเป็นภาพไตรภูมิ โดยฝีมือช่างในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในปัจจุบันก็ยังคงอยู่ในสภาพดีไม่ชำรุดหลุดลอก ส่วนผนังด้านทิศเหนือและทิศใต้ซึ่งเขียนเป็นภาพเรื่องปฐมสมโพธิและชาดก โดยฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๓ ก็ยังมีสภาพดี ส่วนที่หอราชกรมานุสรและหอราชพงศานุสร ซึ่งเขียนเป็นประวัติกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ โดยฝีมือขรัวอินโข่ง จิตรกรผู้เรืองนามในสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็ยังอยู่ในสภาพดีเช่นเดียวกัน แต่สำหรับจิตรกรรมฝาผนังภาพรามเกียรติ์ที่พระระเบียงคค (หรือที่แต่ก่อนเรียกกันว่าพระวิหารคค) นั้น เป็นจิตรกรรมฝาผนังที่ไม่คงทน ชำรุดหลุดลอกง่ายเสียเหลือเกิน ได้เขียนซ่อมมาหลายครั้งหลายคราว บางครั้งก็ลบภาพเดิมออกหมดแล้วเขียนใหม่ แต่กระนั้นก็ไม่คงทนอยู่ได้นานเท่าใดนักก็ชำรุด เช่นในรัชกาลที่ ๓ เมื่อเตรียมการฉลองพระนครครบรอบ ๕๐ ปี ในปีพระพุทธศักราช ๒๓๗๕ นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เขียนภาพรามเกียรติ์ที่พระระเบียงคคใหม่ พร้อม ๆ กับภาพเรื่องปฐมสมโพธิ และชาดกที่ผนังพระอุโบสถด้านเหนือและด้านใต้ แต่พอถึงกาลที่จะเตรียมงานฉลองพระนครครบรอบ ๑๐๐ ปีในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีพระพุทธศักราช ๒๔๒๕ ภาพรามเกียรติ์ก็ชำรุดหลุดลอกจนกระทั่งต้องเขียนขึ้นใหม่ ครั้นต่อมาเมื่อได้มีการเตรียมงานฉลองพระนครครบรอบ ๑๕๐ ปี ในปีพระพุทธศักราช ๒๔๗๕ ภาพรามเกียรติ์ก็อยู่ในสภาพชำรุด ต้องลบภาพเดิมออกแล้วเขียนใหม่อีกครั้ง แต่ภาพที่ผนังในพระอุโบสถก็ยังคงอยู่ในสภาพดีไม่ต้องเขียนซ่อมเลย

เหตุที่จิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงคคไม่อยู่ยงคงทนเช่นภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถนั้น เนื่องจากผนังพระระเบียงมีความชื้นสูงมาก ท่านผู้รู้ท่านสันนิษฐานว่าเป็นความชื้นที่เกิดขึ้นเพราะผนังดูดซึมน้ำจากใต้ดินขึ้นไป ดังนั้น ก่อนที่จะทำการเขียนภาพรามเกียรติ์กันใหม่ในระหว่างปีพระพุทธศักราช ๒๔๗๒-๒๔๗๔ ท่านจึงได้เจาะอิฐก่อเชิงผนังของเดิมออก แล้วหล่อเพโรคอนกรีตประกอบเป็นเชิงผนังโดยรอบ เพื่อป้องกันมิให้น้ำซึมขึ้นไปยังแผ่นอิฐก่อผนังตอนบนได้

แต่แม้ว่าจะได้ทำการป้องกันกันตั้งนั้นแล้ว ก็ยังไม่สามารถขจัดความชื้นของผนังได้โดยเด็ดขาด และในระยะเวลาเพียง ๑๐ ปีต่อมา ภาพรามเกียรติ์ที่ได้เขียนใหม่ในระหว่างปีพระพุทธศักราช ๒๔๗๒-๒๔๗๔ ก็ได้ชำรุดหลุดร่อนลงเป็นบางภาพ ต้องทำการเขียนซ่อมกันเป็นครั้งคราวตามกำลังเงินที่มีผู้บริจาคตลอดมาดังนี้ คือ

พ.ศ. ๒๔๘๒ เขียนซ่อม ๑๐ ห้องภาพ

๒๔๘๓	๑๓	๒๔๘๔	๙	๒๔๘๕	๓	๒๔๘๖	๑	๒๔๘๗	๑๑	๒๔๘๘	๖	๒๔๘๙	๑	๒๔๙๐	๑	๒๔๙๑	๑	๒๔๙๒	๑	๒๔๙๖	๑	๒๕๐๐	๑	๒๕๐๑	๒	๒๕๐๖	๒	๒๕๐๗	๗	๒๕๐๘	๒	๒๕๐๙	๑
------	----	------	---	------	---	------	---	------	----	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---	------	---

ภาพรามเกียรติ์มีทั้งหมด ๑๗๘ ห้องภาพ นอกจากนั้นยังมีภาพเรื่องราวของเทพเจ้า และพระนารายณ์ปางต่าง ๆ ก่อนจะอวตารเป็นพระรามในเรื่องรามเกียรติ์ ตลอดจนองค์ ภาพตัวสำคัญในเรื่องรามเกียรติ์อีก ๘๐ ภาพ ซึ่งเมื่อกาลเวลายิ่งล่วงเลยมา ก็ยิ่งเกิดความ ชำรุดเสียหายมากขึ้นตามกาลเวลา แต่ค่าของเงินนั้น กาลเวลายิ่งล่วงไป ค่าของเงินก็ยิ่ง ต่ำลง ทำให้ค่าใช้จ่ายในการซ่อมภาพของแต่ละห้องสูงขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งทางวัดไม่ สามารถที่จะนำรายได้ประจำปีของวัดซึ่งมีโดยจำกัด และมีภาระที่จะต้องใช้จ่ายทางอื่นด้วย มาทำการซ่อมโดยสม่าเสมอได้

ทางสำนักพระราชวังได้เคยดำริที่จะให้มีการซ่อมภาพรามเกียรติ์เป็นการซ่อมใหญ่ หลายครั้ง แต่เมื่อได้ขอให้ผู้เชี่ยวชาญทางจิตรกรรมหลายท่าน รวมทั้งท่านศาสตราจารย์ ศิลป พีระศรี พิจารณาว่า ควรจะได้มีการซ่อมกันอย่างไร จึงจะได้ผลสมบูรณ์ คือภาพจะ ไม่หลุดลอกง่าย ก็ได้รับคำแนะนำในทำนองว่าจะต้องเจาะอิฐผนังบางส่วนออกก่อผนังใหม่ บ้าง ทำผนังใหม่เสริมออกมาอีกชั้นหนึ่งแล้วเขียนภาพบนผนังใหม่บ้าง ไม่ว่าจะตกลงตาม คำแนะนำท่านผู้เชี่ยวชาญคนใด ก็จะต้องสิ้นค่าใช้จ่ายมากมายหลายล้านอยู่นั่นเอง ปัญหา สำคัญจึงมาอยู่ที่ว่าสำนักพระราชวังจะได้เงินมาจากไหน ตามรูปเรื่องก็น่าจะไม่มีทางใดอื่น นอกจากเสนอขอของบประมาณแผ่นดิน แต่เพราะว่าในระยะหลังสงครามเป็นต้นมานั้น พระมหาปราสาทราชมณเฑียรสถานและปุษยสถานในพระราชฐาน ก็อยู่ในสภาพชำรุด ทรุดโทรมหักพังอยู่โดยทั่วไป บางแห่งก็ชำรุดเพราะความเสื่อมสภาพของวัสดุก่อสร้าง และ ไม่ได้รับการซ่อมแซมมานาน บางแห่งก็ชำรุดเพราะถูกระเบิดจากเครื่องบินในระหว่างสงคราม และบางแห่งก็ชำรุดเพราะได้รับความเสียหายจากแรงระเบิด สำนักพระราชวังต้องของบ ประมาณแผ่นดินมาทำการบูรณะซ่อมสร้างที่นั่นบ้างที่นี่บ้าง ตามลำดับความสำคัญก่อนหลัง ทุกปีมา หากจะด่วนไปขอเงินมาใช้จ่ายเป็นค่าบูรณะภาพรามเกียรติ์เพิ่มขึ้นอีก ก็เห็นว่าไม่ เหมาะแก่กาล เพราะทางรัฐบาลก็มีความจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายในสิ่งจำเป็นและเร่งด่วนอยู่มาก เช่น ใช้จ่ายในการทำนุบำรุงในการพัฒนา และในการป้องกันประเทศให้ทันกับความผันผวน ของโลก เป็นต้น โดยเหตุนี้จึงได้รื้อรอกการขอเงินมาใช้ในการบูรณจิตรกรรมฝาผนังพระ ระเบียงคดวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่เรื่อยมา

ในช่วงเวลาที่ร้งรอนอยู่นี้เอง ภาพรวมเกียรติยศข้ารถูกมากขึ้น จนกระทั่งทางสื่อมวลชนเกิดความข้องใจ เข้าไปขอพบเลขาธิการกรรมการพิจารณาจัดวางแผนผังและซ่อมสร้างพระราชฐานเพื่อขอทราบว่ เมื่อไรทางการจึงจะพิจารณาซ่อมเสียสักที ต่อเมื่อได้รับคำชี้แจงให้ทราบถึงข้อเท็จจริงและเหตุผลว่า ทำไมสำนักพระราชวังจึงยังไม่เสนอของบประมาณแผ่นดินมาใช้จ่ายในการนี้ ผู้แทนสื่อมวลชนก็เข้าใจและเห็นใจ และได้เสนอความเห็นว่าการบอกบุญเรียกราย เลขาธิการกรรมการพิจารณาจัดวางแผนผังและซ่อมสร้างพระราชฐานชี้แจงว่า จำนวนค่าใช้จ่ายในการซ่อมนั้นมากมายเหลือเกิน โดยลำพังเงินเรียกรายจากประชาชนคงได้ไม่เพียงพอ ในสมัยก่อนก็ต้องใช้ทั้งเงินงบประมาณแผ่นดินและเงินเรียกรายจากประชาชนร่วมกัน แต่ถ้าทางสื่อมวลชนทำให้ประชาชนเกิดความสนใจและเสียสละสมบัติของชาติขึ้นนี้มาก ๆ ขึ้น ก็อาจได้เงินบริจาคมากเหมือนกัน ทางสื่อมวลชนก็รับว่าจะพยายามหาทางช่วย

ต่อจากนั้นมาไม่ช้าไม่นานนัก หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่ออกในกรุงเทพฯ ฉบับหนึ่ง ชื่ออะไรก็จำไม่ได้เสียแล้ว ได้ตีพิมพ์ภาพแม่ชีผู้ชรากำลังชมภาพรวมเกียรติยศที่พระระเบียงกวดพระศรีฯ อยู่ ท่วงท่าที่แม่ชีชรานั่งนั้นก้มตัวต่ำ ยื่นหน้าเข้าไปชิดรั้วเหล็ก เพ่งมองตรงที่ข้ารถลบลื่อนจนแทบไม่เห็นภาพนั้น แสดงให้เห็นว่ากำลังพยายามอย่างยิ่งที่จะดูให้รู้ว่าเป็นภาพอะไร

ผู้ได้เห็นภาพที่หนังสือพิมพ์นำมาตีพิมพ์ลงนี้ บางท่านอาจรู้สึกเป็นภาพที่น่าขบขันแกมสังเวช เพราะภาพรวมเกียรติยศตามที่แม่ชีชรากำลังดูอยู่นั้น เห็นชัดว่ามันข้ารถลบลื่อนจนแทบไม่รู้ว่าเป็นภาพอะไร ตอนไหนแล้ว จะยังมัวเสียเวลาก้มตัวชิดตัวงอลงไปพินิจพิจารณาให้มันเมื่อยเอวเมื่อยหลังและเมื่อยลูกตาทำไม แต่บางท่านกลับมีความรู้สึกไปอีกอย่างหนึ่งคือ ความรู้สึกสะเทือนใจ เพราะภาพนั้นสะกิดใจให้ท่านคิดว่า จิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงกวดซึ่งริเริ่มเขียนกันไว้แต่ต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สำหรับเป็นเครื่องเสริมความมั่งคั่ง ความป็นสง่าราศีของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันเป็นปูชนียสถานสำคัญยิ่งแห่งหนึ่งของชาติเรานั้น บัดนี้กำลังข้ารถถูกรุกรมใกล้ที่จะสูญสลายลงทุกที ผู้สนใจใคร่จะดูให้รู้เรื่องราวต้องใช้ความอดุสตาหะก้มลงเพ่งกันหลังขดหลังแข็งทีเดียว ถ้าไม่รีบเขียนซ่อมเสียโดยเร็วแล้วอีกไม่กี่ปีข้างหน้าก็คงจะกลายเป็นผนังอันว่างเปล่า

ภาพ “แม่ชีชมภาพรามเกียรติ์” ในหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่กล่าวมาแล้วนั้น เมื่อนายปรณ อังศุสิงห์ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลได้เห็นเข้า ท่านก็รีบรุกเข้าไปดู เมื่อท่านเห็นสภาพความชำรุดทรุดโทรม ซึ่งเมื่อดูจากของจริงมันมากมายกว่าภาพถ่ายเท่าที่เห็นเป็นส่วนน้อยหลายสิบหลายร้อยเท่านัก ท่านก็เกิดความห่วงใยในสมบัติของชาติขึ้นมาก ท่านได้ซักไซ้สอบถามเรื่องราวต่าง ๆ จากผู้อำนวยการวัดพระศรีรัตนศาสดารามอย่างละเอียด และเมื่อได้ทราบว่าการซ่อมภาพรามเกียรติ์นี้จะต้องทำการซ่อมใหญ่ ต้องใช้เงินเป็นจำนวนมากหลายล้าน แต่ทางสำนักพระราชวังก็ยังไม่สามารถที่จะหาเงินรายได้มาดำเนินการได้ ท่านก็ให้คำแนะนำด้วยความเห็นใจว่า ถ้ายังจะรื้อรอกการซ่อมอยู่ต่อไป ก็อาจทำให้จิตรกรรมฝาผนังพระระเบียงคดชำรุดเสียหายมากขึ้น ควรรีบซ่อมเสียโดยเร็ว สำหรับค่าใช้จ่ายนั้น เมื่อเห็นว่ายังไม่ควรเสนอขอของบประมาณแผ่นดินมาใช้ ก็นำลงขอความช่วยเหลือไปทางสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ท่านคาดว่าคณะกรรมการผู้อำนวยการอันมี วพนฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร เป็นประธาน คงจะพิจารณาคำขอของสำนักพระราชวังด้วยดี เพราะวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นวัดที่สำคัญคู่บ้านคู่เมือง เป็นที่สักการบูชาอย่างยิ่งของพุทธศาสนิกชน ทั้งสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลนั้น ก็มีวัตถุประสงค์ในการดำเนินการเพื่อการกุศลอยู่แล้ว และได้เคยบริจาคเงินช่วยเหลือในการกุศล เช่นการบูรณะพระอารามต่าง ๆ มาแล้วไม่น้อย

คำแนะนำของท่านผู้อำนวยการ ฯ ทำให้เจ้าหน้าที่สำนักพระราชวังระลึกขึ้นมาได้ว่า ครึ่งหนึ่งในสมัยที่ วพนฯ จอมพลถนอม กิตติขจร ท่านดำรงตำแหน่งรองนายกรัฐมนตรี ปฏิบัติราชการแทนนายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวังนั้น ท่านได้เข้าไปตรวจการบูรณะซ่อมแซมพระที่นั่งต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง แล้วท่านก็เลยเข้าไปตรวจในบริเวณวัดพระศรีฯ พอท่านแลเห็นจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงชำรุดหลุดร่อนมากมาย ท่านก็เคยบ่นว่าเสียดาย อยากให้ซ่อมเสียให้ดี แต่ก็คงต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก แล้วก็ยังปรารถนาต่อไปว่า สิ่งชำรุดทรุดโทรมในพระราชฐานนั้นมีมาก จำเป็นต้องซ่อมต้องรักษาไว้ทั้งนั้น แต่เงินก็ไม่ค่อยมี ขอให้ค่อยทำค่อยไปตามลำดับของความจำเป็นก็แล้วกัน บัดนี้ ท่านดำรงตำแหน่งประธานกรรมการสลากกินแบ่งรัฐบาล มีเงินที่ช่วยในการกุศล

และการสาธารณะต่าง ๆ ไม่น้อย ดังนั้น เมื่อสำนักพระราชวังจะเรียนขอเงินไปเป็นค่าใช้จ่ายในการซ่อมจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งท่านเคยปรารถนาอยู่ว่าเสียคายนมาแล้ว ก็เห็นจะมั่นใจได้ว่าท่านคงจะไม่ปฏิเสธ และก็จะเป็นความจริงดังที่มั่นใจไว้ เพราะเมื่อสำนักพระราชวังได้มีหนังสือร้องเรียน ขอให้สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลช่วยบริจาคค่าใช้จ่ายในการบูรณะพระระเบียงวัดพระศรีฯ ท่านก็จัดสรรเงินให้ตามที่ขอ

การบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ท่านถือว่าเป็นงานสำคัญมาแต่ไหนแต่ไร ในสมัยราชาธิปไตย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ที่ไว้วางพระราชหฤทัย เป็นแม่กอง เป็นนายค้ำในการดำเนินการ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ เมื่อคราวที่ทรงพระกรุณาฯ ให้มีการบูรณะวัดพระศรีฯ ในโอกาสที่จะจัดให้มีงานสมโภชพระนครครบรอบ ๑๕๐ ปีนั้น ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรรมการจัดการทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อำนวยการงานปฏิสังขรณ์

คณะกรรมการจัดการทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประกอบด้วยพระบรมราชวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ ดังนี้

๑. สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต	ทรงเป็นนายกรรมการ
๒. เจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์	เป็นอุปนาย
๓. พระยาบริบูรณ์ราชสมบัติ	เป็นนายคลังเงิน
๔. พระยาธรรมาธิบดี	เป็นเหรัญญิก
๕. พระยาเทวาริราช	เป็นปฏิคม
๖. พระยาบำเรอภักดิ์	เป็นเลขานุการ

และมีพระมหาเถรเป็นกรรมการที่ปรึกษา ๒ องค์คือ

พระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส ภายหลังดำรงสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร) และพระมงคลเทพมุนี วัดอโณการาม ภายหลังดำรงสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุทธสรเถร)

การบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามในครั้ง^๕ แม้จะมีได้ปฏิสังขรณ์ทั่วไปทั้งพระอารามทั้งครั้ง^๕ก่อน คงบูรณะแต่พระระเบียงคดก็ตาม แต่สถานที่นั้นก็มีความสำคัญ เป็น

สมบัติอันมีค่าของชาติ และเป็นที่น่าสนใจของประชาชนมาก ทั้งการซ่อมก็ต้องซ่อมทั้งตัว พระระเบียงและเขียนซ่อมจิตรกรรมฝาผนังในพระระเบียงทุกด้าน จึงจัดได้ว่าเป็นการซ่อมใหญ่ ซึ่งจำเป็นที่จะต้องอาศัยความรู้ความสามารถจากผู้ทรงคุณวุฒิในหลายด้าน ดังนั้น เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ ฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี จึงได้มีคำสั่งแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง เรียกว่า คณะกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดศรีรัตนศาสดาราม และได้กำหนดหน้าที่ของกรรมการคณะนี้ไว้ในคำสั่งแต่งตั้งว่า “ให้กรรมการคณะนี้มีหน้าที่กำหนดโครงการและวิธีการบูรณะปฏิสังขรณ์ ตลอดจนทำหน้าที่ควบคุมการดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์พระระเบียงคฤหาสน์พระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้ ให้เป็นไปด้วยดี เพื่อให้สมบัติอันมีค่าในทางศิลปและวัฒนธรรมชั้นนี้ดำรงอยู่โดยถาวรสืบไป”

กรรมการคณะนี้ประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านวิศวกรรม ทางด้านสถาปัตยกรรมไทย ทางด้านจิตรกรรม ทางด้านวรรณคดี ทางด้านอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง และเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องรวม ๑๘ นาย ดังมีรายนามดังต่อไปนี้

๑. นายกลั้ว อิศรเสนา ณ อยุธยา	เลขาธิการพระราชวัง	ประธานกรรมการ
๒. อธิบดีกรมศิลปากร		รองประธานกรรมการ
๓. นายปกรณ์ อังศุสิงห์	ผู้แทนสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล	กรรมการ
๔. พระประจักษ์ยัตติภิกขุ	วิศวกร	กรรมการ
๕. ศาสตราจารย์ ขรรค์ สรเทศน์	อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	กรรมการ
๖. ม.จ. ยาใจ จิตรพงศ์	อธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร	กรรมการ
๗. นายภาวส บุนนาค	รองราชเลขาธิการ	กรรมการ
๘. ม.ร.ว. มิตราภรณ์ เกษมศรี	สถาปนิกพิเศษ สำนักพระราชวัง	กรรมการ
๙. นายเฟื้อ หริพิทักษ์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์คณะจิตรกรรม
มหาวิทยาลัยศิลปากร	กรรมการ
๑๐. ดร. ไพโรจน์ ธีระวงศ์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์คณะวิศวกรรมศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	กรรมการ
๑๑. นายสวัสดิ์ ตันติสุข	อาจารย์ใหญ่โรงเรียนช่างศิลป์
กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร	กรรมการ

๑๒. นายดำริห์ รัตนวงศ์	หัวหน้ากองควบคุมอาคาร
ฝ่ายอาคารและสวนสาธารณะ
กรุงเทพมหานคร	กรรมการ
๑๓. นายสนิท ดิษฐพันธุ์	ช่างศิลป์เอก กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร	กรรมการ
๑๔. นายอาภรณ์ ณ สงขลา	ช่างศิลป์โท กองโบราณคดี กรมศิลปากร	กรรมการ
๑๕. นายอมร ศรีพจนารถ	ช่างศิลป์โท กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร	กรรมการ
๑๖. นายชีวห์ บุณนาค	ผู้อำนวยการวัดพระศรีรัตนศาสดาราม	กรรมการ
๑๗. หัวหน้ากองคลัง สำนักพระราชวัง		กรรมการ

๑๘. ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์ ประจำสำนักพระราชวังเอก เลขาธิการคณะกรรมการ
เรื่องที่ทางราชการได้ตั้งกรรมการ ฯ อันประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิหลายสาขา^๕
หลายท่านไม่เข้าใจถึงความประสงค์อันแท้จริงของทางราชการว่ามีความมุ่งหมายที่จะให้บังเกิด
ผลดีอย่างไร เคยมีผู้นำไปวิจารณ์ว่า การซ่อมครั้ง^๕นี้วัตถุประสงค์สำคัญก็คือซ่อมภาพ
รวมเกียรติที่ชำรุดให้ดี กรรมการ ฯ มีเพียงแต่ผู้รู้ชำนาญในด้านจิตรกรรมเท่านั้นก็พอ จะ
ต้องมีวิศวกรและผู้ทรงคุณวุฒิในทางวรรณคดีด้วยทำไม ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องขอถือโอกาส
ชี้แจงไว้ในที่นี้สักเล็กน้อย คือ

๑. เท่าที่ทางราชการท่านได้ตั้งผู้ทรงคุณวุฒิทางวิศวกรรม เข้ามาร่วมเป็น
กรรมการ ฯ ก็เพราะได้ตระหนักแน่แล้วว่าจิตรกรรมที่พระระเบียงควัดพระศรี ฯ นั้นได้
ชำรุดเสียหายลงเพราะความชื้นเป็นมูลเหตุ ทางราชการจึงได้ตั้งผู้ทรงคุณวุฒิทางวิศวกรรม
เข้ามาร่วมเป็นกรรมการ ฯ เพื่อพิจารณาหาทางขจัดและป้องกันความชื้น เมื่อผนังมีความชื้น
น้อยลง จิตรกรรมฝาผนังก็จะได้คงทนถาวรขึ้น นอกจากนั้นกรรมการ ฯ ฝ่ายวิศวกรรม
ก็จะได้ตรวจดูความมั่นคงต่าง ๆ ของพระระเบียง ตอนใดที่ผนังแตกร้าวเพราะต้องรับน้ำหนัก
มาก หรือเครื่องบนตอนใดเกิดชำรุดจนเสียความมั่นคง ก็จะได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงหรือเสริม
ความมั่นคงขึ้น

๒. พระระเบียงคดและซุ้มประตู สร้างในแบบสถาปัตยกรรมไทย การซ่อมแซม ก็จะต้องให้คงได้รูปลักษณะเดิม ซ่อมฟ้าใบระกาทางหงส์หน้าบ้านคันทวยก็อาจต้องซ่อม ดังนั้น

ท่านจึงต้องแต่งตั้งผู้ทรงคุณวุฒิทางสถาปัตยกรรมไทยเข้าร่วมด้วย เพื่อควบคุมและอำนวยความสะดวกซ่อมในประเภทที่กล่าวนี้

๓. สำหรับผู้ทรงคุณวุฒิในด้านการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง ที่ท่านได้แต่งตั้งให้เข้าร่วมเป็นกรรมการฯ ในขณะนี้ ก็เป็นผู้ผ่านการอบรมวิชาการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังมาจากประเทศภาคพื้นยุโรปมาแล้วเป็นเวลานาน อาจจะใช้วิชาที่เคยอบรมมาช่วยในการบูรณะครั้งนี้ได้มาก เพราะภาพที่เขียนไว้ในระหว่างปี ๒๔๗๒-๒๔๗๔ นั้น บางภาพก็เขียนโดยจิตรกรฝีมือยอดเยี่ยมของสมัยนั้น เป็นภาพที่วิจิตรงดงาม ยากที่จะหาช่างในยุคปัจจุบันมาเขียนให้ทัดเทียมได้ จึงควรรักษาไว้ ที่ท่านให้มีผู้ทรงคุณวุฒิในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังมาร่วมเป็นกรรมการฯ ก็เพื่อให้ทำการอนุรักษ์ภาพอันมีค่าเหล่านั้นไว้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง ก็เพื่อให้ใช้วิทยาการอนุรักษ์ช่วยในการรักษาภาพที่ซ่อมหรือเขียนใหม่ในครั้งนี้ ให้มีอายุยืนยาวขึ้น

๔. สำหรับผู้ทรงคุณวุฒิในทางวรรณคดีนั้น ท่านเลือกเฉพาะผู้มีความรู้และความชำนาญในเรื่องรามเกียรติ์โดยเฉพาะ เพราะภาพที่เขียนไว้ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๔ นั้น บางภาพก็ผิดไปจากท้องเรื่อง บางภาพสีกายและมงกุฎก็ผิด ซึ่งจะขอยกตัวอย่างให้เห็นพอเป็นอุทาหรณ์

เช่น ก. ภาพตอนมารีศตามเสด็จทศกัณฐ์ไปลักนางสีดานั้น คำกลอนในหนังสือเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ มีข้อความว่า

กรนถึงจึงขึ้นพิชัยรด

อลงกตจรัสรัศมี

ให้พระยามาริศอสู่รี

นงที่หน้าราชรถทรง

แต่ในรูปที่เขียนที่พระระเบียงวัดพระศรีฯ ตอนนั้น พระยามาริศนั่งท้ายพิชัยรดหาได้นั่งหน้าราชรถกับทพระราชนิพนธ์ไม่

ข. ภาพพระอิศวร บางภาพก็เขียนสีกายเป็นสีเขียว เช่นสีกายพระอินทร์ ซึ่งไม่ถูกต้อง แท้จริงพระอิศวรสีกายเป็นสีขาว

ค. ภาพพิเภก บางภาพเขียนมงกุฎผิด คือเขียนเป็นมงกุฎน้ำเต้าเพียงเช่นเดียว กับมโหธร ที่ถูกยักซ์ ๒ คนนั้นมงกุฎผิดกัน มโหธรใช้มงกุฎน้ำเต้าเพียง ส่วนพิเภกเป็นมงกุฎน้ำเต้ากลม

ข้อผิดพลาดต่าง ๆ เหล่านี้ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ผู้มีความรับผิดชอบใน
วรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์โดยเฉพาะมาช่วยพิจารณาตรวจสอบ และให้คำแนะนำแก่ช่างให้
เขียนให้ถูกต้อง

นอกจากที่กล่าวนี้ ภาพบางห้องชำรุดมากจนดูไม่ออกว่าเป็นภาพตอนไหน ถ้า
หารูปถ่ายหรือต้นร่างของเดิมไม่ได้ ก็จำเป็นต้องเขียนขึ้นใหม่ ตอนนี้ก็จำเป็นที่จะต้องอาศัย
ผู้ทรงคุณวุฒิทางวรรณคดีเหมือนกัน ที่จะแจ้งเรื่องราวความเป็นมาในตอนนั้นจากบทพระราชนิพนธ์
หรือจากโคลงรามเกียรติ์ที่โปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลี
พระบาทแต่งตั้งขึ้นไว้ในรัชกาลที่ ๕ ให้ช่างเขียนทราบ จะได้ร่างภาพได้ถูกต้องตามเนื้อเรื่อง
และประสานกับภาพในห้องข้างเคียงได้สนิท

ดังที่ได้ชี้แจงมาพอเป็นสังเขปนี้ ก็จะเห็นได้แล้วว่า ทางราชการได้พยายาม
อย่างยิ่งที่จะให้การซ่อมครั้งนี้เป็นไปด้วยดีทุกด้าน

ในการปฏิบัติงาน คณะกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้
แบ่งแยกหน้าที่กันดำเนินงานเป็น ๒ กลุ่ม

กลุ่มที่ ๑ เรียกว่า อนุกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ฝ่ายวิศวกรรม กรรมการ ฯ กลุ่มนี้ ได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่พิจารณาหาสาเหตุที่ทำให้
ผนังขึ้น แล้วเสนอวิธีการแก้ไขจัดการความชื้น และเสนอวิธีการบูรณะสิ่งชำรุดอื่น ๆ อันเป็น
งานที่อยู่ในข่ายของวิศวกรรม

สาเหตุแห่งความชื้นเท่าที่ตรวจพบ มาใช้เกิดจากผนังดูดซึมน้ำจากใต้ดิน ไม่
เพราะได้มีการจัดทำชั้นกันความชื้น (Damp Proof Cause) ด้วยวิธีการหล่อเฟโรคอนกรีต
ตลอดเชิงผนัง เป็นการกันป้องกันมิให้ผนังดูดซึมน้ำจากใต้ดินขึ้นไปได้ไว้แล้ว แต่เมื่อคราว
ซ่อมในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๒ - ๒๔๗๔ แต่ก็พบสาเหตุที่ทำให้เกิดความชื้นจากทางอื่น
ถึงนี้ คือผนังคานนอกพระระเบียงคด เมื่อถูกฝนสาดเปียกชุ่ม ก็ดูดซึมน้ำความเปียกชื้น
เข้าไปในผนังไม่แห้งระเหยไปง่าย เป็นสาเหตุให้ผนังมีความชื้นสูงประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง เมื่อฝนตกหนัก ฝนอาจรั่วเข้าไปภายใต้หลังคาได้ เพราะหลังคา
ชั้นและกระเบื้องมุงหลังคาก็เป็นกระเบื้องแผ่นเล็ก เวลาที่มีพายุฝน น้ำฝนจึงถูกกันย่นรอย

ชั้นของกระเบื้องบางแห่งเข้าไปบ้าง รวบรวมรอยแตกของปูนทับหลังเชิงชายบ้าง และรวบตามตะเข้รางบ้าง เมื่อรวบลงไปแล้วก็เข้าไปเป็ดยกชั้นบนสันผนัง บางแห่งก็ไหลลงตามรอยแตกร้าวของผนัง บางแห่งก็ขังอยู่ในแอ่งบนสันผนัง แล้วค่อยๆ ชีมลงในเนื้ออิฐปูน ทำให้ความชื้นแผ่กระจายออกไปเป็นขอบเขตกว้าง

อนุกรรมการฯ ได้กำหนดวิธีการแก้ไขและป้องกันความชื้น อันเกิดจากฝนสาดเปียกชุ่มผนังภายนอกโดยการเจาะปูนผนังของเดิมออก ทำอิฐก่อผนังให้แห้งด้วยความร้อน แล้วฉาบปูนทรายทับ ๑ ชั้น ทา Flintkote ทับ ๓ ชั้น แล้วจึงฉาบปูนทรายอีก ๒ ชั้น เป็นการป้องกันมิให้ผนังที่ถูกฝนสาดดูดซึมน้ำเข้าไปในแผ่นอิฐก่อผนังได้ ส่วนการป้องกันความชื้นที่เกิดจากฝนรั่วนั้น ได้กำหนดวิธีการแก้ไขป้องกัน ด้วยการทำหลังคา ๒ ชั้น ชั้นหนึ่งเป็นสังกะสีนํ้านม อีกชั้นหนึ่งเป็นหลังคากระเบื้อง คือในชั้นแรกจะต้องรื้อกระเบื้องมุงหลังคา ไม้ระแนง ไม้ทับระแนง ของเดิมออกหมด แล้วใช้สังกะสีนํ้านมแผ่นเรียบบุเหนือไม้แปดแฉกแนว แล้วติ้ไม้รับระแนง ไม้ระแนง มุงกระเบื้องหลังคาตามรูปเดิม การทำหลังคาตามวิธีนี้ เมื่อมีพายุฝน แม่น้ำฝนจะถูกดักย่นรอยซ้อนของกระเบื้องบางแห่งเข้าไปได้ ก็จะไหลตามสังกะสีหลังคาชั้นที่ ๒ ออกทางชายคาไป ไม่ร่วลงสู่ผนังที่เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังไว้ได้ ส่วนสันผนังที่เคยเป็นที่รองรับน้ำเป็นเหตุให้ซึมลงผนังได้นั้น แม้จะได้ทำหลังคา ๒ ชั้นแล้ว ก็ได้กำหนดให้มีการแก้ไขโดยฉีกปูนทรายเรียบปราศจากแอ่งและรอยร้าว แล้วทา Flintkote ทับ ๔ ชั้น เป็นการป้องกันน้ำซึมลงในผนังโดยเด็ดขาดได้อีกชั้นหนึ่ง

นอกจากการได้กำหนดวิธีการแก้ไขป้องกันความชื้นแล้ว อนุกรรมการฯ ได้กำหนดสร้างเสริมและซ่อมทำสิ่งชำรุดโดยทั่วไปด้วยดังนี้

- ปรับระดับโครงหลังคาให้ตรงได้ระดับ
- เปลี่ยนไม้โครงหลังคาและไม้เครื่องบนที่ชำรุด
- ทำรางรองรับน้ำฝนรอบชายคาด้านนอก พร้อมทั้งท่อระบายน้ำฝนจากรางใหม่
- ซ่อมเสาพระระเบียงที่ชำรุดโดยกระเทาะปูนตอนที่ผุเปื่อยออกฉีกปูนใหม่

การแก้ไขซ่อมแซมในช่างานวิศวกรรมนี้ อนุกรรมการฯ ได้ประมาณค่าใช้จ่ายไว้เป็นเงิน ๑,๓๗๑,๕๗๓ บาท

กลุ่มที่ ๒ เรียกว่า อนุกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฝ่ายจิตรกรรม มีหน้าที่กำหนดวิธีการอนุรักษ์ภาพ และกำหนดวิธีการบูรณะภาพให้อยู่ในสภาพดี

เนื่องจากการบูรณะภาพนั้น อาจทำได้ทั้งโดยวิธีลบภาพเดิมออกหมดแล้วเขียนใหม่ ดังเมื่อเช่นที่ได้เคยกระทำมาในรัชกาลก่อน ๆ หรือจะซ่อมแต่ในส่วนที่ชำรุด ดังนั้น อนุกรรมการ ฯ จึงได้พิจารณาในปัญหานี้อย่างละเอียดถี่ถ้วน ในที่สุดได้ตกลงที่จะทำการเขียนซ่อมโดยรักษาภาพเดิมไว้ให้มากที่สุดเท่าที่พึงกระทำได้ จะลบภาพเดิมเขียนใหม่ หรือแก้ไขภาพเดิม ก็เมื่อภาพนั้นไม่มีคุณค่าในทางศิลปะเพียงพอ หรือภาพนั้นไม่ถูกลักษณะตามเนื้อเรื่องเท่านั้น

การที่อนุกรรมการ ฯ ได้ตกลงใช้วิธีเขียนซ่อม ไม่เขียนใหม่ดังที่เคยทำมาแล้วแต่กาลก่อน ก็ด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้

๑. กรรมการ ฯ ผู้ทรงวุฒิทางด้านจิตรกรรมได้สำรวจภาพทั้งหมดแล้วปรากฏว่ามีสภาพชั้นพิเศษฝีมือชั้นครูอยู่ถึง ๓๑ ภาพ มีภาพชั้นที่ ๑ ซึ่งจัดอยู่ในประเภทดีเยี่ยม ๙๓ ภาพ มีภาพชั้นที่ ๒ ซึ่งจัดอยู่ในประเภทดี ๙๙ ภาพ ส่วนอีก ๓๕ ภาพ เป็นภาพประเภทพอใช้

สำหรับภาพชั้นพิเศษฝีมือชั้นครู และภาพชั้นที่ ๑ ประเภทฝีมือดีเยี่ยมนั้น ยังไม่อาจคาดได้ว่า ในปัจจุบันจะมีผู้ฝีมือเขียนให้พอทดเทียมได้หรือไม่ ดังนั้น จึงอยากจะรักษาภาพฝีมือครูและฝีมือดีเยี่ยมไว้

๒. ได้สำรวจสภาพของปูนฉาบผนังอย่างละเอียดแล้ว เห็นว่าสภาพของปูนส่วนใหญ่ยังแข็งแรง ไม่ผุกร่อน สามารถจะคงทนอยู่ได้อีกหลายสิบปี จึงยังไม่ต้องมีความจำเป็นอย่างใดที่จะต้องเจาะปูนผนังที่เขียนภาพไว้แล้ว เพื่อถือปูนใหม่ให้สิ้นเปลืองโดยปราศจากความจำเป็น จึงจะเลือกเจาะถือปูนใหม่ เฉพาะปูนเปื่อยยุ่ยแล้วเท่านั้น

๓. อนุกรรมการ ฯ ฝ่ายจิตรกรรม ได้ทราบแล้วว่า ช่วงที่เคยเขียนภาพรวมเกียรติในสมัยรัชกาลที่ ๗ เวลานั้นยังมีชีวิตอยู่ ๑๕-๑๖ ท่าน บางท่านก็ยังมีฝีมืออยู่ ถ้าเชิญท่านมาซ่อมภาพ ห้องที่ท่านเคยเขียนไว้ จะเท่ากับเป็นการรักษาฝีมือบริสุทธิ์ของท่านผู้นั้นไว้ให้มีอายุยืนยาวต่อไป นับว่า จะเป็นมรดกอันน่าพอใจของอนุชนรุ่นหลัง เช่น

เดียวกับบรรพชนของเรา ได้รักษาฝีมือชาวอินโดนีส์ไว้ให้เราได้ดูกันด้วยความภาคภูมิใจในปัจจุบันนี้

๔. อนุกรรมการ ฯ ฝ่ายจิตรกรรม เห็นพ้องต้องกันว่า ในการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๔ นั้น ต้องใช้เงินเป็นจำนวนถึง ๖๐๐๐, ๐๐๐ บาท ซึ่งนับว่ามากเหลือเกิน เพราะในสมัยนั้นค่าของเงินยังสูงอยู่ กว๊ายเดี่ยวสามหนึ่งราคาเพียง ๓ สตางค์ น้ำแข็งเปล่าถ้วยละครึ่งสตางค์ ที่ดินริมถนนสุขุมวิทซึ่งแต่ก่อนเรียกว่า ถนนกรุงเทพ-ปากน้ำ ตอนใกล้สถานีอุตุนิยมเดี่ยวหนึ่งราคาเพียงตารางวาละ ๕๐ สตางค์เท่านั้น ในจำนวนเงินที่มากมายมหาศาลนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานทรัพย์สินส่วนพระองค์ ๒๐๐,๐๐๐ บาท รัฐบาลออกสมทบอีก ๒๐๐,๐๐๐ บาท นอกนั้นบอกบุญเรียกรายพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและราษฎร และพ่อค้าประชาชนทั่วไป นับได้ว่าเป็นการร่วมกุศลสามัคคีในระหว่างพระมหากษัตริย์ รัฐบาล และประชาชนที่น่าจะรักษาผลที่เกิดจากการร่วมใจในมหากุศลครั้งนั้นไว้เป็นอนุสรณ์แห่งความสามัคคีสืบไป

๕. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อประชาชนชาวไทยอย่างยิ่ง ในรัชกาลของพระองค์หาได้ทรงมีโอกาสนี้จะได้สร้างปราสาทราชมนเฑียรสถานไว้ในพระบรมมหาราชวังเพื่อเป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติ ดังสมเด็จพระบรมราชบุรพการีไม่ ได้แต่ทรงสละพระราชทรัพย์อย่างมากมายมหาศาลเพื่อบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงคหวัดพระศรี ฯ เป็นจิตรกรรมที่เขียนใหม่ในรัชสมัยของพระองค์ ดังนั้น จึงน่าที่จะรักษาไว้เป็นเครื่องระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณให้นานที่สุด

และเมื่อได้ตกลงที่จะทำการเขียนซ่อมคังเหตุผล ๕ ข้อที่กล่าวมาแล้ว อนุกรรมการ ฯ จึงได้กำหนดให้มีการใช้วิชาการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังตามแบบอย่างที่ได้เคยทำกันในประเทศทางภาคพื้นยุโรปอีกด้วย เช่น

ก. ทำการเสริมความมั่นคงให้แก่ชั้นสี (Consolidate of the Paint layer) กล่าวคือ เมื่อปรากฏว่าที่ใดชั้นสีเดิมเกิดขาดความยึดเหนี่ยวกับผนัง หรืออยู่ในสภาพกำลังจะหลุดร่อน เช่นโป่งออกไม่แนบแน่นกับผนัง ถ้าปล่อยไว้ก็จะเกิดความเสียหาย ก็ใช้น้ำยา Paraloid B 72 พ่นหรือฉีด หรือประคบบริเวณดังกล่าวให้สีเกาะผนังมั่นคงยิ่งขึ้น

ข. ทำความสะอาดชั้นสีและผาผนัง เพื่อขจัดสาเหตุแห่งความชำรุดทรุดโทรมที่เกิดขึ้นจากความสกปรกให้หมดไปหรือให้น้อยลง เพื่อรักษาจิตรกรรมผาผนังให้คงทนขึ้น

การทำความสะอาดนั้น มีวิธีปฏิบัติหลายวิธีตามสาเหตุแห่งความชำรุด คือถ้าสิ่งสกปรกเป็นสาเหตุให้เกิดผลทางกลศาสตร์ (Mechanical Effect) เช่นน้ำละลายเอาเกลือไต่ขึ้นไปตามแผ่นอิฐหรือปูนถือ เมื่อน้ำระเหยจะทิ้งผลึกเกลือไว้ในบริเวณที่น้ำระเหยหมดแล้ว ก็ต้องทำความสะอาด โดยวิธีตุ๋นผลึกเกลือออกด้วยเยื่อกระดาษชุ่มน้ำ แต่ในบางโอกาสน้ำที่ชุ่มชื้นไม่เพียงพอให้เกิดผลึกเกลือ อาจเกิดปฏิกิริยาทางเคมีและชีววิทยา เช่นเกิดตะไคร่น้ำ สาหร่าย รา ก็จะต้องทำความสะอาดด้วยน้ำยาเคมี

จิตรกรรมผาผนังที่วัดพระศรี ฯ ความชื้นก่อให้เกิดทั้งผลึกเกลือ ตะไคร่น้ำ และรา ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำวิทยาการเกี่ยวกับการอนุรักษ์มาใช้ด้วย

สำหรับการดำเนินการเขียนซ่อม อนุรักษ์ ฯ ฝ่ายจิตรกรรม ได้กำหนดหลักเกณฑ์ไว้ดังนี้

๑. การบูรณะภาพเขียนที่มีคุณค่าสูงอันควรแก่การรักษาไว้ เพื่อเป็นมรดกทางศิลปและวัฒนธรรมของชาติ จะต้องเลือกพื้นผิวที่หักเหี้ยวและเหมาะสมกับฝีมือเดิม และกำหนดให้เขียนซ่อมรักษามือเดิมอย่างยืงยวด ไม่ให้แต่งเติมส่วนที่ไม่ชำรุด ให้แต่เพียงเขียนซ่อมเฉพาะที่ชำรุดลบเลือนขาดหายไปให้ประสานกับฝีมือเดิมให้มากที่สุด

๒. ส่วนภาพเขียนที่มีคุณค่าปานกลาง นอกจากให้เขียนซ่อมส่วนชำรุดแล้ว ให้แต่งเติมหรือแก้ไขส่วนที่ผิดพลาดปราศจากคุณค่าทางศิลปให้ดีขึ้นด้วย

เมื่อได้ทำการเขียนซ่อมเสร็จ และทอดระยะทิ้งไว้ให้สีแห้งสนิทเป็นเวลาราว ๒-๓ เดือนแล้ว ช่างอนุรักษ์จะได้ทำการเคลือบหน้าภาพด้วย Paraloid B 72 อีกครั้งหนึ่งเพื่อป้องกันมิให้ละอองฝนที่สาดเข้าไปในพระระเบียงซึมเข้าไปในผิวผนัง อันจะก่อปฏิกิริยาให้แก่ภาพได้ การเคลือบหน้าภาพนี้เป็นวิธีการตามวิทยาการแผนใหม่ ซึ่งจิตรกรรมผาผนังของไทยในสมัยก่อนไม่เคยใช้

อนุรักษ์ ฯ ฝ่ายจิตรกรรม ได้เสนอประมาณการค่าใช้จ่ายเพื่อการดำเนินงานด้านจิตรกรรมไว้ ดังนี้

๑. เป็นค่าน้ำยาเคมีและค่าแรงในการดำเนินการทำความสะอาด และเสริมความมั่นคงของชั้นสี เงิน ๒๐๐,๐๐๐ บาท
๒. ค่าวัสดุอุปกรณ์ในการเขียนและการเตรียมพื้น ,, ๗๕๐,๐๐๐ ,,
๓. ค่าแรงค่าเขียนซ่อมภาพ ,, ๓,๑๕๗,๘๐๐ ,,
๔. ค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ด เช่น จัดทำนักร้าน ถ่ายถ่ายภาพ ตลอดจนค่าเอกสารแบบพิมพ์และอื่น ๆ ,, ๘๐,๐๐๐ ,,
๕. ค่าเบยเลี้ยงผู้ตรวจและควบคุมงาน ,, ๑๕๐,๐๐๐ ,,
- รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๔,๓๓๗,๘๐๐ ,,

เมื่ออนุกรรมการ ฯ ฝ่ายวิศวกรรม และฝ่ายจิตรกรรม ได้เสนอวิธีการและประมาณการบูรณะให้ที่ประชุมใหญ่คณะกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พิจารณาแล้ว ก็ได้รับความเห็นชอบและอนุมัติให้ดำเนินการได้ โดยมอบให้พระประกอบ ยันตรกิจ เป็นผู้อำนวยการดำเนินการบูรณะในช่างงานวิศวกรรม และมีอนุกรรมการ ฯ ฝ่ายวิศวกรรมทั้งคณะเป็นผู้ร่วมรับผิดชอบในการดำเนินการกับมอบให้ นายภาวาส บุนนาค รองราชเลขาธิการ เป็นผู้อำนวยการดำเนินงานบูรณะในช่างงานจิตรกรรมและมีอนุกรรมการ ฯ ฝ่ายจิตรกรรมทั้งคณะเป็นผู้ร่วมรับผิดชอบในการดำเนินงาน กับให้มีมติให้เชิญบุคคลอื่นที่มิได้เป็นกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ร่วมเป็นอนุกรรมการอีกด้วย ตามความเหมาะสม

การดำเนินงานบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่ได้ดำเนินการมาแล้วเป็นเวลาปีเศษนี้ สำหรับงานทางช่างวิศวกรรมไม่สู้มีปัญหอะไรนัก แต่ส่วนงานทางช่างจิตรกรรมนั้นมืออุปสรรคมาก โดยเฉพาะการสรรหาช่างที่มีฝีมือมาทำการเขียนซ่อมภาพในชั้นแรก อนุกรรมการ ฯ ได้เชิญช่างเขียนที่เคยเขียนภาพรามเกียรติ์ในสมัยรัชกาลที่ ๗ เท่าที่ยังมีชีวิตอยู่มาดำเนินการรวม ๑๕ นาย คือ

๑. นายสง่า มยุระ
๒. นายบุญยัง แสนสมรส
๓. นายภักดี กินเจ
๔. พ.ท. ศิริ จินดา
๕. นายสงวน รักมิตร
๖. นายกำจัต ประดิษฐ์เขียน

๗. พระสงฆ์ พิมอุคม
๘. นายโหมก ว่องสวัสดิ์
๑๑. นายสวัสดิ์ จินดา
๑๓. นายพรหม กลีบจำปา
๑๕. นายเฉื่อย อ่วมสวัสดิ์

๘. นายเรวัต เสนีวงศ์ ณ อยุธยา
๑๐. นายควน สังข์ทองเล็ก
๑๒. นายเฉลิมชัย เรือนทิพย์
๑๔. พ.ต.ท. อำพัน ศิริสงเคราะห์

มาทำการเขียนซ่อมเป็นรุ่นแรก

ช่างเขียนอาวุโสดังกล่าวมาแล้วนั้น แม้บัดนี้ท่านจะมีอายุมากกว่า ๖๐ ปีแล้ว ทุกท่าน บางท่านก็มีอายุกว่า ๗๐ ปี แต่กระนั้นหลายท่านก็ยังฝีมือดีอยู่ มิได้เสื่อมลงไป ตามอายุขัยของท่าน เพียงแต่ว่าทำงานช้าลงไม่ไวเหมือนครั้งที่ท่านเคยเขียนระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๔ เท่านั้น แต่สิ่งที่ดูจะมีมากขึ้นก็คือความตั้งใจ ทุกท่านมีความตั้งใจเป็นพิเศษ หวังที่จะฝากฝีมือไว้เป็นพุทธบูชาแด่พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกต และหวังที่จะฝากฝีมือครั้งสุดท้ายในชีวิตของตนไว้ เพื่อเป็นเกียรติแก่ตนเองและวงศ์สกุล เป็นสำคัญกว่าสิ่งอื่น ช่างเขียนบางท่าน เช่น นายสง่า มะยूर ท่านประกอบการค้ามีฐานะดี ไม่มีความจำเป็นอย่างใดที่ท่านจะต้องมาทรมานเขียนภาพเพื่อค่าจ้างไม่กี่อัฐพส แต่กระนั้นท่านก็ละการค้าของท่านมาเขียน เขียนแล้วได้รับเงินค่าเขียนไปเท่าใดก็นำขึ้น ทูลเกล้าฯ ถวายโดยเสด็จพระราชกุศลทั้งสิ้น

เมื่อเริ่มดำเนินงาน พอกรรมกรฯ ชี้แจงให้เป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า ในขั้นต้นนี้ได้เชิญช่างเขียนที่เคยเขียนภาพรามเกียรติ์สมัย ร. ๗ มาเขียนซ่อมภาพที่ท่านเคยเขียนไว้เดิม ก็มีผู้เขียนบทความโจมตีไปในทำนองว่า คนแก่อายุตั้ง ๖๕-๗๐ ปีแล้วจะมาเขียนได้อย่างไร คนแก่ก็เหมือนเรือรบเก่า มีแต่สนิมขึ้น เอาไปใช้งานก็ไม่มีผล ควรแต่เพียงปล่อยไว้ให้ผุพังจมลงกันทะเลไปเท่านั้น จากข้อตำหนินี้ทำให้นุกรรมกรฯ เองก็ชักกลุ้ม ช่างเขียนเองก็เสียใจ แต่แล้วทุกคนก็เห็นว่าเรามีเหตุผลของเราเพียงพอ เราเห็นฝีมือว่านักเขียนอาวุโสเหล่านั้นท่านยังมีฝีมือ เราจึงไม่ยอมเป็นบ้าจี้เปลี่ยนความตั้งใจไปตามข้อตำหนิของท่านที่ยังไม่เห็นผลงาน และไม่เข้าใจวัตถุประสงค์ที่เราจะรักษาฝีมือของท่านเหล่านั้น ที่ปรากฏแก่สายตาประชาชนมาแล้วนับ ๔๐ ปี ให้ยังคงเป็นฝีมือบริสุทธิ์ของท่านเหล่านั้นต่อไปอีกให้นานที่สุดเท่าที่จะนานได้ เราก็เห็นจะรับภาระหน้าที่ที่รัฐบาลท่านไว้วางใจมอบหมาย

ให้ทำไม่ได้ เราจึงได้ดำเนินการตามวัตถุประสงค์เดิมของเราเรื่อย ๆ มา จนเป็นที่ประจักษ์แก่สายตาของบุคคลส่วนมากแล้ว ว่าที่ได้ดำเนินการบูรณะมานั้น นับได้ว่าดีขึ้น

เป็นที่น่าเสียดายอยู่เป็นอันมากที่ช่างเขียนอาวุโสท่านหนึ่ง คือคุณเรวัต เสนีวงศ์ ณ อยุธยา ซึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๔ ท่านได้เขียนภาพรามเกียรติ์ไว้หลายห้อง กรรมกร ๖ ได้เชิญท่านมาทำการเขียนซ่อมภาพห้องที่ท่านเขียนไว้เดิม ท่านก็มาเขียนซ่อมได้ ๑ ห้อง ฝีมือดีขึ้นกว่าที่เขียนไว้เดิมเสียอีก แต่แล้วพอซ่อมเสร็จ ยังไม่ทันจะได้รับเงินค่าเขียน ท่านก็ถึงแก่กรรมไปเสียด้วยโรคเส้นโลหิตอุดตัน ดังนั้น ภาพเขียนฝีมือท่านอีกหลายห้อง ก็จำเป็นต้องจะต้องให้ผู้อื่นเขียนซ่อมแทน

นอกจากเชิญช่างอาวุโสที่เคยเขียนภาพในสมัยรัชกาลที่ ๗ มาเขียนซ่อมแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ อนุกรรมการ ๖ ก็ได้ดำเนินการทดสอบฝีมือช่างเขียนรุ่นใหม่ เพื่อคัดเลือกเข้ามาทำการเขียนภาพอีก รวม ๒ ครั้ง แต่ละครั้งมีผู้เข้าทดสอบฝีมือเป็นจำนวนมาก แต่ที่ผ่านการทดสอบได้รับเลือกให้เป็นผู้เขียนซ่อมจิตรกรรมฝาผนังนั้น มีจำนวนน้อยเหลือเกิน การทดสอบครั้งแรกมีผู้สมัครกว่า ๓๐ คน ผ่านการทดสอบได้เพียง ๔ คนเท่านั้น สำหรับการทดสอบครั้งที่ ๒ ได้ช่างเขียนเข้ามาช่วยปฏิบัติการอีก ๑๒ คน แต่ใน ๑๒ คนนี้ อนุกรรมการ ๖ ยังจัดให้ทำงานในด้านการคัดลอกภาพเพื่อให้มีความชำนาญในการเขียนยิ่งขึ้นกว่าที่เป็นอยู่แล้ว จึงจะไว้วางใจให้ดำเนินการต่อไป

การทดสอบฝีมือช่างเขียนเพื่อคัดเลือกเข้ามาทำการเขียนซ่อมจิตรกรรมฝาผนังนั้น อนุกรรมการ ๖ ได้กำหนดการทดสอบไว้ ดังนี้

วันแรก-ทดสอบเขียนลายไทย ตามที่อนุกรรมการ ๖ กำหนด พร้อมทั้งตัดเส้นล้างพื้นด้วยฟู่กันและหมึกดำ

วันที่สอง-เขียนภาพไทย เช่นภาพพระ หรือนาง หรือยักษ์ หรือลิง ในอิริยาบถที่กำหนดให้ พร้อมทั้งตัดเส้นด้วยฟู่กันและหมึกดำ

วันที่สาม-ที่สี่ และที่ห้า - เขียนภาพไทยระบายด้วยสีน้ำกาวและปิดทองตัดเส้นตามแบบฉบับโบราณ ตามที่อนุกรรมการ ๖ กำหนด เช่น ให้เขียนภาพหนุมาน สุกริพ หรือกุมภกรรณองค์ใดองค์หนึ่งในท่ายุทธา หรือท่าอันมีความสัมพันธ์ในการต่อสู้ ซึ่งโบราณท่านเรียกว่าภาพจับ มีฉากหลังเป็นป่าเขาด้วย

เท่าที่ได้นำเอาหลักสูตรการทดสอบฝีมือมาแล้วไว้ในที่นี้ด้วย ก็เพื่อจะให้ผู้สนใจ
ได้ทราบว่าการกรมการ ฯ ผู้รับผิดชอบในการบูรณะจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงควัดพระศรีฯ
ครั้งนี้ได้พยายามที่จะค้นคว้าหาผู้มีฝีมือมาทำการเขียนซ่อมภาพโดยกวตขัน เพื่อให้การเขียน
ซ่อมเป็น ไปด้วยดี อย่างน้อยที่สุดทุกภาพที่ซ่อมเสร็จก็จะให้เป็นภาพที่มีคุณค่าใกล้เคียงกับ
ภาพเดิม เว้นแต่ถ้าภาพเดิมไม่มีคุณค่าในทางศิลปะเพียงพอ ก็จะได้เขียนใหม่ให้มีคุณค่าสูงขึ้น

กรมการ ฯ ได้ตั้งความปรารถนาไว้ว่า จะดำเนินงานบูรณะจิตรกรรมฝาผนัง
ให้แล้วเสร็จภายใน ๓ ปี บัดนี้ ได้ดำเนินการมาแล้วปีเศษ มีผลงานดังปรากฏในคำแถลง
ของสำนักพระราชวังดังต่อไปนี้

แถลงผลการบูรณะจิตรกรรมฝาผนัง ที่พระระเบียงควัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เนื่องด้วยภาพรวมเกียรติที่เขียนไว้ที่ผนังพระระเบียงควัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งประชาชนได้ให้ความสนใจเข้าชมอยู่เนืองนิตย์นั้น ได้ชำรุดเสียหายเนื่องจากสีที่เขียนไว้กระเทาะหลุดร่อนออกมา และนับวันก็มากยิ่งขึ้น จนกระทั่งบางห้องเกือบไม่มีภาพเหลือ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการซ่อมใหญ่

โดยเหตุที่จะต้องสิ้นค่าใช้จ่ายในการซ่อมมาก สำนักพระราชวังไม่สามารถที่จะเสนอของบประมาณแผ่นดิน หรือหารายได้ทางใดมาดำเนินการได้ จึงได้ทบทวนขอความอนุเคราะห์ไปยังสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ในสมัยที่ ๖ พณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร ดำรงตำแหน่งเป็นประธานกรรมการ และนายปกรณ์ อังศุสิงห์ ดำรงตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการ

สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลได้พิจารณาข้อเสนอของสำนักพระราชวังแล้วเห็นว่า เพื่อเป็นการช่วยเหลือมิต้องให้สำนักพระราชวังไปของบประมาณแผ่นดินมาใช้จ่ายในการนี้ ในขณะที่ทางรัฐบาลกำลังมีภาระที่จะต้องใช้จ่ายในการป้องกันประเทศอยู่มาก ทั้งเพื่อเป็นการเทอดทูนและส่งเสริมพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ปรากฏไว้ในประวัติว่า ในรัชสมัยของพระองค์ ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์จิตรกรรมฝาผนังวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นการใหญ่อีกครั้งหนึ่ง จึงได้ตกลงที่จะบริจาคเงินช่วยเหลือ ขอให้สำนักพระราชวังจัดทำรายการและประมาณการเสนอว่าจะต้องใช้จ่ายเงินค่าบูรณะครั้งนี้เป็นเงินเท่าใด สำนักพระราชวังจึงได้เสนอขอให้ทางรัฐบาลแต่งตั้งผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาต่าง ๆ เช่น ผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาวิศวกรรม สถาปัตยกรรม จิตรกรรม วรรณคดี และเจ้าหน้าที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งสิ้น ๑๘ นายขึ้นเป็นกรรมการ เรียกว่า กรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และกำหนดให้กรรมการคณะนี้มีหน้าที่กำหนดโครงการ วิธีบูรณะ ตลอดจนทำหน้าที่ควบคุมดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วย

คณะกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์ ที่ว่าพลฯ นายกรัฐมนตรีแต่งตั้ง ได้ตรวจสอบความชำรุดของจิตรกรรมฝาผนังโดยละเอียดถี่ถ้วนแล้ว เห็นว่าความชำรุดของจิตรกรรมฝาผนังส่วนใหญ่เกิดแต่ความชื้น ถ้าไม่แก้ไขจัดและป้องกันความชื้นแล้ว เมื่อได้เขียนซ่อมจิตรกรรมฝาผนังแล้ว ไม่นานภาพก็จะชำรุดหลุดลอกอีก จึงได้กำหนดโครงการและวิธีการซ่อมเพื่อป้องกันความชื้นขึ้นด้วย โดยให้รื้อหลังคาพระระเบียงออกมุงใหม่ ทำเป็นหลังคาสองชั้น ชั้นในบุสังกะสีตะกั่วป้องกันมิให้ฝนรั่วไหลลงสู่ภายในได้ นอกจากนี้ได้ทำการเจาะปูนผนังพระระเบียงภายนอก ถูปูนผสมน้ำยาเคมีป้องกันมิให้ผนังดูดซึมน้ำฝนเมื่อเวลาฝนตก ค่าใช้จ่ายในการบูรณะ คณะกรรมการได้เสนอประมาณการไว้ ดังนี้

๑. ค่าใช้จ่ายสำหรับกรรมการฝ่ายวิศวกรรมดำเนินการ

ซ่อมแซมแก้ไขพระระเบียงเพื่อขจัดและป้องกันความชื้น เงิน ๑,๕๗๔,๕๗๓ บาท

๒. ค่าใช้จ่ายสำหรับกรรมการฝ่ายจิตรกรรมดำเนินการ

เขียนซ่อมภาพรวมเกียรติที่ผนังภายในพระระเบียงทั้ง ๔ ด้าน ,, ๔,๓๓๗,๘๐๐ ,,

รวม ๒ รายการเป็นเงินทั้งสิ้น ๕,๙๑๒,๓๗๓ ,,

เมื่อสำนักพระราชวังได้เสนอรายละเอียดประมาณการค่าใช้จ่ายในการบูรณะให้สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลทราบ ว่าพลฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร ประธานกรรมการ ก็ได้สั่งอนุมัติเงินค่าใช้จ่ายนี้ให้สำนักพระราชวังดำเนินการตั้งแต่วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๑๔

การบูรณะปฏิสังขรณ์พระระเบียงเพื่อขจัดและป้องกันความชื้น ภายใต้การอำนวยการของอนุกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์ฝ่ายวิศวกรรม ได้เริ่มดำเนินการเมื่อ ๒๐ กันยายน ๒๕๑๔ และได้ดำเนินการแล้วเสร็จตามโครงการเมื่อ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๕ สิ้นค่าใช้จ่ายไปรวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๑,๔๑๒,๒๐๘.๘๘ บาท ต่ำกว่าประมาณการที่ตั้งไว้ ๑๖๒,๓๖๔.๑๒ บาท

ส่วนการเขียนซ่อมจิตรกรรมฝาผนังนั้นเป็นศิลปประณีต อนุกรรมการบูรณะปฏิสังขรณ์ฝ่ายจิตรกรรม ได้กำหนดไว้ว่า จะต้องใช้เวลาในการเขียนซ่อม ๓ ปี ได้เริ่มดำเนินการเมื่อ มกราคม ๒๕๑๕ ผลแห่งการดำเนินการในรอบปีที่ ๑ ดังนี้

๑. ได้ทำความสะอาด ลงกาบประคบหน้าภาพ เพื่อให้ภาพที่กำลังจะหลุดร่อนติดผิวผนังตลอดหมดแล้วทุกห้องภาพ

๒. ได้ทำการลงผิวพื้นภาพตามวิธีการในการอนุรักษ์ เพื่อให้ผิวผนังอยู่ในสภาพที่จะทำการเขียนภาพได้ ๘๕ ห้อง

๓. ได้ทำการเขียนซ่อมภาพสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ๕๖ ห้อง

๔. กำลังเขียนซ่อมอยู่ใกล้จะแล้วเสร็จ ๑๕ ห้อง

ค่าใช้จ่ายในการดำเนินการเขียนซ่อมภาพ ได้ใช้จ่ายไปแล้วทั้งสิ้นเป็นเงิน ๑,๑๔๗,๒๗๗.๔๓ บาท คงเหลือเงินสำหรับดำเนินการต่อไปอีก ๓,๑๘๐,๕๒๒.๕๗ บาท

พิจารณาตามผลงานในรอบ ๑ ปีที่ผ่านมา ถือได้ว่า ได้ดำเนินการลุ้งไปแล้วเกือบ ๑ ใน ๓ ของงานทั้งหมด จึงพออนุมานได้ว่า ถ้าไม่มีอุปสรรคอันใดเกิดขึ้น งานเขียนซ่อมคงจะแล้วเสร็จได้ภายในกำหนด และค่าใช้จ่ายจะไม่เกินจำนวนเงินที่ได้ประมาณการไว้

ในการเสนองบประมาณเพื่อการบูรณะจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงคหวัดพระศรีรัตนศาสดารามในครั้งแรกดังที่กล่าวมาแล้วนั้น กรมการฯ มิได้เสนองบประมาณเพื่อการทำหลังคา ๒ ชั้นที่ชำรุดทรุดโทรม ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๑๔ ชุม และปลับปลาเปลืองเครื่องซึ่งมีอยู่ ๓ ปลับปลาด้วย ทั้งนี้ เนื่องจากได้พิจารณาเห็นว่า บรรดาข้อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ของชุมประตู และปลับปลาเปลืองเครื่องซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก คือมีข้อฟ้า ๑๒๗ อัน หางหงส์ ๔๐๐ อัน ใบระกายาวทั้งสิ้น ๕๔๗.๘๐ เมตรนั้นอยู่ในสภาพเก่าแก่ เนื้อไม้ผุเกือบไม่มีส่วนดีอยู่แล้ว ถ้าไปแตะต้องถอดลงเพื่อทำการซ่อมหลังคาก็จะหักพังจนใช้การไม่ได้ จะต้องทำข้อฟ้า ใบระกา หางหงส์ใหม่ทั้งหมด ซึ่งจะเป็นการสิ้นเปลืองมาก จึงได้งดเว้นไว้ มิได้กำหนดไว้ในโครงการที่จะดำเนินการซ่อม แต่ครั้นถึงฤดูฝนที่ผ่านมา ปรากฏแน่ชัดว่าฝนยังร่วงลงได้ตามหลังคาชุมประตู เป็นเหตุให้ผนังในบริเวณชุมซึ่งเขียนไว้ทั้งภาพในท้องเรื่องรามเกียรติ์และภาพปางต่าง ๆ ชุม จำเป็นที่จะต้องมีการแก้ไขหลังคาชุมประตูทั้งหมด โดยกรุสักระสีตะกั่วภายในโครงหลังคาทำเป็นหลังคา ๒ ชั้น ดังเช่นที่ได้ทำไว้ที่หลังคาพระระเบียงด้วย จึงได้ตกลงจัดทำข้อกำหนดการและประมาณการซ่อมเพิ่มเติมโดยละเอียดเสนอไปยังสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล เพื่อขอความอนุเคราะห์ให้บริจาคเงินค่าบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเพิ่มเติมขึ้นแต่เมื่อ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

ต่อมาเมื่อ ๑๕ มกราคม ๒๕๑๖ สำนักพระราชวังได้รับหนังสือผู้อำนวยการสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล แจ้งว่า ขวพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร ได้พิจารณาโครงการและประมาณการที่กรมการฯ จัดทำเสนอโดยละเอียดถี่ถ้วนแล้ว เห็นความจำเป็นที่จะต้องดำเนิน

การบูรณะปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมให้สมบูรณ์ขึ้น จึงอนุมัติให้สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลจัดสรรเงินบริจาคช่วยเหลือบูรณะปฏิสังขรณ์เพิ่มเติม เพื่อให้สำนักพระราชวังนำไปดำเนินการตั้งต่อไปนี้ คือ

๑. ซ่อมแซมซุ้มประตูพระระเบียงคหวัดพระศรี ๑๕ ซุ้ม
 ซุ้มมงกุฎ ๑ ซุ้ม
 และพลับพลาเปลื้องเครื่อง ๓ พลับพลา เงิน ๔๒๓๑,๕๐๐ บาท
๒. เขียนภาพลายรดน้ำและเขียนซ่อมภาพทวารบาล
 ประจำประตูซุ้ม ๑๔ บาน ,, ๑๘๒,๐๐๐ ,,
๓. ซ่อมเพดานพร้อมทั้งทาสีปิดทองลายฉลุใหม่
 ตลอดแนวพระระเบียง เนื้อที่ ๔๒๔๐ ตารางเมตร ,, ๑,๐๘๙,๐๐๐ ,,

รวมวงเงินที่สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลได้บริจาคเพื่อให้ซ่อมพระระเบียงคหวัดพระศรี ฯ ครั้งที่ ๒ เป็นเงิน ๕,๕๐๒,๕๐๐ บาท เมื่อรวมทั้งที่บริจาคครั้งก่อน ๕,๙๑๒,๓๗๓ บาทแล้ว จะเป็นเงินที่สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลได้บริจาคทั้งสิ้นเป็นเงิน ๑๑,๔๑๔,๘๗๓ บาท เงินจำนวนนี้สำนักพระราชวังมิได้รับมาดำเนินการทั้งหมด คงขอรับเพียงเงินสดมาสำหรับใช้จ่ายเป็นทุนหมุนเวียน ๕๐๐,๐๐๐,๐๐๐ บาท เมื่อใช้จ่ายเป็นค่าอะไร ตามงบประมาณประเภทไหน ไปเป็นเงินเท่าใด ก็จะส่งใบสำคัญไปขอรับเงินจากสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลเป็นครั้งคราว

สำหรับการดำเนินงานตามแผนงานการบูรณะเพิ่มเติม กรรมการได้มอบให้อนุกรรมการ ฯ ฝ่ายวิศวกรรม เป็นผู้รับผิดชอบดำเนินงานซ่อมแซมซุ้มประตู และมอบหมายให้อนุกรรมการ ฯ ฝ่ายจิตรกรรม ดำเนินงานเขียนลายรดน้ำ เขียนซ่อมทวารบาล รวมทั้งซ่อมเพดาน และปิดทองลายฉลุ ซึ่งจะได้ดำเนินการต่อไปในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ นี้

สำนักพระราชวัง

๒๓ มกราคม ๒๕๑๖

แม้ว่าผลงานที่ปรากฏจะยังน้อยนัก แต่ก็เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาของประชาชนแล้วพอสมควร คณะกรรมการ ฯ จึงพร้อมที่จะรับฟังคำแนะนำ ทิชม เพื่อสร้างสรรคงานให้ดีขึ้น ค้ำยเคารพ และจะพยายามปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำเท่าที่ไม่ขัดกับหลักการที่วางไว้ ตั้งเสนอให้ทราบแล้วในตอนนี้.

รายนามข้างเขียนที่ผ่านการทดสอบเข้าเขียนซ่อมภาพจิตรกรรมฝาผนัง

ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รุ่นที่ ๑

๑. อาจารย์ จักรพันธุ์ ไปษยกฤต
๒. นายสังเวียน ชุ่มภาณี
๓. นายนัยยะ อ่วมสวัสดิ์
๔. ร.ต.ท. ชูศักดิ์ บุญชัย
๕. นายอำนาจ เกษศรี
๖. นายอาภรณ์ อินทรแสงฟ้า
๗. นายสุวัฒน์ ขะมันจา
๘. นายโชติ อจลานนท์
๙. นายชม้อย อุดมศิลป์

รายนามข้างเขียนที่ผ่านการทดสอบเข้าเขียนซ่อมภาพจิตรกรรมฝาผนัง

ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รุ่นที่ ๒

๑. นายจินดา สุดสุจริต
๒. นายประพัฒน์ โยธาประเสริฐ
๓. นายประทีป สว่างสุข
๔. นายสมชัย โพธิ์น้อย
๕. นายสุเวชช์ รักแผน
๖. นายสุพจน์ ปัญญางาม
๗. นายไตรรงค์ รัตนวัย
๘. นายสมนึก รุ่งเจริญกิจกุล
๙. นายวิทย์ พิณคันเงิน
๑๐. นายสวาท ภมรจันท์
๑๑. นายจารึก เจริญยศ
๑๒. นายชัยศรี เทพหัสดิน ณ อยุธยา

รายนามช่างอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังพระระเบียงคค
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๑. นายไทรรงค์ รัตนวัย
๒. นายชัยศรี เทพหัสดิน ณ อยุธยา
๓. นายสมยศ หาญอนันต์สุข
๔. นายเทพศักดิ์ ทองนพคุณ
๕. น.ส. นิตยา สุวรรณวัฒน์
๖. นายชวลิต จำนงค์ไทย

รายนามอนุกรรมการบูรณะ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฝ่ายวิศวกรรม

๑. พระประกอบยันตรกิจ	วิศวกร	ผู้อำนวยการบูรณะ ฯ
๒. ชุนสวัสดิโกษา	ผู้แทนสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล	อนุกรรมการ
๓. ศาสตราจารย์ อรุณ สรเทศน์	อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	อนุกรรมการ
๔. ม.ร.ว. มิตราภรณ์ เกษมศรี	สถาปนิกพิเศษ สำนักพระราชวัง	อนุกรรมการ
๕. นายไพรัช ชุติกุล	สถาปนิกพิเศษ กรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๖. ดร. ไพโรจน์ ธีระวงศ์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์คณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	อนุกรรมการ
๗. นายดำริ รัตนวงศ์	หัวหน้ากองควบคุมอาคาร ฝ่ายอาคาร และสวนสาธารณะ กรุงเทพมหานคร	อนุกรรมการ
๘. หัวหน้ากองคลัง	สำนักพระราชวัง	อนุกรรมการ
๙. นายโอภาส สายะเสวี	สถาปนิก สำนักพระราชวัง	อนุกรรมการ
๑๐. นายสถิตย์ พรหมสุทธิ	นายกสมาคมช่างเหมาไทย	อนุกรรมการ
๑๑. ม.ร.ว. แสงสุรย์ ลดาวัลย์	ประจำสำนักพระราชวังเอก	เลขานุการอนุกรรมการ

รายนามอนุกรรมการบูรณะ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฝ่ายจิตรกรรม

๑. นายภาวาส บุนนาค	รองราชเลขาธิการ	ผู้อำนวยการบูรณะ ฯ
๒. นายเฟื้อ หริพิทักษ์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์คณะจิตรกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร	อนุกรรมการ
๓. ม.ร.ว. มิตราภรณ์ เกษมศรี	สถาปนิกพิเศษ สำนักพระราชวัง	อนุกรรมการ
๔. นายสวัสดิ์ ทันติสุข	อาจารย์ใหญ่โรงเรียนช่างศิลป์ กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๕. นายสนิท ดิษฐพันธ์	ช่างศิลป์เอก กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๖. หัวหน้ากองคลัง	สำนักพระราชวัง	อนุกรรมการ
๗. นายอาภรณ์ ณ สงขลา	ช่างศิลป์โท กองโบราณคดี กรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๘. นายอมร ศรีพจนารถ	ช่างศิลป์โท กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร	อนุกรรมการ
๙. นายชนะ บารมี	หัวหน้าแผนกกฎหมาย สำนักราชเลขาธิการ	อนุกรรมการ
๑๐. ม.ร.ว. แสงสุรย์ ลดาวัลย์	ประจำสำนักพระราชวัง	เลขานุการอนุกรรมการ

หลักการบูรณะโบราณสถาน

1931

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ไบศรี ศรีอรุณ เก็บใจความจาก

Charte de la restauration

คณะกรรมการว่าด้วยโบราณวัตถุและศิลปวัตถุ (Le Conseil Supérieur des Antiquités et des Beaux-Arts) ซึ่งเป็นผู้รักษามาตรฐานของการบูรณะโบราณสถานในประเทศอิตาลี และเป็นศูนย์กลางของการพบปะเจรจาทางวิทยาศาสตร์ ศิลป และวิชาการ ผู้แทนนานาชาติมีความเห็นว่า การบูรณะโบราณสถานเป็นงานหนัก และต้องรับผิดชอบมาก เพราะคุณค่าทางศิลปของโบราณสถานมีไม่น้อยกว่าศิลปวัตถุที่เก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์ นอกจากนี้การบูรณะยังเพิ่มพูนความรู้ทางประวัติศาสตร์ ศิลปและวิชาการด้วย

จากประสบการณ์ที่คณะกรรมการชุดนี้ได้ผ่านมา คณะกรรมการขอเสนอมติว่า ด้วยเรื่องการบูรณะ ดังนี้

๑. ในการบูรณะให้คำนึงถึงความมั่นคงแข็งแรงของโบราณสถาน พยายามหลีกเลี่ยงการเปลี่ยนแปลงและการทำลาย

๒. ในการบูรณะที่จะทำเพื่อความงาม และเอกภาพทางสถาปัตยกรรม จะต้องคำนึงถึงโบราณสถานที่เหลืออยู่ อย่าอาศัยการสันนิษฐาน และต้องศึกษาจากส่วนที่เป็นของแท้ดั้งเดิม ไม่ใช่จากส่วนที่ต่อเติมขึ้นภายหลัง

๓. ในการบูรณะโบราณสถานที่เก่าแก่มากจนหาความเกี่ยวข้องกับอารยธรรมสมัยใหม่ไม่ได้ ไม่ควรจะต่อเติมเสริมต่อ ควรจะใช้วิธีรีดและทำรากฐานให้มั่นคงและประกอบเข้ารูปเดิม (L'anastylose) คือ การเอาส่วนที่แตกหลุดไปแล้ว แต่ยังพอหาพบได้ในบริเวณนั้นมาประกอบให้เป็นรูปเดิม ถ้าจำเป็นต้องต่อเติมก็ให้ทำการทรงตัว หรือเพื่อความแข็งแรงเท่านั้น

๔. การบูรณะโบราณสถานรุ่นใหม่ ควรใช้วิธีการให้คล้ายของเดิม และการบูรณะไม่ควรจะไปเปลี่ยนรูปร่างของโบราณสถานนั้น ๆ

๕. ชั้นส่วนวัตถุทุกชั้นที่มีคุณค่าทางศิลปะและเป็นอนุสรณ์ทางประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็ของยุคใดสมัยใดควรจะถูกรักษาไว้อย่างดีเมื่อพบ การจะพิจารณาว่า ชั้นส่วนวัตถุชั้นใดมีความสำคัญเท่าใดไม่ควรจะเป็นความเห็นของเจ้าหน้าที่ผู้ดำเนินการตามโครงการบูรณะแต่ผู้เดียว

๖. สิ่งก่อสร้างที่สร้างขึ้นใหม่ในบริเวณใกล้เคียงกับโบราณสถาน ควรระวังไม่ให้ขนาด สี และแบบไปทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้น ๆ

๗. การต่อเติมที่จำเป็นต้องทำเพื่อความมั่นคงแข็งแรงของโบราณสถาน ไม่ว่าจะเป็เพียงบางส่วนหรือทั้งหมด ควรต่อเติมให้น้อยที่สุดและง่ายที่สุดเท่าที่จะทำได้ การสร้างใหม่หมด (Reconstruction) จะทำได้กับโบราณสถานที่มีทรงเรขาคณิตเรียบ ๆ และไม่มีลวดลายตกแต่งเท่านั้น

๘. การต่อเติมที่ทำขึ้นใหม่ จะต้องแสดงไว้ให้เห็นอย่างชัดเจน โดยการใช่วัสดุแตกต่างกับของเดิมหรือโดยการต่อเติมเพียงคร่าว ๆ ไม่ให้มีลวดลายเช่นของเดิม หรือโดยการทำเครื่องหมายบอกไว้ก็ได้ การทำดังกล่าวทั้ง ๓ ประการ นอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อการบูรณะครั้งต่อไปแล้ว ยังทำให้ไม่เกิดการเข้าใจผิดในหลักฐานทางประวัติศาสตร์อีกด้วย

๙. การเคลื่อนย้ายของเก่าออกและเอาของใหม่เข้ามาแทนที่ ควรทำโดยอาศัยหลักวิชาการทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เข้าช่วย ไม่ควรทำโดยไม่มีหลักทฤษฎี

๑๐. ของที่ได้จากการขุดค้นและการสำรวจ ต้องดูแลรักษาอย่างดีและอย่างถูกต้อง

๑๑. การบูรณะแต่ละครั้งก็เช่นเดียวกับการขุดค้น ควรทำเอกสารในรูปของรายงานซึ่งรวบรวมจากบันทึกประจำวันของการบูรณะ มีภาพวาดและภาพถ่ายประกอบรายงานดังกล่าว ควรบอกโครงสร้าง รูปร่างของโบราณสถานอย่างละเอียด รวมทั้งการปฏิบัติงานทุกระยะของการบูรณะด้วย

คณะกรรมการเห็นพ้องต้องกันว่า การบูรณะเป็นเรื่องยุ่งยาก และแต่ละแห่งมีปัญหาไม่เหมือนกัน หลักการต่าง ๆ ข้างต้น (๑๑ ข้อ) ควรจะนำมาตรวจสอบและถกเถียงกันบ้างในบางครั้ง จึงขอเสนอแนะว่า

ก. ในการบูรณะทุกครั้งของบุคคล หรือของส่วนราชการก็ตาม ขอให้ยึดถือข้อแนะนำ (๑๑ ข้อ) ข้างต้นเป็นหลัก

ข. ควรให้มีการพบปะกันระหว่างผู้ควบคุมการบูรณะ (Surintendants) ณ กรุงโรม ปีละครั้ง เพื่อจะได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และปัญหาที่ตนได้พบพร้อมทั้งวิธีแก้ปัญหานั้น ๆ ให้กันและกันฟัง

ค. รายงานการบูรณะที่กล่าวข้างต้น (ในข้อ ๑๑) ขอให้ถือเป็นเรื่องจำเป็น และขั้นต่อไปควรพิมพ์เป็นเอกสารทางวิชาการ เช่นเดียวกับที่ทำในการชดกันแต่ละครั้ง.

ทัศนะของต่างประเทศ
ว่าด้วยการสงวนรักษาสัมบัติวัฒนธรรมในประเทศไทย
และประเทศภาคพื้นเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์

ประเทศไทย

- พิพิธภัณฑ์และโบราณสถานอยู่ในความรับผิดชอบของกรมศิลปากร
- อาคารปฏิบัติการสงวนรักษา อยู่ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สร้างขึ้นตามโครงการของ Dr. Paul Coremans (อดีตผู้อำนวยการราชสถาบันว่าด้วยการสงวนรักษาสมบัติวัฒนธรรมแห่งประเทศไทย) ได้ให้คำแนะนำไว้ในปี ๑๙๖๑ และต่อมาในปี ๑๙๖๗ Mr. O.P. Agrawal (หัวหน้าฝ่ายปฏิบัติการสงวนรักษาสมบัติวัฒนธรรมประเทศอินเดีย) ได้ให้คำแนะนำเพิ่มเติม
- ปัจจุบันมีเจ้าหน้าที่ ๗ คน ในจำนวนนั้น มี
นายอาภรณ์ ณ สงขลา	ช่างอนุรักษ์
นางกุลพันธุ์ธาดา จันทร์โพธิ์ศรี	นักเคมี
นางกรรณิการ์ ณ สงขลา	นักโบราณคดีและช่างอนุรักษ์
- การดำเนินงานแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายการอนุรักษ์ศิลปกรรม กับฝ่ายการอนุรักษ์โบราณวัตถุ และมีโครงการจะปรับปรุงงานให้เจริญก้าวหน้าต่อไป แต่มีปัญหาขาดเจ้าหน้าที่ ซึ่ง Mr. Agrawal ได้รายงานไว้ใน ICOM REPORT 1970 แล้วนั้น และเจ้าหน้าที่ที่มีอยู่ทั้งหมดในปัจจุบันไม่สมดุลกับงานหนักทั้งทางกำลังและสติปัญญา ซึ่งมีอยู่อย่างมากมายมโหฬารจากพิพิธภัณฑ์ทั่วราชอาณาจักร โบราณสถานต่างๆ ห้องสมุดและจดหมายเหตุต่างๆ ยิ่งไปกว่านั้นเสถียรภาพอันแท้จริง ของเจ้าหน้าที่ไม่นับคงว่าจะปฏิบัติงานด้านนี้ได้ตลอดไป

(เพราะทุกคนถูกยืมตัวมาจากแผนกต่าง ๆ) จนกว่าจะได้รับการรับรองหรือตั้งขึ้นเป็นหน่วยงานหน่วยหนึ่งในกรมศิลปากร ซึ่งเจ้าหน้าที่สามารถวางนโยบายการสงวนรักษาศิลปกรรมทุกแขนง ภายใต้การคุ้มครองของรัฐบาล เข้าใจว่ารัฐบาลได้ร่างโครงการนี้แล้ว และประเด็นสำคัญอยู่ที่รัฐบาลจะยกฐานะงานนี้ขึ้นเป็นหน่วยงานที่ถูกต้องหรือไม่ และเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจะอยู่ในฐานะที่จะปฏิบัติงานได้เต็มที่หรือไม่

- งานด่วนที่สุดขณะนี้คือ การวางโครงการอย่างชัดเจนด้านการสงวนรักษาสถาปัตยกรรมและซากปรักหักพังทางโบราณคดี ซึ่งปัจจุบันมีแนวโน้มอย่างแรงกล้าไปในทางทำให้ใหม่ขึ้น หรือสร้างขึ้นใหม่ ถ้าแนวโน้มยังคงดำเนินไปอย่างไม่หยุดยั้ง และถ้าข้อเสนอแนะในการสงวนรักษาสถาปัตยกรรมที่กำหนดไว้ในธรรมนูญเวนีส ปี ๑๙๖๔ (กรมศิลปากร) ไม่ได้นำมาพิจารณาแล้ว สถาปัตยกรรม (โบราณสถาน) ชั้นเยี่ยมของไทยหลายแห่งจะกลายเป็นโบราณสถานที่สร้างปลอมขึ้นเป็นของใหม่หมดในไม่ช้า
- ดังตัวอย่างโบราณสถานในอยุธยา ซึ่งบางส่วนของซากปรักหักพังนั้นมีโครงสร้างเป็นอิฐ ประเทศไทยจะได้รับประโยชน์จากการพิจารณางานที่ได้ทำแล้วที่ โรมัน ฟอรัม (Roman Forum) ซึ่งเป็นโบราณสถานที่สร้างด้วยอิฐเช่นเดียวกัน
- มีนักศึกษาไทย ๒ คนได้ผ่านการศึกษาวิชาการสงวนรักษาสถาปัตยกรรมและแหล่งโบราณคดีจากโรมเซนเตอร์ แต่ตำแหน่งหน้าที่ของเขากลับไม่สามารถที่จะให้การแนะนำแก่ประเทศของเขา ในข้อคิดเห็นเกี่ยวกับนโยบายการสงวนรักษาซึ่งเป็นเสมือนหัวใจของการฝึกอบรมของเขาที่ Rome Centre ความก้าวหน้าของงานจึงควรอย่างยิ่งที่จะต้องกระทำโดยการคัดเลือกตัวผู้ไปดูงาน หรือผู้ศึกษาต่อในต่างประเทศ จะต้องมีการประสานงานกับการพัฒนาให้กับชาติได้

ประเทศภาคพื้นเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์

๑. ปัญหาสามัญ เกือบทุกประเทศที่ได้ตรวจดูแล้ว สามารถกล่าวได้ว่า กลุ่มประเทศเมืองร้อนที่พัฒนาแล้วเกือบทั้งหมด ได้ดำเนินการสงวนรักษายอยู่ในรูปขององค์การ มิใช่หน่วยงานทางเทคนิคที่แท้จริง เป็นความจริงอย่างหนึ่ง ความชำรุดทรุดโทรมของสมบัติวัฒนธรรมมีสาเหตุเหมือนกันแทบทุกแห่ง คือ พืชขึ้นบนโบราณสถาน แมลงและเชื้อราต่าง ๆ ทำลายโบราณวัตถุประเภท อินทรียวัตถุ สนิมกัศกร่อนเนื้อสัมฤทธิ์ เป็นต้น แต่ความชำรุดทรุดโทรมหรือ ปรักิรียาเหล่านั้นเกิดขึ้นโดยมีสาเหตุจากสภาพภูมิอากาศเป็นส่วนใหญ่

สิ่งที่จำเป็นจะต้องทำก่อน คือ จะต้องปรับปรุงและวางโครงการของงานสงวนรักษาฯ ทุกแขนง (โบราณสถาน พิพิธภัณฑ์ หอสมุด และ จดหมายเหตุ) ให้ถูกต้อง

๒. การดูแลและเอาใจใส่โดยสม่ำเสมอ เป็นสิ่งแรกที่สมบัติวัฒนธรรมเหล่านั้น ต้องการ ต้นไม้ที่ขึ้นทำลายโบราณสถาน ในตอนแรกมันจะมีขนาดไม่ใหญ่ไปกว่า ต้นหญ้า การเอาใจใส่อยู่เสมอ การดำเนินการเช่นนี้จะสิ้นเงินเพียงเล็กน้อย และไม่ยากลำบากนัก ยิ่งกว่านั้นยังช่วยให้โบราณสถานนั้นยังอยู่ในรูปเดิมอย่างปลอดภัย ในขณะที่การต่อเติมขึ้นใหม่ในสมัยหลัง จะเป็นการทำให้เกิดการทำใหม่แทนของเดิม และเป็นการเปิดทางให้มีการก่อสร้างขึ้นใหม่อย่างไม่มีเหตุผลสมควร และอย่างไรก็ตาม มันเป็นงานที่ยากลำบากและมีปัญหาทั้งทางด้านเทคนิคและด้านสุนทรีย

- เมื่อได้เริ่มดำเนินงานขึ้นแล้ว ปัญหาต่างๆ ของงานนั้นควรจะกำหนดลงไป ในทางที่ถูกต้อง และเตรียมโครงการขอความช่วยเหลือระหว่างชาติขึ้น การอบรม ฝึกงานการขอคำแนะนำ หรือการเชิญผู้เชี่ยวชาญมาช่วยงาน การให้ความช่วยเหลือดังกล่าว มีจุดประสงค์ที่จะก่อตั้ง หรือปรับปรุงงานด้านนี้ให้ดีขึ้น เป็นขั้น ๆ ดังนั้นจึงควรดำเนินการจัดหาองค์การเฉพาะของตนเองเพื่อเตรียมรับ

ปัญหาต่างๆ ซึ่งควรจะมีการวางโครงการปรับปรุงโดยการส่งเจ้าหน้าที่ไปอบรม
ฝึกงาน พร้อมๆ กับการจัดตั้งระบบบริหาร การจัดหาอัตราตำแหน่งในระดับ
ที่เพียงพอ เพื่อจ้างบุคคลที่มีความสามารถเข้าทำงาน

- ในขณะเดียวกัน นโยบายแห่งชาติว่าด้วยการสงวนรักษาควรได้กำหนดให้แน่นอน
การวางบันทึกฐานของหลักการสงวนรักษาที่ทันสมัย (ในปัจจุบันยกตัวอย่างเช่น
ธรรมนูญเวช ๑๙๖๔) และการจัดลำดับก่อนหลังขึ้นอยู่กับความสำคัญของ
ปัญหาของประเทศนั้นๆ

๓. การประชาสัมพันธ์ของเจ้าหน้าที่ และระดับการศึกษาของประชาชน เป็นสิ่ง
สำคัญอย่างหนึ่ง เจ้าหน้าที่ควรอธิบายถึงหลักการสงวนรักษาฯ ให้แก่ประชาชน
เพื่อให้เกิดความเข้าใจในหลักการที่ถูกต้อง และในขณะเดียวกัน เจ้าหน้าที่อาจ
สืบหาหลักฐานได้จากประชาชน การวางมาตรฐานของการปรับปรุงเป็นขั้นๆ
การประสานกันทุกฝ่ายจะให้ประโยชน์อย่างยิ่ง

- จะเห็นได้ว่า ปัญหาที่เรากำลังประสบอยู่นี้คือ ประชาชนทั่วไปเข้าใจว่า
ศิลปกรรมคือวัตถุทางศาสนา ความเชื่อถืออย่างเอาจริงเอาจังที่สืบมาแต่โบราณ
ยังคงดำเนินไปควบคู่กับความเป็นอยู่แบบโบราณ การพัฒนาเข้าสู่ยุคใหม่ ทำให้
ศิลปกรรมสูญเสียคุณลักษณะไป โดยปราศจากถนอมคุณสมบัติทางสุนทรีย์ไว้
คุณค่าในด้านราคาซื้อขายมีความสำคัญขึ้นมาแทนที่ ซึ่งการท่องเที่ยวก็เป็นสาเหตุ
อย่างหนึ่งและพวกขโมยทำงานได้คล่อง เพราะประชาชนพื้นบ้านไม่สนใจ ทั้งที่
เขาควรเป็นผู้ให้การอารักขาสมบัติวัฒนธรรมนี้ก่อนผู้อื่น

- การให้การศึกษาแก่ประชาชน ควรชี้ให้เห็นคุณค่าทางศิลปกรรมและประวัติ-
ศาสตร์ของโบราณวัตถุโบราณสถานนั้น ซึ่งทางโรงเรียนควรรับดำเนินการโดย
ได้ปรึกษากับองค์การที่เกี่ยวข้องกับการสงวนรักษาฯ เสียก่อน การพิมพ์หนังสือ
เล็ก ๆ สำหรับเด็ก โดยแสดงให้เห็นความมุ่งหมายของการสงวนรักษาก็จะได้
ประโยชน์มาก

- สิ่งที่น่ากลัวที่สุดอย่างหนึ่ง ในการสงวนรักษาสমบัตว์วัฒนธรรม โดยเฉพาะในประเทศด้อยพัฒนา คือการมุ่งใจในการสร้างชิ้นใหม่แทนที่จะเป็นการสงวนรักษาของเดิมไว้ ซึ่งเป็นเหตุให้สมบัตว์วัฒนธรรมสูญเสียคุณสมบัติเดิมไป (อย่างไม่สามารถหาค้นคืนมาได้) คุณสมบัติเดิมของสมบัตว์วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ศึกษาได้เวลานี้ แต่ไม่อาจทำขึ้นได้เวลานี้ (อย่างเช่นการเรียนรู้ภาษาลาตินหรือสันสกฤต เราสามารถเข้าใจได้ แต่ไม่สามารถนำมาพูดกันได้ในเวลานี้ จนใดก็ดี เราสามารถเข้าใจและรู้คุณสมบัติของสมบัตว์วัฒนธรรมได้ แต่เราไม่อาจทำขึ้นในเวลานี้ได้)

การสงวนรักษาฯ เป็นปัญหาทางวัฒนธรรมซึ่งต้องดำเนินการควบคู่กันไปทั้งทางด้านนโยบายและทางวิชาการ

๔. การให้การฝึกอบรมแก่ภัณฑารักษ์ นักโบราณคดี และผู้เชี่ยวชาญด้านการสงวนรักษาฯ การฝึกอบรมภัณฑารักษ์และนักโบราณคดี ทำได้ในรูปของการสัมมนาซึ่งทุกประเทศทำได้โดยมีผู้เชี่ยวชาญการสงวนรักษาฯ เป็นผู้ดำเนินการสัมมนา ส่วนการฝึกอบรมผู้เชี่ยวชาญ จะต้องทำด้วยการวางแผนงานอย่างละเอียดถี่ถ้วน ซึ่งจะต้องเกี่ยวข้องกับการปรับปรุงงานสงวนรักษาฯ และการฝึกอบรมขั้นต้นควรกระทำในขั้นระดับชาติ

โครงการพิมพ์หนังสือเล่มเล็ก ๆ เกี่ยวกับการดูแลรักษาโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์ เพื่อให้ภัณฑารักษ์ได้ใช้ประโยชน์ เมื่อผู้เชี่ยวชาญไม่อยู่และแปลออกเผยแพร่เป็นภาษาต่าง ๆ ได้ประสบความสำเร็จอย่างดียิ่ง และหนังสือนี้ยังให้ความรู้พื้นฐานอย่างดียิ่งสำหรับการสัมมนาภาคต้น

๕. การให้ความช่วยเหลือระหว่างประเทศ การมีการติดต่อกันโดยสม่ำเสมอ และชี้แจงแผนงานซึ่งควรร่วมกันพิจารณา กับ UNESCO และ ICOM ซึ่งได้มีห้องปฏิบัติการสงวนรักษาฯ แห่งภาคพื้นนี้ขึ้นแล้วในกรุงนิวเดลี และควรมีการนัดประชุมเจ้าหน้าที่เพื่อชี้แจงงานต่าง ๆ และเป็นโอกาสให้ได้ถกเถียงปัญหาต่าง ๆ และการวางแผนนโยบายในการสงวนรักษาสมบัตว์วัฒนธรรม

ข้อคิดเห็น

๑. ควรประชุมนักวิชาการซึ่งเกี่ยวข้องกับการสงวนรักษาฯ ทั้งภายในและภายนอกวงราชการ เพื่อวางหลักการทางวิชาการว่าด้วยการบูรณะหรือการสงวนรักษาโบราณสถานหรือซากปรักหักพัง ให้ชัดเจนแจ่มใสยิ่งขึ้น

๒. เมื่อได้วางหลักการแน่นอนเป็นที่รับรองของคณะกรรมการแล้ว ประชุมนักบริหารและนักวิชาการ เพื่อความเข้าใจในนโยบายต่าง ๆ ให้สอดคล้องต้องกันตามสมควร

๓. เปิดให้มีการบรรยายชี้แจงหลักการบูรณะโบราณสถานหรือซากปรักหักพัง เพื่อทราบถึงวัตถุประสงค์และหลักการที่ได้วางไว้แก่เจ้าหน้าที่ดำเนินการหรือผู้ที่เกี่ยวข้อง

๔. การบูรณะโบราณสถานเป็นเทคนิคทางวิชาการโดยเฉพาะอย่างหนึ่ง ควรที่จะพิจารณาตัวบุคคลผู้ดำเนินการหรือผู้ที่เกี่ยวข้องให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ปัจจุบัน โดยเฉพาะเทคนิคหรือวิชาการสมัยใหม่ที่ต้องวินิจฉัยงานได้ถูกต้องและปลอดภัย

๕. ควรวางนโยบายในการปฏิบัติราชการให้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยเฉพาะวิชาการด้านเทคนิคจากอาคารปฏิบัติการสงวนรักษาฯ ที่ต้องเกี่ยวข้องกันอยู่เสมอ เป็นการพิจารณาตัววัตถุที่เป็นเนื้อแท้ของวัตถุ อันตรายที่เกิดขึ้นกับโบราณสถานหรือซากปรักหักพัง วิธีกำจัดสิ่งที่เป็นอันตราย การประกอบหรือการเสริม ฯลฯ เป็นต้น เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการบูรณะ

๖. ไม่เสี่ยงที่จะให้ผู้นั่งผู้ใดที่ไม่มีพื้นฐานหรือหลักการอนุรักษ์อย่างแท้จริงเข้าดำเนินการแต่ผู้เดียวโดยเด็ดขาด

๗. การดำเนินการบูรณะโบราณสถาน หรือซากปรักหักพังใด ๆ ในระยะแรก ๆ เจ้าหน้าที่ผู้วางหลักการควรมีอำนาจที่จะเข้าไปตรวจตราแก้ไข ระวัง หรือวิจารณ์งานได้ตามสมควร หากการบูรณะนั้นไม่เป็นไปตามหลักการที่คณะกรรมการวางไว้.

กรรมการ แปล

อาภรณ์ ตรวจและเพิ่มเติมข้อคิดเห็น

